

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Branka T. Radojević

PROBLEMI U PONAŠANJU I RAZVOJ

NESIGURNIH OBRAZACA VEZIVANJA:

Uloga konteksta odrastanja dece pod rizikom

doktorska disertacija

Beograd, 2016. godine

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Branka T. Radojević

**CONDUCT PROBLEMS AND DEVELOPMENT OF
INSECURE ATTACHMENT:
The Role of Context in Growing Up of High Risk
Children**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016. godine

Mentor:

Prof. dr Vera Rajović

Filozofski fakultet, Beograd

Članovi komisije:

Prof. dr Dragan Popadić

Filozofski fakultet, Beograd

Prof. dr Danka Radulović

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd

Prof. dr Marija Mitić

Filozofski fakultet, Beograd

Datum odbrane:

Pošto *nijedan čovek nije ostrvo i sam po sebi celina...* (J. Donne), za nastanak ovog rada bio je presudan podsticaj, usmeravanje i podrška koju su mi pružili moji životni učitelji i profesori, porodica, prijatelji i kolege, i zbog toga im od srca zahvaljujem.

Deci koja odrastaju bez ljubavi i detinjstva...

PROBLEMI U PONAŠANJU I RAZVOJ NESIGURNIH OBRAZACA VEZIVANJA:

Uloga konteksta odrastanja dece pod rizikom

Cilj istraživanja jeste ispitivanje povezanosti problema u ponašanju i nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti - tačnije njihovog doprinosa nastanku teškoća u ponašanju i celokupnom emocionalno-socijalnom razvoju, na uzorku dece pod rizikom, iz razvojno-ekološke i holističke perspektive.

Istraživanje je neeksperimentalno – ciljnu grupu činilo je 180 dece bez roditeljskog staranja odrasle u povoljnom Kontekstu 1 (38 dece stabilno smeštene u porodicu, pre navršene 1. godine – kontrolni uzorak), nepovoljnom Kontekstu 2 (89 dece - kasno izmeštene iz neadekvatnih uslova, sa više promena sredine) i ekstremno nepovoljnom Kontekstu 3 (uz česte promene sredine, iskusi su i zlostavljanje). Deca oba pola, ravnomerno su razvrstana u grupe po 60, u tri uzrasna raspona: 2-6; 7-12 i 13-18 godina.

Pri obradi podataka korišćene su metode i postupci iz okvira *deskriptivne statistike*, kao i iz domena *statistike zaključivanja* - pored t-testa, hi-kvadrata i koeficijenta korelacije korišćen je F test, *jedno i dvofaktorska univarijaciona analiza*, *hijerarhijska klaster analiza* za nominalne varijable i *multipla regresiona analiza* (linearni model).

Rezultati studije nedvosmisleno dokazuju toksično dejstvo zlostavljanja i zanemarivanja na celokupan razvoj, s obzirom da deca odrasla u nepovoljnim kontekstima imaju značajno više teškoća u: **ponašanju, kontroli afekta, odnosima sa okruženjem i navikama**. Otkrivena je i statistička značajnost interakcije konteksta i uzrasta, na način da na prisustvo ili odsustvo teškoća dominantno utiče kontekst odrastanja unutar istih uzrasta. Reakcije deteta na nesigurnu ili ugrožavajuću dijadu **na ranim uzrastima** difuzne su i ispoljavaju se u ponašanju i svim drugim oblastima emocionalnog razvoja, a sa odrastanjem, specifične varijable se razlikuju po sposobnosti za diskriminaciju. Na svim uzrastima, varijable unutar **kontrole afekta** (regulacija emocija), **odnosa sa okruženjem** (odnosa sa odgajateljima odraslima i vršnjacima) i teškoće u **ponašanju**, prave značajnu razliku, dok **navike ishrane, sna** i teškoće u **aktivitetu i pažnji** to čine samo na ranim uzrastima. Združeno prisustvo teškoća u **navikama higijene** (pre svega **noćno mokrenje**), **aktivitetu/pažnji**, **uz postojanje autoerotskih, autoagresivnih radnji i erotizovanog ponašanja**, i na ranim uzrastima, ali i kada su one razvojno neočekivane – u pubertetu i adolescenciji, karakteristično je za surovo zlostavljanu decu (Konteksta 3). Što je dete imalo nepovoljnije uslove razvoja, to su teškoće u ponašanju, ali i u celokupnom emocionalno-socijalnom razvoju izraženije. Rezultati obezbeđuju bolje razumevanje nastanka i usložnjavanja problema u ponašanju ranog tipa problema (koji predvidivo vodi ka delinkvenciji), dopunom četvorofaznog socijalno-interkativnog modela Patersona, Rajda i Dišona (Patterson, Reid, Dishon, 1992) sa uzrasnim klasterima teškoća koji proizilaze iz nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti.

Ključne reči: problemi u ponašanju, nesigurni obrasci afektivne vezanosti, deca bez adekvatnog roditeljskog staranja.

Naučna oblast: psihologija

Uža naučna oblast: opšta psihologija

UDK broj: 159.922:159.942:316.62(043.3)

CONDUCT PROBLEMS AND DEVELOPMENT OF INSECURE ATTACHMENT:

The Role of Context in Growing Up of High Risk Children

The aim of the research was exploring the connection between conduct problems and insecure patterns of attachment - or more precisely their contribution to the development of challenging behavior and difficulties in entire emotional and social development, in the sample of high-risk children, from holistic, developmentally-ecological perspective.

The study was non-experimental - the target group consisted of 180 children without parental care who grew up in an adequate Context 1 (38 children placed for permanence before the age of 1 year - control sample), unfavorable Contexts 2 (89 children -replaced with a significant delay from inadequate conditions, with frequent placement changes) and the most unfavorable Context 3 (besides frequent placement changes, they experienced abuse). Children of both genders were evenly divided into groups of 60 in three age ranges: 2-6; 7-12 and 13-18 years.

In processing the data, the methods and procedures were used from the scope of both, the descriptive statistics and inferential statistics - t-test, chi-square, correlations, one-way ANOVA, two-factorial univariate analysis, hierarchical cluster analysis (Ward's method) for nominal variables and multiple regression analysis (linear model).

The study results clearly stressed out the toxic impact of abuse and neglect on the entire child's development, considering that children raised in adverse contexts expressed significantly more difficulties in: *behavior, regulation of affect, relationships with the adults and peers* and in (feeding, sleeping and cleaning) *habits*. The statistical significance of the interaction between up-bringing context and the age has been proved, in the way that the context primarily influences presence or absence of difficulties within group of children of the same age. The reactions of the child to an unsafe or threatening dyad were diffused at early ages and they manifested in behavior and in overall emotional and social development. With growing up, specific variables were differentiated by their ability to discriminate. The following variables – *emotional regulation, ability to form and preserve relationships* (with adults and peers) and *conduct problems* made a significant difference at all ages, whereas *eating habits, sleep, hyperactivity & attention deficit* made a significant difference only at early ages. Joint presence of difficulties in *cleaning habits* (primarily enuresis nocturno), *autoerotic, auto-aggressive actions, eroticized behavior* and *activity/attention disorder* both, in the early years, and later on (when they are unexpected) - in puberty and adolescence, were characteristic for brutally abused children (Context 3). The tendency has been registered - if the child had less favorable development, its challenging behaviour and the difficulties in the entire emotional and social development were more intense. The results provides a better understanding of the complexity of conduct problems developed by the early starters (which predictably leads to delinquency) and contributes to the social-interactive model of Patterson, Reid and Dishon (1992) by accompanying them with the age clusters of difficulties arising from insecure attachment patterns.

Key words: conduct problems, insecure attachment patterns, children without adequate parental care.

Scientific field: psychology

Subfield: General Psychology

UDK #: 159.922:159.942:316.62(043.3)

SADRŽAJ

UVOD.....	1
TEORIJSKI OKVIR	2
1. PROBLEMI U PONAŠANJU – ODREĐENJE OSNOVNIH POJMOVA IZ OKVIRA RAZLIČITIH PARADIGMI.....	3
2. FAKTORI KOJI DOPRINOSU NASTANKU PROBLEMA U PONAŠANJU	9
2.1 Značaj individualnih i sredinskih faktora u razvoju problema u ponašanju	11
2.2 Razvojni modeli problema u ponašanju, delinkvencije i antisocijalne ličnosti	20
3. DOPRINOS TEORIJE AFEKTIVNE VEZANOSTI RAZUMEVANJU EMOCIONALNO-SOCIJALNOG RAZVOJA	25
3.1 Nesigurni obrasci afektivnog vezivanja i <i>paradoks dečje pozicije</i>	29
3.2 Klasifikacija poremećaja afektivne vezanosti	35
3.3 Indikatori za nesigurne obrasce vezivanja	37
4. KO SU DECA POD RIZIKOM.....	41
5. POVEZANOST NESIGURNIH OBRAZACA VEZIVANJA I PROBLEMA U PONAŠANJU U UZORCIMA DECE POD RIZIKOM	48
DIZAJN I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	51
6. PREDMET, CILJEVI, ZADACI I I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA	52
7. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	56
7.1 Uzorak	56
7.2 Struktura uzorka po kontekstu odrastanja	57
7.2.1 <i>Kontekst odrastanja</i>	57
7.2.2 <i>Fenomenološki opis dece odrasle u tri konteksta</i>	59
7.3 Uzrast.....	60
7.4 Pol	61
8. ODREĐENJE VARIJABLI	62
9. METODE I TEHNIKE ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA	64
10. PROCEDURA – ORGANIZACIJA ISPITIVANJA	67
11. OBRADA PODATAKA	67
REZULTATI	69
1. TEŠKOĆE U PONAŠANJU I EMOCIONALNO-SOCIJALNOM RAZVOJU – U ODNOSU NA KONTEKST ODRASTANJA, UZRAST I POL.....	70
1.1 Ukupne teškoće u svetlu doprinosa konteksta.....	70
1.2 Ukupne teškoće i uzrast.....	73
1.2.1 <i>Ukupan broj teškoća u odnosu na uzrast</i>	73
1.2.2 <i>Interakcija faktora KONTEKSTA i UZRASTA u odnosu na ispoljenost teškoća u ponašanju i drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja</i>	74

1.2.3	<i>Korelacija uzrasta sa ispoljenim teškoćama</i>	79
1.3	Ukupne teškoće i pol	79
1.3.1	<i>Ukupan broj teškoća u odnosu na pol.....</i>	79
1.3.2	<i>Interakcija pola sa kontekstom i uzrastom</i>	80
1.3.3	<i>Korelacija pola sa teškoćama u ponašanju i drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja.....</i>	81
2.	TEŠKOĆE U VARIJABLAMA EMOCIONALNO-SOCIJALNOG RAZVOJA (BEZ PONAŠANJA)	82
2.1	Kontrola afekta: Regulacija afekta, aktivitet/ pažnja, autoerotske i autoagresivne radnje u odnosu na kontekst odrastanja, uzrast i pol.....	82
2.1.1	<i>Regulacija afekta u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast.....</i>	82
2.1.2	<i>Aktivitet i pažnja u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast.....</i>	86
2.1.3	<i>Autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast</i>	88
2.1.4	<i>Pol</i>	92
2.1.5	<i>Korelacija faktora konteksta, uzrasta i pola sa varijablama kontrole afekta (regulacijom emocija, aktivitetom/pažnjom i autoerotskim, autoagresivnim radnjima i erotizovanim ponašanjem)</i>	93
2.2	Odnos prema odgajateljima, drugim odraslim i vršnjacima	94
2.2.1	<i>Odnos prema odgajateljima u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast.....</i>	94
2.2.2	<i>Odnos prema odraslima u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast</i>	97
2.2.3	<i>Odnos prema vršnjacima u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast.....</i>	99
2.2.4	<i>Pol</i>	102
2.2.5	<i>Korelacija teškoća sa okruženjem sa faktorima: kontekst, uzrast, pol</i>	104
2.3	Teškoće u navikama (ishrana, san, čistoća) u odnosu na kontekst, pol i uzrast	104
2.3.1	<i>Navike ishrane u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast</i>	104
2.3.2	<i>San u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast</i>	107
2.3.3	<i>Navike čistoće u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast.....</i>	109
2.3.4	<i>Pol</i>	112
2.3.5	<i>Povezanost teškoća u oblasti navika sa faktorima: kontekst, pol, uzrast.....</i>	113
3.	REZIME REZULTATA (1-2):	114
3.1	Teškoće u odrastanju u odnosu na kontekst odrastanja, uzrast i pol.....	114
3.1.1	<i>Kontekst odrastanja.....</i>	114
3.1.2	<i>Uzrast.....</i>	116
3.1.3	<i>Varijable/teškoće u ponašanju u odnosu na pol.....</i>	120
3.2	Korelacije nezavisnih i zavisnih varijabli	122
3.3	Zavisne varijable kao indikatori nepovoljnih uslova razvoja kroz uzrasne periode.....	123

4.	TEŠKOĆE U PONAŠANJU.....	126
4.1	Teškoće u ponašanju u odnosu na nezavisne i zavisne varijable	126
4.1.1	<i>Broj teškoća u ponašanju u odnosu na nezavisne varijable.....</i>	<i>126</i>
4.1.2	<i>Kategorije ponašanja u odnosu na zavisne varijable.....</i>	<i>128</i>
4.2	Korelacija ponašanja sa zavisnim varijablama.....	129
4.2.1	<i>Korelacija ponašanja sa teškoćama u grupama varijabli: kontrola afekta, odnosi sa okruženjem i navike</i>	<i>129</i>
4.2.2	<i>Korelacija ponašanja sa pojedinačnim varijablama: regulacijom emocija, aktivitetom i pažnjom, autoerotskim, autoagresivnim radnjama i seksualizovanim ponašanjem; odnosom prema odgajateljima, drugim odraslima i vršnjacima; navikama ishrane, sna i čistoće.....</i>	<i>130</i>
4.3	Izdvajanje prediktora teškoća u ponašanju.....	131
5.	KLASTERI TEŠKOĆA U PONAŠANJU U SVETLU TEŠKOĆA U DRUGIM DOMENIMA EMOCIONALNO-SOCIJALNOG RAZVOJA	134
5.1	Klasteri teškoća u ponašanju.....	134
5.2	Klaster I u odnosu na kontekst, uzrast i pol	134
5.3	Klaster II u odnosu na kontekst, uzrast i pol.....	135
5.4	Deca sa bizarnim ponašanjima (piromanija, mučenje životinja, naročita surovost), zavisnostima i prestupništvom.....	136
5.5	Korelacija klastera teškoća u ponašanju sa nezavisnim i zavisnim varijablama	137
5.6	Klaster teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju koji prati teškoće u ponašanju	138
5.7	Odnos klastera teškoća u ponašanju i klastera emocionalno-socijalnog razvoja	142
6.	REZIME REZULTATA (4-5):	145
6.1	Problemi u ponašanju kao rezultata teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju dece iz nepovoljnog konteksta odrastanja	145
	ZAKLJUČCI I DISKUSIJA.....	149
1.	PROBLEMI U DOMENU PONAŠANJA KAO INDIKACIJA NESIGURNIH OBRAZACA VEZIVANJA.....	150
2.	PROBLEMI U PONAŠANJU KAO REZULTANTA TEŠKOĆA U EMOCIONALNO-SOCIJALNOM RAZVOJU, DETETA SA NESIGURNIM OBRASCIMA VEZIVANJA:.....	156
2.1	Implikacije za razvojni redosled u ispoljavanju nepoželjnih ponašanja	157
2.2	Koncipiranje razvojnog, holističkog modela problema u ponašanju	164
3.	ZAKLJUČCI I PREPORUKE.....	171
4.	DOPRINOS STUDIJE	173
5.	OGRANIČENJA I PREDLOZI ZA DALJE ISTRAŽIVANJE	175
	LITERATURA.....	178
	BIOGRAFIJA	193
	PRILOZI	194

UVOD

Rad je nastao iz autentične profesionalne znatiželje za razumevanjem nastanka problema u ponašanju i faktora odrastanja koji utiču da pojedinac postane ugrožavajući za svoje okruženje (i samoga sebe). U osnovi ovog poduhvata jeste uverenje da upravo *razvojni i holistički pristup* u proučavanju psiholoških fenomena pruža neophodne podatke za rano prepoznavanje teškoća i kreiranje uvremenjenih intervencija koje mogu da promene tok razvoja u pravcu prosocijalnog i produktivnog, umesto antisocijalnog i destruktivnog razvoja individue.

Ne manje važno, rad je posvećen *deci bez adekvatnog roditeljskog staranja*. Reč je o deci bez detinjstva, surovo izneverenoj od odraslih koji su o njima trebali da brinu, istovremeno i željnoj i preplašenoj bliskosti, deci iz *crnih novinskih hronika* čija agonija se obično samo nastavila ulaskom u sistem socijalne zaštite. Živeti bez bližnjih je najveći strah svakog pojedinca, a on je realnost za decu iz ove studije. To ilustruje i odgovor jednog dečaka iz hraniteljske porodice obuhvaćenog uzorkom, na pitanje: *Ko mu nedostaje? Koga bi voleo da vidi?* Rekao je: *Samo moje drugove. Jedino me oni nisu zaboravili*. Na žalost, sistem socijalne zaštite u mnogim aspektima ne odgovara potrebama ove dece, naročito ako ispoljavaju teškoće u ponašanju, zbog čega su česti prekidi smeštaja, što samo produbljuje njihovu traumatizaciju. U tom smislu ova studija, za autora je predstavljala i iznurujuće emocionalno putovanje.

Razvoj *dece bez adekvatnog roditeljskog staranja* ugrožen je i opterećen distraktorima, što njihovo funkcionisanje čini nerazumljivim neposrednom okruženju, a zbunjuje i stručnjake. Istraživanje je nastojalo da pruži odgovore i pomogne stručnoj publici da *uđe u cipele* nevoljene i namučene dece, a sve kao odraz nade i vere da se može promeniti situacija nabolje za neku decu u sličnoj poziciji, u budućnosti.

TEORIJSKI OKVIR

1. PROBLEMI U PONAŠANJU – ODREĐENJE OSNOVNIH POJMOVA IZ OKVIRA RAZLIČITIH PARADIGMI

Različiti su pristupi u imenovanju i definiciji pojma problemi/poremećaji u ponašanju, a variraju u zavisnosti od različitih disciplina i kroz epohe. Za ilustraciju, odstupanje od očekivanih socijalnih normi religija tretira kao *greh*, pravosudni sistem kao *kriminal*, medicina kao *poremećaj*, društvo kao *nesocijalizovanost*, a obrazovni sistem kao *neadaptiranost* na školsko okruženje i obaveze. Zbog toga su brojni i nazivi za decu sa problemima u ponašanju - *deca-van-kontrole*, *nepopravljiva* ili *teško vaspitljiva deca*, *delinkventi*, *asocijalna/devijantna deca*, *agresivna* ili *nasilna deca*...

Da bi se problemi u ponašanju okarakterisali kao **poremećaj** potrebno je da imaju repetitivni karakter, a da su se nepoželjna ponašanja učvrstila kao obrazac ponašanja. U tom smislu, deca i mladi sa konstatovanim poremećajem, u odnosu na ostatak svoje populacije, ispoljavaju značajno viši nivo nasilja, ispoljavaju česte i ozbiljne napade besa, inate se i ponašaju provokativno, destruktivni su prema imovini, kompulzivno krađu i lažu, beže iz škole i od kuće, surovi su prema životinjama i drugim osobama, podmeću požare... Reč je, dakle, o uočljivom i strukturiranom odstupanju od uzrasno očekivanog socijalnog ponašanja, koje prevazilazi okvir detinjarija ili buntovništva karakterističnog npr. za adolescentnu pobunu (BMA Board of Science, 2006).

U **pozitivističkoj, kategorijalnoj paradigmi** na kojoj počiva većina klasifikacijskih sistema, poput ICD-10 (WHO, 1992)¹ ili DSM-V (APA, 2013)², za definisanje poremećaja koristi se kao kriterijum prisustvo više teškoća (obično 3 i više), u vidu utvrđenog obrasca ponašanja u trajanju od najmanje šest meseci, koje su praćene i nazadovanjem deteta/mlade osobe u socijalnom i obrazovnom funkcionisanju. Međutim, taksonomija poremećaja u ponašanju menjala se kroz vreme i u okviru klasifikacijskih sistema. Internacionalna klasifikacija bolesti (ICD), kod nas prevedena kao medicinska klasifikacija bolesti (MKB), Svetske zdravstvene organizacije (WHO) i DSM klasifikacija američkog psihijatrijskog društva (APA) prvi put su uključile

¹ The International Classification of Diseases – ICD, WHO, kod nas prevedeno kao MKB: Medicinska klasifikacija bolesti, SZO: Svetske zdravstvene organizacije.

² The Diagnostic and Statistical Manual - DSM, APA - American Psychiatric Association; Dijagnostički i statistički priručnik, Američkog psihijatrijskog društva.

poremećaj ponašanja krajem šezdesetih godina (prema Costello, Angold, 2004). Od tada, broj poremećaja po ICD klasifikaciji povećao se od jednog (ICD, 1969) do deset (ICD, 1992), dok je po DSM-II (1968) od četiri kategorije broj dospeo na 6 (DSM-IV, 1994), odnosno 12 kategorija/dijagnoza koliko prepoznaje poslednja DSM revizija (DSM-V, 2013).

I. Medicinska klasifikacija bolesti (ICD, 1969-1992), svetske zdravstvene organizacije (WHO):

Medicinska klasifikacija bolesti (ICD-8, 1969)	Medicinska klasifikacija bolesti (ICD-8, 1992)	
308 Poremećaj ponašanja u detinjstvu	F90.1	Hiperkinetički poremećaj ponašanja
	F91	Poremećaj ponašanja
	F91.0	Poremećaj ponašanja Conduct disorder confined to the family context
	F91.9	Nesocijalizovani poremećaj ponašanja
	F91.2	Socijalizovani poremećaj ponašanja
	F91.3	Opoziciono-prkosno ponašanje
	F91.8	Drugi poremećaji ponašanja
	F91.1	Poremećaj ponašanja, nespecifikovan
	F92	Mešoviti poremećaji ponašanja i emocija
	F92.0	Depresivni poremećaj ponašanja
	F92.8	Drugi mešoviti poremećaji ponašanja i emocija
	F92.9	Mešoviti poremećaji ponašanja i emocija, nespecifični

II. Dijagnostički i statistički priručnik (DSM, 1968-1994-2013), američkog psihijatrijskog društva (APA):

Dijagnostički i statistički priručnik, 1968 (DSM-II, 1968)	Dijagnostički i statistički priručnik, 1994 (DSM-IV, 1994)	Dijagnostički i statistički priručnik, 1994 (DSM-IV, 1994)
307.1, 307.2 Prolazna situaciona uznemirenost u detinjstvu/adole.	309.3 Poremećaj prilagođavanja sa poremećajem ponašanja	309.3 Poremećaj prilagođavanja sa poremećajem ponašanja
308.4 Nesocijalizovana agresivna reakcija u detinjstvu/adolescen.	309.4 Poremećaj prilagođavanja sa mešovitim poremećajem emocija i ponašanja	309.4 Poremećaj prilagođavanja sa mešovitim poremećajem emocija i ponašanja
308.5 Grupna delinkventna reakcija u detinjstvu/adolescen.	312.8 Poremećaj ponašanja u detinjstvu ili adolescenciji	312.81/ 312.82/ 312.89 Poremećaj ponašanja u detinjstvu (pre 10. god.); Adolescentni tip (posle 10. god) i nesp.
316.3 Asocijalo ponašanje	313.81 Opoziciono-prkosno ponašanje	313.81 Opoziciono-prkosno ponašanje
	312.9 Destruktivna ponašanja	312.34 Eksplozivno ponašanje
	V71.02 Dečje ili adolescentno antisocijalno ponašanje	301.7 Antisocijalni poremećaj ličnosti
		312.33 Piromanija
		312.32 Kleptomanija
		312.89/312.9 Drugo nespecifično i specifično destruktivno i impulsivno ponašanje

Brojne su teškoće kategorijalnog pristupa u klasifikaciji poremećaja u ponašanju:

1. Poremećaj ponašanja ne sastoji se od dominantno jednog, već grupa ponašanja i propratnih poremećaja (npr. hiperaktivnost) koje odlikuju problemi, i u kontroli emocija (često i u kogniciji), i u ponašanju, a u vezi su i sa određenim karakteristikama ličnosti. Zbog toga je npr. u najnovijoj reviziji DSM-V (2013) antisocijalni poremećaj ličnosti uvršćen u obe kategorije - i u poremećaj ponašanja, i u poremećaje ličnosti, upravo zbog bliske povezanosti i stava APA³ *da se bez disfunkcionalnosti unutar ličnosti ne može govoriti o poremećaju ponašanja* (Radulović, 2014). Istovremeno, ADHD, iako je često udružen sa problemima u ponašanju, (MacDonald, Achenbach, 1999; Lahey, Waldman, 2003;), svrstan je u neurorazvojne poremećaje. Dakle, određenje pojmova i klasifikaciju u ovoj oblasti otežava činjenica da se problemi u ponašanju prepliću sa drugim pojmovima i poremećajima. Jedan od njih je i fenomen *maloletne delinkvencije*, koji se odnosi na decu u sukobu sa zakonom i više pripada socijalnoj i sferi pravosuđa, nego što je dijagnostička kategorija. Prestupnici mogu i ne moraju da imaju dijagnostikovan poremećaj ponašanja, a ako je konstatovan, vrlo često je udružen sa čitavim klasterom drugih teškoća (Hagell, 2002; Department of Health, 2004;). Više od polovine mladića u pritvoru i trećina osuđenih u Velikoj Britaniji (reč je o velikoj populaciji osuđenika – 86.000) imaju konstatovan (Liddle, 1999), *poremećaj ponašanja* ili *opoziciono-prkosno ponašanje* (Spitzer, Davies, Barclay 1991; Walker i sar., 1991). Delinkventnima je često bio dijagnostikovan i *poremećaj pažnje sa hiperaktivnošću* (Lahey i sar., 1995), *depresija* (Angold, Costello, 1993; Hagell, 2002), ali i *povećana stopa suicida* (Fox, Hawton, 2004) i *zloupotrebe supstanci* (Hagell, 2002). I druga istraživanja potvrđuju komorbiditet depresije, suicida i antisocijalnog ponašanja (Renaud i sar., 1999), kao i povezanost sa ranim konzumiranjem nedozvoljenih supstanci što se obično pretvara u zavisnost (Robins McEvoy 1990). Takođe, istraživači (Radulović, 2006; BMA, UK - Board of Science, 2006; Liabø, Richardson, 2007;) ukazuju da značajan broj mladih sa

³ APA - Američka psihijatrijska Asocijacija.

poremećajem ponašanja, ali i odraslih prestupnika, ima teškoće u učenju i/ili niži nivo kognitivnog funkcionisanja.

Otuda klasifikacije problema u ponašanju pomalo liče na pokušaj da se *hobotnici obuču ljudsko odelo* – a višak značenja, tj. *deo pipaka* uvek ostane da viri... Može se zaključiti da je formiranje poremećaja ponašanja vrlo složen proces a kategorijalni pristupi i linearno proučavanje povezanosti sa drugim faktorima, ne iskazuju svu njegovu kompleksnost, niti objašnjavaju mehanizme sadejstva sa drugim fenomenima i činionicima. Drugim rečima ne odslikava se razvojni tok poremećaja, niti omogućava razumevanje procesa i mehanizama nastanka, sa jasno prepoznatom ulogom različitih faktora stavljenih u razvojno-vremensku dimenziju - od ranih ka kasnijim iskustvima i uzrastima... od početnih do usloženjenih teškoća i poremećaja.

2. Takođe, iako klasifikacije poput ICD i DSM prave razliku između poremećaja koji se javljaju u detinjstvu i mladosti, one nisu dovoljne za raspoznavanje teškoća u prvim godinama života – otuda su za rane uzraste osmišljeni drugi sistemi, poput *Dijagnostičke klasifikacije mentalnih i razvojnih poremećaja u period odojčeta i ranom detinjstvu* (Diagnostic Classification 0-3, ZERO TO THREE, 1994⁴). Postavlja se logično pitanje odnosa poremećaja u ranom razvoju, sa onima u detinjstvu i mladosti.
3. Veliki nedostatak jeste i činjenica da dijagnostički kriterijumi u većini zanemaruju kontekst u kome se javlja antisocijalno ponašanje. Zbog brojnih dokaza o međusobnoj vezi između poremećaja ponašanja i socijalne deprivacije, ove kritike su prilično utemeljene.

U odnosu na kategorijalne sisteme *Međunarodna klasifikacija funkcionisanja, nesposobnosti/invalidnosti i zdravlja – Verzija za decu i mlade* ⁵ (ICF-CY, 2007, WHO⁶) razvijena na osnovu bio-psiho-socijalnog modela razvojnih smetnji i invaliditeta, predstavlja iskorak jer uzima u obzir karakteristike razvoja od detinjstva do odraslog

⁴ Diagnostic Classification of mental Health and Developmental Disorders of Infancy and Early Childhood, 1994 Washington: ZERO TO THREE/National Center for Infancy, Toddlers and Families.

⁵ International Classification of Functioning, Disability and Health - Children & Youth Version.

⁶ Svetska zdravstvena organizacija – World Health Organization.

doba – pre svega, nagli rast i promene u fizičkom, socijalnom i psihološkom funkcionisanju individue, uz distinkciju smetnji i stanja od njihovih posledica. Sagledava problem zdravlja i funkcionisanja individue sa smetnjama kao interaktivni i evolutivni proces u kontekstu spoljašnjeg okruženja. Sastoji se iz dve dimenzije, sa po dve komponente – 1. Funkcionisanje i smetnja (Telesne strukture i funkcije; Aktivitet i Participacija) i 2. Kontekstualni faktori (Sredinski faktori; Individualni/lični faktori). Iako klasifikacija prema OECD/CERI⁷ (prema Rajović, 2004; Hrnjica, 2014) uključuje u definiciju smetnji i decu sa *emocionalnim poremećajima u dečjem dobu* i *težim poremećajima socijalizacije*, ograničenje ICF-CY klasifikacije jeste da se uglavnom odnosi na decu sa smetnjama u užem smislu. Deca sa problemima u ponašanju često se smatraju odgovorna za svoje ponašanje i gubi se iz vida da i oni, zbog primarnih teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju, pripadaju grupi dece sa smetnjama. Verovatno je to i jedan od razloga što se previđa da se i na njih može primeniti proaktivni, socijalno-inkluzivni model u klasifikacijama, koji menja fokus sa kategorisanja ka prepoznavanju potreba i pružanju funkcionalne podrške (Rajović, Stanimirović, 2006).

Suprotno kategorijalnom pristupu, razvojna perspektiva u proučavanju formiranja teškoća stavlja akcenat na razumevanje doprinosa različitih faktora od rođenja do odraslog doba, i prati kontinuitet i „normalnosti“ i „patologije“ (Cicchetti, 1999). Okvir za razumevanje kako se normalno i atipično ponašanje formiraju i učvršćuju zahteva ispitivanje višestrukih faktora u razvojnom kontekstu i procesima, kao i integraciju velikog broja informacija iz različitih disciplina kao što su psihologija, psihijatrija, sociologija, biologija... (Luthar i sar., 1997). Razvojni pristup je uticao da i zvanične klasifikacije naprave razliku između poremećaja nastalih na različitim uzrastima. Naime, brojni autori (Patterson i sar., 1989; Patterson, Capaldi, 1991; Patterson, Reid, Dishon, 1992; Moffitt, 1993; Loeber, Stouthamer - Loeber, 1998) razlikuju dva tipa poremećaja u ponašanju, rani ili celoživotni (na engleskom: *early starters* ili *life-course-persistent onset*) i kasniji, adolescentni (*late starters*). Rani poremećaj uključuje

⁷ Centar za istraživanje i inovacije u oblasti obrazovanja (The Centre for Educational Research and Innovation - CERI), Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (Organisation for Economic Co-operation and Development - OECD).

laganje, krađu i ispoljavanje agresivnosti (McGee i sar., 1992; Hinshaw i sar., 1993; Moffitt i sar., 1996; Lahey i sar., 1998;), često praćeno neuropsihološkim poremećajima (poput ADHD), nižim koeficijentom inteligencije i drugim kognitivnim smetnjama (Moffitt, Lynam, 1992; Moffitt, 1993; Quay, 1993). Poremećaj u ponašanju registrovan kod dece na ranim uzrastima/detinjstvu, tretira se kao *rana psihopatija* – rana manifestacija psihopatskog sklopa ličnosti (Hare, 1998, prema Radulović, 2014) i dobar je prediktor kasnijeg prestupništva (Harre, 1993; Hart, Hare, 1997; Robinson, 1999; Momirović, Popović, 2002; Radulović, 2008, prema Radulović, 2014).

Značajno je istaći da razvojni pristup nudi mnogo više podsticaja i podataka kreatorima intervencija, nego oni kategorijalnog tipa. Dodatno, i *socijalni model* na kome se zasniva *Međunarodna klasifikacija funkcionisanja, nesposobnosti/invalidnosti i zdravlja*, pored afirmacije individue naspram fokusiranosti na njen “nedostatak”, otvara mogućnosti prevazilaženja stigmatizacije i etiketiranja - skreće pažnju na potrebe u delu u kom je osobi neophodna pomoć i podrška da bi ih zadovoljila. Ovo pomeranje akcenta ima značajne implikacije i na profesionalnu praksu: *zadatak stručnih službi (tj. društva) se ne iscrpljuje dijagnostikovanjem i lečenjem osnovnog problema, već su ovo početni procesi identifikovanja značenja tog problema za budući život osobe i zajedničkog planiranja različitih vrsta pomoći i podrške, kako konkretnoj osobi, tako i njenoj porodici* (Rajović, 2004, str. 7).

Zbog svega navedenog potrebno je tragati za modelima nastanka problema u ponašanju utemeljenim na *razvojnog* i *holističkom* principu – identifikovati procese kroz stadijume, uzimajući u obzir individualne i faktore okruženja sa svešću o njihovoj cirkularnoj, a ne linearnoj zavisnosti (*cirkularni interakcionizam*). Uz sve to ne sme se izgubiti krajnja svrha poduhvata, tj. *dobrobit i odgovornost prema klijentu* (Rajović, Stanimirović, 2006) – psihološka nauka treba da deluje kao *inženjerija duše* koja unapređuje razvoj i poboljšava kvalitet života dece i porodica. U skladu sa tim, ova studija će, po uzrastima, proučavati ukupni emocionalno-socijalni razvoj dece koja su razvila probleme u ponašanju, a, povratno, problemi u ponašanju će se tumačiti kao rezultanta tog procesa u nepovoljnom razvojnom kontekstu. Dobijeni rezultati trebalo bi da pomognu u ranoj detekciji i koncipiranju uvremenjenih i efikasnih intervencija,

od kojih bi prvenstveno mogla da imaju koristi deca sa teškoćama u ponašanju i njihovi odgajatelji, kao i profesionalci različitih profila.

2. FAKTORI KOJI DOPRINOSE NASTANKU PROBLEMA U PONAŠANJU

Psihološke teorije, generalno, pa i u odnosu na nastanak problema u ponašanju, više se bave sredinskim uticajima, mada gotovo nijedna ne negira biološku perspektivu. Zbog toga velika grupa *teorija socijalnog učenja* zastupa stav da su antisocijalna ponašanja *primarno naučeno ponašanje*. U socijalizaciji deteta prepoznaju se sve vrste učenja – od klasičnog uslovljavanja, instrumentalnog učenja, učenja uviđanjem, kao i učenja putem posmatranja, imitiranja, isprobavanja i ponavljanja (Bandura, 1977; Montagu, 1976; Huesmann, 1997). Teorija *Socio-kulturalnog razvoja Vigotskog*, ističe i važnost socijalne komunikacije za sve aspeke detetovog razvoja (saznajni, emocionalni, socijalni i moralni). U teorije koje počivaju na socijalnom učenju mogu se ubrojati i specifične teorije, npr. *Teorija diferencijacije asocijacije* Saterlenda (Sutherland, 1955, prema Radulović, 2014), koja objašnjava delinkventno ponašanje kao proces učenja uslovljavanjem u neformalnim grupama vršnjaka, itd. Osim teorija učenja, i mnoge druge (*Eriksonova teorija razvoja identiteta*, *Maslovljeva teorija ljudskih potreba*) i pristupi, poput dinamskog (*teorija afektivne vezanosti*) i sistemskog (*Savremene psihološke teorije porodice*, *Socijalno ekološki pristup*, *Socijalni interaktivizam*, *Socijalno inkluzivni model*) daju doprinos u razumevanju formiranja problema u ponašanju.

Razvojno-sistemske pristupi, poput ekološke teorije Bronfernbrenera (Bronferbrenner, 1995), Lernerovog (Lerner, 1991; Damon, Lerner, 2008) razvojnog kontekstualizma ili integrativne razvojne psihopatologije (Achenbach, 1982; Moffit, 1993; Cicchetti, 1999; Cicchetti, Rogosh, 2001;) daju najširi okvir za tumačenje nastanka poremećaja ponašanja jer prepoznaju mnoštvo (bio-psiho-socijalnih) faktora koji su u interakciji, uvažavajući značaj razvojnih procesa u različitim kontekstima.

U okviru sistemskog, razvojno-ekološkog okvira (Bronfenbrenner, 1979), poremećaj ponašanja se ne posmatra samo kao rezultat sadejstva unutrašnjih bioloških i psihičkih činilaca, već je pokazatelj disfunkcije aktuelnog pripadajućeg sistema (porodice) i njegove interakcije sa drugim sistemima. Time je naučna zajednica načinila prekretnicu u paradagmi od mehanicističkog, linearnog fokusa (šta-uzrokuje-šta) ka kauzalnosti više pojava koje deluju *istovremeno, udruženo i međusobno isprepleteno*, gde celina predstavlja više od zbira delova – a sagledava se šira slika. Ekološki pristup nasilje i druga antisocijalna ponašanja razmatra kao posledicu interakcije i socijalnog učenja, a učionice su kuća, škola, vršnjaci, mediji i šire okruženje. Faktori koji doprinose razvoju problema u ponašanju i delinkvenciji mogu biti individualni, porodični, faktori šireg okruženja (vršnjaci, škola, šira zajednica), ali je važno istaći da nijedan faktor rizika pojedinačno nije dovoljan da bi se objasnio fenomen, već je reč o njihovom kumulativnom dejstvu (Loeber, Farrington, 2000). Brojni nalazi istraživanja antisocijalnog ponašanja (Luthar, 1999; Hall, Barongan, 2002; Cillessen, Rose, 2005;) govore u korist ove teorije, a identifikovani su sledeći faktori/prediktori antisocijalnog ponašanja:

- *Individualne karakteristike deteta* (genetski faktori, niske verbalne sposobnosti, pozitivno konotiranje antisocijalnog ponašanja, problemi na planu mentalnog zdravlja, sklonost/kognitivni stil da se drugima pripisuju neprijateljske namere)
- *Karakteristike porodice* (nedostatak nadzora nad detetom, neefikasno disciplinovanje, nizak nivo emocionalne topline, visok nivo konflikta u porodici, disfunkcionalnost odgajatelja, kao što su upotreba droga, psihijatrijska stanja, kriminal).
- *Odnosi sa vršnjacima* (povezanost sa devijantnim vršnjacima, slabe veštine građenja odnosa, slaba povezanost sa vršnjacima prosocijalnog ponašanja).
- *Školski faktori* (nisko postignuće, marginalizovanost i odbačenost, slaba posvećenost obrazovanju, nedostatak pravila, haotičnost i druge teškoće u organizaciji i radu škole).
- *Karakteristike susedstva i zajednice* (česte promene sredine, slaba podrška suseda, crkve itd., haotičnost/zapuštenost i kriminalna subkultura mesta stanovanja).

Iako se u ovom nizu, generalno i u teoriji i praksi, porodični faktori, smatraju najznačajnijim, istraživanja upozoravaju da i deca mogu negativno da utiču na odgovor/ponašanje roditelja, što takođe može da doprinese razvoju problema u ponašanju (Rutter, 2005). Rater (Rutter, 2003) zaključuje da, na žalost, više znamo o indikatorima za faktore rizika nego o mehanizmima njihovog delovanja, a do tada smo daleko od razumevanja procesa za prevenciju ili formiranje problema u ponašanju tokom razvoja deteta.

2.1 ZNAČAJ INDIVIDUALNIH I SREDINSKIH FAKTORA U RAZVOJU PROBLEMA U PONAŠANJU

Kao što je već navedeno, brojni autori (Patterson *et al.*, 1989; Patterson, Capaldi, 1991; Patterson, Reid, Dishon, 1992; Moffitt *et al.*, 1996; Loeber, Stouthamer - Loeber 1998) prepoznaju dva toka u razvoju antisocijalnog ponašanja: tzv. celoživotni koji počinje na ranim uzrastima (rani tip – *early starters*) i kasniji, koji započinje u adolescenciji (kasniji tip - *late starters*). Kod celoživotnog, ranog tipa, koji je dobar prediktor kasnijeg antisocijalnog ponašanja (White *et al.*, 1990), više se ističe doprinos neurorazvojnih procesa u vidu individualnih karakteristika: težak/nekontrolisani temperament, neurološke abnormalnosti, zastoj u motornom razvoju, intelektualne smetnje, teškoće u čitanju i pisanju, hiperaktivnost (Moffitt, 2003), ali i uticaj neposrednog okruženja, tj. porodice. Kod adolescentnog tipa, u nastanku problema u ponašanju, više se ističe značaj šireg socijalnog okruženja i određenih faktora porodice (npr. slab nadzor deteta od strane roditelja).

1. Individualne karakteristike deteta, uključujući i biološke činioce

Biološki činioci i teorije koje doprinose razumevanju nastanka poremećaja u ponašanju, tragaju za faktorima u okviru herediteta i genetike (čak u hromozomskim aberacijama), preko funkcionisanja hormonskog sistema do karakteristika i oštećenja centralnog nervnog sistema:

- Brojni istraživači (Lahey, Waldman 2003; Moffitt 2003; Rhee, Waldman, 2003) pružaju dokaze o **genetskim faktorima** koji doprinose razvoju antisocijalnog ponašanja. Reč je naravno o genetskoj predispoziciji sa kojom se prepliću i

okidaju je sredinski rizici i drugi činioci (American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 1997; Rutter, 2003). Za istraživanje doprinosa genetskih faktora najčešće se koriste jednojajčani i dvojajčni blizanci koji odrastaju u istom ili različitom okruženju, obično usled usvojenja (Hudziak, 2002; Dick, Todd, 2006;). Nasledni činioci su visoko rangirani u slučajevima predikcije šizofrenije, bipolarnog poremećaja, temperamenta i nekih karakteristika ličnosti (Bouchard, 2004), ali i hiperaktivnosti sa ili bez poremećaja pažnje (Larsson, Larsson, Lichtenstein, 2004). Nasledni faktori, zajedno sa sredinskim uslovima i odlikama, kao npr. disfunkcionalnost i socijalna deprivacija porodice dobri su prediktori antisocijalnog ponašanja (Burt et al., 2001; Button et al., 2005; Gelhorn et al., 2006; Jaffee et al., 2006; Pike et al., 1996; Slutske et al., 1997; prema Hughes, Crothers, Jimerson, 2008).

- Meren je i **nivo hormona** (npr. testosterona) i **neurotransmitera**, poput serotonina (sa smanjenjem njegovog nivoa opada inhibicija agresije) i dopamina (u skladu sa *teorijom snižene kortikalne budnosti* i konstantne potrebe za uzbuđenjem) i praćena njihova povezanost sa kriminogenim ponašanja. Mofitova (Moffitt, 2003), je potvrdila vezu između visokog serotonina (5-HT), impulsivnosti i agresivnosti, ali se u drugim istraživanjima ispostavilo da veza hormona (npr. testosterona) sa agresivnošću nije jednoznačna i prosta, već kompleksna i u sprezi sa drugim faktorima.
- **Oštećenja i disfunkcije centralnog nervnog sistema**, npr. frontalnog režnja, ali istraživanja nisu konzistentna u potvrdi statističke značajnosti ovih studija (Ishikawa, Raine, 2003). Čak ni kod dece sa poremećajima iz autističnog spektra, disleksijom ili ADHD-om ne postoji jasno detektovana fokalna lezija ili druge strukturne razlike u mozgu koje se nedvosmisleno mogu povezati sa teškoćom/poremećajem (Filipek, 1999). Zbog toga se više govori o međusobom uticaju karakteristika CNS-a, naslednih i faktora okruženja ili tzv. **bihejvioralnoj genetici**.

Pored bioloških činilaca, pronađeno je i da druge individualne karakteristike, manje ili više biološki fundirane, mogu biti u jakoj vezi sa problemima u ponašanju, poput

temperamenta, nivoa aktiviteta i pažnje, sposobnosti za adaptaciju na nove situacije, nivoa stresa kod deteta (Bailey, 1997), kao i niskih intelektualnih i/ili verbalnih sposobnosti.

Temperament je takođe biološki utemeljena osobina, a *težak temperament* u kombinaciji sa drugim faktorima može doprineti razvoju antisocijalnog ponašanja, što potvrđuju i longitudinalne studije (Thomas, Chess, Birch, 1968 prema Center, Kemp, 2003; Thomas i sar., 2006). Dodatno, Ajzenkova biosocijalna teorija ličnosti (Eysenck, 1995) navodi temperament kao faktor rizika, jer je po njegovom shvatanju i sama ličnost proizvod interakcije temperamenta i socijalnih iskustava (Eysenck, 1977, 1981, 1995; Eysenck, Eysenck, 1985). Individualne razlike u **temperamentu** javljaju se vrlo rano u životu, a deca sa *teškim/nezgodnim* temperamentom već sa 2 ili 3 godine života imaju problem u kontaktu sa majkom i visok je nivo konflikta među njima (Lee, Bates, 1985). Temperament utiče na kvalitet detetovih ranih iskustava i boji interakciju sa okruženjem (Kingston, Prior, 1995).

Poremećaj pažnje sa hiperaktivnošću se najčešće dovodi u vezu sa poremećajem ponašanja, i ova dva poremećaja se često posmatraju kao združene pojave. Studija Mekdonalda i Ahenbaha (MacDonald, Achenbach, 1999) ukazuje da mladi koji imaju udružen poremećaj ponašanja sa hiperaktivnošću (i impulsivnošću) jesu u većem riziku da uđu u kriminal nego da imaju samo jednu od ove dve dijagnoze, ali i da ispoljavaju više problema u školi, na planu mentalnog zdravlja, češće zloupotrebljavaju supstance ili su u povećanom riziku od suicida.

Postoje veze između problema u ponašanju i **pola**, ali je odnos složen i isprepleten sa socijalnim i genetskim varijablama (Rutter, 2003). Na primer, dečaci su osetljiviji na nepovoljne porodične prilike (Morrell, Murray, 2003) i češće im se utvrđuju poremećaj ponašanja i ispoljavanje agresivnosti na ranim uzrastima (Dodge, 2003). Mofitova i sar. (prema Radulović, 2014) smatraju da je to posledica različite izloženosti faktorima rizika u detinjstvu – devojčice su manje izložene disfunkciji nervnog sistema, kod njih je ređe registrovan *težak* temperament, kašnjenje u motoričkom i verbalnom razvoju, hiperaktivnost... Međutim jedna meta-analiza je

poredila uticaj genetskih, socijalnih faktora i pola, i utvrdila da prva dva imaju veći uticaj u nastanku problema u ponašanju nego pol (Rhee, Waldman, 2003).

Teškoće u kognitivnom funkcionisanju su u korelaciji sa poremećajima ponašanja. Istraživači koji potvrđuju ovu vezu su brojni, a npr. Gilmore (Gilmore i sar., 2004) je utvrdio da čak dve trećine dece sa poremećajima ponašanja (uzorak 55 dece) ispoljava značajne teškoće u govoru i drugim sferama kognitivnog razvoja. Domaći autori (Radulović i sar., 2003 prema Radulović, 2006) na odraslim psihopatama utvrđuju da postoje subkategorije povišene i snižene inteligencije. Jedan broj autora (Cleary, 1976; Hare, 1993; Ressler, 1998, prema Radulović, 2014) nalazi da je inteligencija primarnih psihopata povišena, dok psihopate sklone klasičnim deliktima nasilja imaju uglavnom sniženu inteligenciju, odnosno *u proseku su niže inteligencije od nekriminalne populacije* (Hirschi, Hindelang, 1977, Quay, 1987, Radulović i sar., 2000, Momirović i sar, 2002, prema Radulović, 2014).

2. Faktori neposrednog okruženja – porodica, škola, vršnjaci

Među najviše istraživanim faktorima koji doprinose razvoju problema u ponašanju jesu roditeljstvo i porodični odnosi – i to sa razlogom. Podaci govore da oni objašnjavaju između 30 i 40 odsto varijanse u nastanku antisocijalnog ponašanja (Patterson, De Baryshe, Ramsey, 1989; Barlow 1999;). Izdvojeni porodični faktori jesu stepen uključenosti i nadzora nad detetom od strane roditelja, način na koji se članovi porodice nose sa konfliktima i nedosledno ili surovo disciplinovanje (Patterson *et al.* 1989; Brennan, Grekin, Mednick, 2003; Burke, Loeber, Birmaher 2003; Sameroff, Peck, Eccles, 2004). Takođe je i siromaštvo i nizak socioekonomski status porodice povezan sa nastankom problema u ponašanju, iako različiti autori na različite načine rasvetljavaju mehanizme delovanja (Petras *et al.*, 2004) – npr. Rutter (Rutter, 1999) je pronašao da siromaštvo deluje stresogeno na roditeljstvo. Velika meta-analiza razmatrala je porodične faktore koji koreliraju sa problemima u ponašanju (Loeber, Stouthamer-Loeber, 1986). Otkrili su četiri velike grupe faktora koji doprinose razvoju poremećaja ponašanja:

- I. **Zanemarivanje** – roditelji provode nedovoljno vremena sa decom, naročito očevi, a evidentan je nedovoljan nadzor nad detetovim ponašanjem. Jedna studija (Richman, Stevenson, Graham, 1982), pronašla je jaku povezanost između depresije majki i kasnijeg antisocijalnog ponašanja deteta.
- II. **Prisustvo konflikta** – prisutni su konflikti između roditelja, kao i roditelja i dece, a povod često može da bude i ponašanje deteta. Ove situacije prati nedoslednost roditelja u primeni discipline, a kazne nisu primerene prestupima koje dete učini.
- III. **Nasilne ili kriminogene odgajateljske figure** (naročito muške) – devijantno ponašanje roditelja (nepoštenje, tolerancija na prestupe i agresivnost) ohrabruje delinkvenciju i agresiju kod dece.
- IV. **Nestabilnost i nagle i neželjene promene** – nasilje u porodici, bračne razmirice i razvodi, bolesti i smrti (posebno majki). Istraživanja (Taplin, Reid, 1977; Patterson, Chamberlenn, Reid, 1982) ukazuju da su porodice dece sa problemima u ponašanju, ometene stresorima i siromaštvom, zdravstvenim, problemima mentalnog zdravlja i socijalnom izolacijom.

Liken (Lykken, 1995, prema Radulović, 2014), takođe, ističe porodicu, tj. njenu nekompletnost i nekompetentnost u vaspitavanju dece, kao glavni agens i kontekst u kome dete uči nepoželjno ponašanje, a to je i generalno stanovište zagovornika sistemskog porodičnog pristupa - od ranijih⁸ do onih savremenijih⁹.

Uticaj porodice presudan je u prvim godinama života, a kasnije i vršnjaci i škola značajno utiču na oblikovanje self-regulatornih mehanizama (Snyder, Reid, Patterson, 2003). Poslednjih 30 godina istraživanja ne samo da upozoravaju na vršnjake kao važan agens usložnjavanja antisocijalnog i destruktivnog ponašanja kod adolescentnog (tipa II – *late starters*) problema u ponašanju (Dishon, Andrews, 1995; Guerra, Huesman, Spindler, 2003), već mladi sa problemima u ponašanju koji se

⁸ Ackerman, Bateson, Minuchin, Haley, Bowen, Selvini-Palazzoli, Boscolo, Cecchin, Parata, Satir.

⁹ Steinglass, Berger, Walsh, Olson, Carter, McGoldrick.

uključuju u grupnu podršku ili pohađaju kampove za decu sa istim teškoćama pre postaju prestupnici, nego oni koji to ne čine (Fisher, Chamberlain, 2000).

Istraživanja pokazuju da određeni faktori unutar školskog okruženja podstiču razvoj antisocijalnog ponašanja kod dece sa određenim predispozicijama i/ili prisutnim faktorima rizika (Gottfredson, Wilson, Skroban Najaka, 2002). Antisocijalna deca mnogo manje dobijaju pohvale i podsticaj od nastavnika, češće su kažnjavana, kuđena i izbacivana iz škole što pogoršava njihovo nepoželjno ponašanje (Marshall, Watt, 1999). Rano odbacivanje od pro-socijalnih vršnjaka i druženje sa devijantnim vršnjacima pospešuje agresiju, antisocijalno i kriminogeno ponašanje (Miller-Johnson *et al.*, 2002; Sameroff *et al.*, 2004;). Kvalitet škole i okruženje u kome se nalazi, takođe je povezano sa poremećajem ponašanja kod nekih mladih (Kazdin 1995; Rutter 1999; Gottfredson i sar., 2002;).

Makobi (Maccoby, 2000) i drugi autori (Lahey, Waldman, 2003) zaključuju da gotovo da nema istraživača koji negiraju sadejstvo i interakciju individualnih (bioloških, genetskih) i sredinskih faktora u nastanku psihopatoloških pojava i antisocijalnog ponašanja. Njihov dinamički odnos je još složeniji imajući u vidu studije pokrenute iz dinamskog okvira, tj. teorije afektivne vezanosti, koje pružaju čitav niz dokaza da nesigurni obrasci vezivanja odnosno faktori neposrednog okruženja u odgajanju dece, mogu da utiču na neurofiziološki razvoj mozga (Perry, B., 1999, 2001), o čemu će više biti reči u daljem tekstu.

Primer dimenzionalne teorije koja dosledno uključuje holistički,

bio-psiho-socijalni pristup

Iako se psihološke teorije između herediteta i socijalnih uticaja, u tumačenju pojava, više bave ovim drugim faktorima, gotovo nijedna ne negira biološku perspektivu. Međutim, teorije se veoma razlikuju prema tome u kojoj meri su ovu dimenziju uključile u tumačenja. U tom smislu, Ajzenkova teorija (Eysenck, 1970, 1977, prema Radulović 2006, 2014) predstavlja dosledan primer objedinjavanja genetskih, psiholoških i socijalnih faktora, a poremećaji ponašanja i kriminal tretiraju se kao produkt *interakcije genetskih predispozicija i sredinskih faktora, pri čemu centralnu*

ulogu u mehanizmu nastanka igraju procesi učenja (među njima pre svih učenje uslovljavanjem). Interakcionizam je ključna odlika ove teorije, a dešava se između **naslednih činilaca** (karakteristika centralnog i autonomnog nervnog sistema) i **socijalne sredine** (odnosa u porodici, odgajateljskih vaspitnih stilova, uticaja škole i vršnjaka, socioekonomskog statusa porodice i širih društvenih uticaja). Tokom socijalizacije i uslovljavanja deteta nisu samo važni uticaji sredine, već i pobuđenost (nivo inhibicije i ekcitacije) i senzitivnost (labilnosti ili stabilnosti) centralnog i autonomnog nervnog sistema. Na nivou centralnog nervnog sistema, kod osoba **niže kortikalne budnosti** prevladavaju procesi **inhibicije**, zbog čega su u stalnoj potrazi za uzbuđenjem i kontaktima (okrenute su spolja ka drugima), teže uče, uključujući i socijalne norme, i češće razvijaju probleme u ponašanju ili postaju prestupnici. Dakle, karakteristike - teško pobuđivanje CNS-a i dominantna prisutnost procesa inhibicije, osnov su *ekstraverzije*. Lako pobuđivanje i dominacija ekcitacije jesu osnova za razvoj *introverzije*. Osobe **labilnog autonomnog nervnog sistema** imaju labilan emocionalni sistem, povećan nivo anksioznosti i impulsivnosti, što takođe ometa proces učenja. Labilni autonomni nervni sistem skloni su razvoju dimenzije *neuroticizam*. Zbog toga se Ajzenkova, može se reći na genetici i temperamentu bazirana, teorija još zove i trofaktorski model ličnosti – Ekstroverzija (introverzija) (E), Neuroticizam (N) i Psihoticizam (P). Treći faktor *psihoticizam* zasniva se na biološkim karakteristikama metabolizma hormona i enzima (testosteron i monoamin oksidaza, Eyseck, 1990, prema Radulović, 2014), a dovodi se u vezu sa veoma nasilnim deliktima (Radulović, 2006). Ova teorija je našla povrdu u velikom broju kros-kulturalnih studija, navedene dimenzije su relativno stabilne kroz vreme za svaku individuu, a podržavaju je i genetička istraživanja (Eaves, Eysenck, Martin, 1988).

3. Prediktori antisocijalnog ponašanja iz razvojne perspektive

Upravo zbog kompleksnosti antisocijalnog razvoja, tj. mnoštva faktora koji doprinose nastanku i uslošnjanju, kao i njegovoj razvojnoj prirodi, realno je za očekivati da se indikatori za njegovo prisustvo razlikuju kroz uzraste.

Istraživanja (Vaughn *et al.*, 1982; Kochanska *et al.*, 2001) ukazuju da se povinovanje zahtevima majke povećava između 14 i 33 meseca. Deca uzrasta između 2 i 3 godine

poslušna su u 32% slučajeva, sa 5 godina skoro 80% (Brumfield, Roberts, 1998), dok se pri polasku u školu očekuje da deca poštuju naloge manje-više bez pogovora. Facijalna ekspresija ljutnje zapaža se kod deteta već na uzrastu od 7 meseci (Stenberg, Campos, 1990), a tokom ranog detinjstva deca uče da prihvatljivo ispoljavaju svoj bes i agresiju - npr. sa navršene dve godine mogu da nauče da umesto ljutnje plaču ili da se osame, što je prihvatljivije ponašanje za odgajatelje.

Ovi podaci ukazuju da se prosocijalno, a samim tim i antisocijalno ponašanje, razvijaju od najranijeg uzrasta. Kod dece sa problemima u ponašanju neposlušnost, odbijanje naloga, uz značajnu agresivnu komponentu, potom laganje i krađa jesu tipične teškoće u predškolskom periodu (McGee i sar. 1992; Hinshaw i sar., 1993;). Dokazana je i rana veza ispoljavanja besa i ljutnje i njihove eksternalizacije, tj. pojave problema u ponašanju (Denham *et al.*, 2002; Bohnert *et al.*, 2003 prema Matthys, Lochman, 2010). Ovi podaci se mogu dovesti u vezu i sa drugim studijama. Agilar (Aguilar *et al.*, 2000) je našao da deca sa ranim teškoćama u ponašanju, češće imaju razvijen izbegavajući stil vezivanja na uzrastu od 12 do 18 meseci, kao i iskustvo zlostavljanja, zanemarivanja ili da su iskusila neki drugi oblik neadekvatnog roditeljstva. Moffittova (Moffitt, Caspi, 2001) ukazuje da se deca kod koje problemi kreću na ranom uzrastu (*early starters*), razlikuju od onih koji započinju prestupništvo u adolescenciji u odnosu na faktore rizika u vezi sa roditeljima, teškoćama u odnosima sa vršnjacima, koeficijentom inteligencije, neurokognitivnim funkcionisanjem, temperamentom i ponašanjem. Pretrpela su više nasilja i imaju teškoće na planu mentalnog zdravlja, a u pubertetu i adolescenciji počinju da zloupotrebljavaju supstance (Moffitt *et al.*, 2002).

Meta analiza delinkvencije i nasilnih delikata (Lipsey, Derzon, 1998), takođe je pokazala da se prediktori na ranim uzrastima razlikuju od onih na kasnijim. Na uzrastu od 6 do 11 godina prediktori su sitniji delikti, agresija, zloupotreba supstanci, nizak socio-ekonomski nivo porodice i antisocijalni roditelji. Na uzrastu od 12 do 14 godina, prediktori su antisocijalni vršnjaci, nedostatak adekvatnih socijalnih veza, sitniji delikti, loše postignuće u školi i teškoće u psihološkom funkcionisanju, poput impulsivnosti. Rizik da će postati delikventi, za obe grupe, povećava se ako pridruže

bandama ili počnu da diluju drogu (Thornberry, 1997, prema Matthys, Lochman, 2010).

Luber (Loeber) je izučavao 13 simptoma poremećaja ponašanja i pronašao da je fizička agresija jedini individualni indikator koji sa sigurnošću predviđa pojavu problema u ponašanju (rezultat je dobijen univarijantnom analizom, mada ih regresiona nije potvrdila). On pridaje značaj ovom nalazu jer se fizička agresija javlja rano u životu (Loeber i sar. 1989 prema Loeber, Coie, 2004).

Međutim, nivo delinkvencije može da se menja, tj. pojačava kao rezultat individualnih karakteristika, rizičnog okruženja i iskustava (Caspi, Moffit, 1995; Rutter i sar., 1998 prema Hill, Maughan, 2004), a za eskalaciju su ipak odgovorniji eksterni faktori okruženja (Farrington, 1986 prema Hill, Maughan, 2004). Razvoj je moguć i u suprotnom smeru ukoliko su isključeni faktori rizika, a prisutni protektivni faktori (Sampson, Laub, 1993 prema Hill, Maughan, 2004). Sigurni obrasci vezanosti jesu protektivni faktor u visoko rizičnom socijalnom okruženju (Fagot, Kavanagh, 1990).

Jednom kada se razviju, problemi u ponašanju i agresija ispoljavaju tendenciju održavanja (Olweus, 1979; Caspi i sar, 1987; Loeber i sar., 1989 prema Loeber, Coie, 2004). Na primer, korelacija između rane i kasnije agresije relativno je visoka 0.63 (Olweus, 1979 prema Loeber, Coie, 2004). Kontinuitet je izvesniji, ako se teškoće jave na ranom uzrastu, a dete učestalo ispoljava više tipova teškoća u ponašanju, i to ne samo u okviru porodice, već i u širem okruženju (Moffit, 1996).

Izučavanje ispoljavanja problema u ponašanju i koncipiranje razvojnog modela delinkvencije otežavaju teškoće, prvenstveno, u merenju, tj. objektivnom registrovanju učestalosti i intenziteta nepoželjnog ponašanja. Pri istraživanjima, koriste se različiti izvori za procenjivanje – roditelji, vršnjaci, nastavnici i postavlja se opravdano pitanje da li se njihove procene odnose na istovetna, ujedno i reprezentativna ponašanja za određeno dete. Takođe, jednokratna merenja i posmatranja uzorka u kraćem vremenskom periodu, manje su pouzdana od ponovljenih, longitudinalnih merenja/studija. Druga poteškoća se odnosi na činjenicu da se ispoljavanje nepoželjnih ponašanja menja tokom odrastanja- npr. fizička agresija prema vršnjacima doživljava vrhunac na predškolskom i ranom osnovnoškolskom

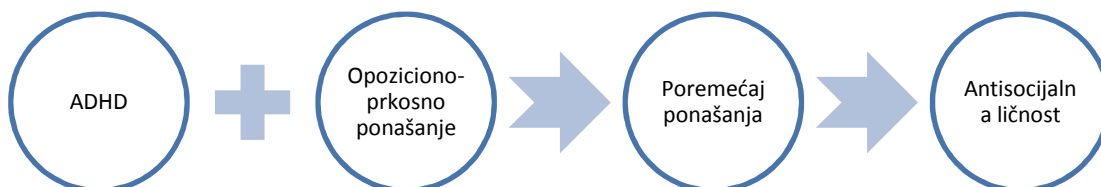
uzrastu (a zatim opada), a sa odrastanjem pojavljuju se drugačije forme nasilja i destrukcije, npr. uz upotrebu oružja i dr. (Loeber, Stouthamer-Loeber, 1998).

2.2 RAZVOJNI MODELI PROBLEMA U PONAŠANJU, DELINKVENCIJE I ANTISOCIJALNE LIČNOSTI

1. Psihijatrijski razvojni model

Praćeno kroz **psihijatrijske dijagnoze**, utvrđeno je da dečaci sa dijagnostikovanim poremećajem ponašanja imaju više simptoma opoziciono-prkosnog ponašanja¹⁰, nego oni koji nisu klasifikovani kao poremećaj ponašanja (Lahey i sar., 1995; Loeber i sar., 1995 prema Loeber, Coie, 2004). Isti autori nalaze i povezanost sa poremećajem pažnje sa hiperaktivnošću (ADHD), ali samo u slučajevima rane dijagnostike poremećaja ponašanja. Frik (Frick i sar., 1994) na kliničkoj, predadolescentnoj populaciji faktorskom analizom otkriva dva faktora koja se ističu kod dece sa opoziciono-prkosnim ponašanjem i poremećajem ponašanja – **neemocionalnost** i **impulsovnost**. Luber (Loeber) smatra (kao rezultat univarijantne analize) da jedino fizička agresija jeste dosledan prediktor poremećaja ponašanja i kasnijeg antisocijanog razvoja ličnosti, a picburška longitudinalna studija (Lynam, 1997), rađena na 508 dečaka uzrasta 12-13 godina, potvrđuje da je verovatnije da će deca sa poremećajem ponašanja da razviju antisocijalnu ličnost.

Dakle, praćeno razvojno kroz dijagnoze put ka razvoju antisocijalne ličnosti je sledeći – ADHD i opoziciono-prkosno ponašanje vode ka razvoju poremećaja ponašanja, a zatim ka razvoju antisocijalnog poremećaja ličnosti (Loeber, 1995; Lahey, 1995). Ovu putanju, potvrđuje i Kembel (Campbell, 1995).

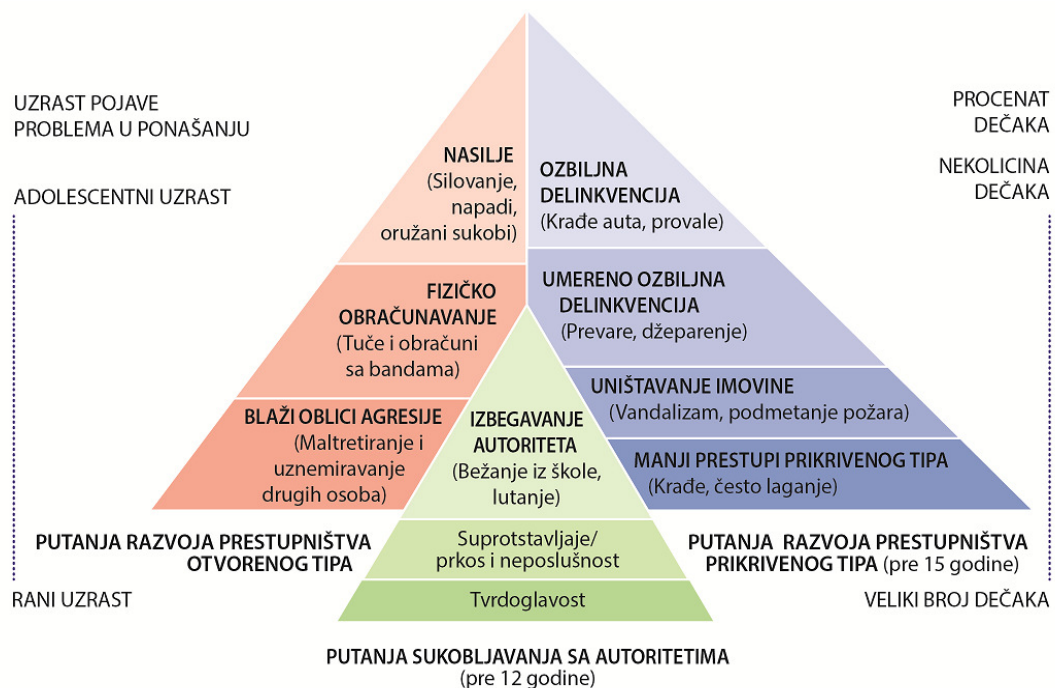
Slika 1 - Razvojne sekvence u nastanku poremećaja ponašanja i antisocijalne ličnosti (Loeber, Burke, 2011)

¹⁰ Oppositional defiant disorder.

2. Faktorski dimenzionalni model delinkvencije

Meta analiza faktorskih analitičkih studija (Frick i sar., 1993) implicira postojanje dvopolne dimenzije: **otvoreno i prikriveno** delinkventno ponašanje. U smislu praćenja **razvojnih sekvenci**, više istraživanja (Kelley i sar., 1997; Loeber i sar. 1998, 2001; Tolan, Gorman-Smith, 1998) je pomoglo da se definiše ovaj razvojni, dimenzionalni model:

- I. **Otvoreni tip** – na ranim uzrastima se javlja manja agresija (maltretiranje drugih), zatim fizički sukob/obračuni, a potom nasilni delikti – uz upotrebu oružja, silovanje, itd.
- II. **Prikriveni tip** – manji prikriveni prestupi (krađe, često laganje), zatim sledi sekvenca sa uništavanjem imovine, podmetanjem požara, da bi na kraju usledili prestupi ozbiljnog intenziteta, kao što su krađe, provale, prevare, itd.
- III. **Konflikti sa autoritetima** – tvrdoglavost (ova putanja karakteriše delinkvente do 12. godine), iza čega sledi nepoštovanje naloga/suprotstavljanje, i u poslednjoj sekvenci bežanje, izostajanje iz škole, ostajanje noću do kasno van kuće.

*Slika 2 Tri razvojne putanje delinkventnog ponašanja
(Loeber i sar. 1993, prema Loeber 2011)*

Luber (Loeber) ističe da centralno mesto u razvoju antisocijanog ponašanja otvorenog tipa ima agresija – od agresije niže amplitude do fizičkih obračuna i otvorenog nasilja, dok su prestupnici prikrivenog tipa orijentisani ka ostvarivanju materijalne dobiti i izbegavanju kazne – oni krađu, podmeću požare, varaju, vrše provale, itd. Otvoreni tipovi minimiziraju kasnije posledica, dok su prikriveni usmereni ka izbegavanju kazne, a verovatno su i fizički slabiji. Prestupništvo prikrivenog tipa više je uslovljeno kalkulacijom na dobit (Kornadt, 1984 prema Loeber, Coie, 2004).

On nastoji i da sekvencama razvoja prestupničkog ponašanja pridoda određene emocionalne i kognitivne karakteristike. I prikriveni i otvoreni tip prestupnika – imaju podtipove proaktivne i reaktivne agresije. Reaktivna (hostilna agresija) je rezultat frustracije i ima za cilj iskaljivanje besa na izvoru frustracije, dok je proaktivna (instrumentalna) „hladna” agresija, u kojoj se nasilje koristi za postizanje nekog cilja (Plut, Popadić, 2007). Deca sa reaktivnom agresijom, koja je odgovor na provokaciju (stvarnu ili projektovanu), sklonija su da drugim ljudima pripisuju neprijateljske namere (Crick, Dodge, 1996, prema Matthys, Lochman, 2010). Mehanizam pripisavanja hostilnih namera i sa njim povezano osećanje besa manje je karakteristično za decu sa proaktivnom agresijom.

U emocionalnom smislu, Luber (Loeber) ističe nedovoljnu budnost/emocionalnu reaktivnost delinkvenata i otvorenog i zatvorenog tipa, a da bi se podigla pobuđenost oni tragaju za uzbuđenjima i rizično se ponašaju (Newman, Wallace, 1993 prema Lynam, Henry, 2004). Dakle, traganje za uzbuđenjem je povezano sa niskom pobuđenošću, što korespondira Ajzenkovoju teoriji. Osim toga, Luber (Loeber) navodi da su ova deca uglavnom bila izložena zlostavljanju, što doprinosi da imaju teškoće sa regulacijom emocija, posebno sa napadima besa (Dodge i sar., 1995 prema Matthys, Lochman, 2010). Niska inteligencija, loša kontrola impulsa i samo-kontrola, kao i potraga za uzbuđenjem jesu osnovne emocionalne i kognitivne teškoće koje se povezuju sa razvojem delinkvencije.

Luber (Loeber) navodi da istraživanja podupiru njegov razvojni model (Loeber i sar. 1998; Tolan, Gorman-Smith, 1998), međutim u kliničkoj populaciji retki su pojedinci koje dobro opisuje isključivo jedna od dve razvojne putanje.

Socijalno-interaktivni razvojni model

Razumevanju nastanka problema u ponašanju značajan doprinos je pružio razvojni, socijalno-interaktivni model Patersona, Rajda i Dišona (Patterson, Reid i Dishion, 1992), do koga su ovi autori došli istraživačkim putem. Na osnovu generičkih faktora i ishoda, opisali su četiri razvojne sekvence u kojima deluju faktori koji su dobri prediktori kasnije delinkvencije. Time su istakli, kao i Mofitova, da mlađi prestupnici to više postaju pod uticajem porodičnih faktora i vaspitnog stila odgajatelja. Na ranim uzrastima, neadekvatna interakcija dete – roditelji doprinosi da dete razvije nepoželjne kognitivno-emocionalne strategije koje ga predvidivo i relativno stabilno vode u rizik od delinkvencije (Patterson i sar., 1992), ali se one različito manifestuju na svakom uzrasnom periodu (McMahon i sar., 2006 prema Phares, 2008). Glavni agens delinkvencije prestupnika koji to postaju posle 12. godine (*late-starters*) su vršnjačke grupe. Kod njih je manje važan uticaj porodice, više vršnjaka, oni preskaču prvi i drugi stupanj u razvoju modela, a ukoliko se interveniše, imaju dobre šanse da ne budu prestupnici kao odrasle osobe. Značajno je da je ovaj model poslužio kreatorima, danas u zapadnom svetu najviše primenjivanih programa za preoblikovanje nepoželjnog ponašanja: Programa *terapeutskog hraniteljstva* (Treatment Foster Care - TFC) kliničko-istraživačkog centra OSLC (Oregon Social Learning Center), autora Patricije Čembrlejn (Chamberlain, 1998) i *Multisistemskog tretmana antisocijalnog ponašanja* (MTS - Multisystemic Treatment of Antisocial in Children and Adolescents) Hengelera i saradnika (Henggeler, W. S. et al, 1998;). Značajno je napomenuti da se i istraživački model Patersona, Rajda i Dišona, kao i navedeni multisistemski programi oslanjaju na teorije socijalnog učenja i one iz sistemske perspektive, poput razvojno-ekološke ili teorija o porodičnom sistemu i intervencijama. *Četvorofazni model* (Patterson, Reid i Dishion, 1992) podrazumeva sledeće nivoe učenja nepoželjnog ponašanja:

1. nivo **Učenje kod kuće:** Dete uči kako da odbija roditeljske naloge, čime ostvaruje sekundarnu dobit. Vremenom pojačava koerzivno ponašanje od nižih amplituda (neposlušnost, gundanje) do intenzivnijih epizoda: tantruma, udaranja, lomljenja stvari. Roditelji opisuju svoju decu kao tvrdoglavu,

- iritirajuću, tešku za vaspitavanje i dogovor, a nisu efikasni u njihovoj u socijalizaciji. Oni potkrepljuju negativno ponašanje deteta popuštanjem, a dodatno nisu dosledni u reagovanju na pozitivno i negativno ponašanje.
2. **Polazak u školu:** Pri polasku u školu, dete koje je razvilo problem u ponašanju u porodici, četiri puta češće je nasilno prema vršnjacima, zbog čega je odbačeno i od njih i od nastavnika. Istraživanja pokazuju da na tom uzrastu deci treba 30 minuta da trajno formiraju odnos prema drugom detetu i odluče – *da li im se neko sviđa ili ne sviđa*, a deca sa problemima u ponašanju ne ostavljaju dobar prvi utisak na vršnjake (Coie, Kupersmidt, 1982 prema Patterson, Reid, Dishon, 1992).
 3. **Prijateljstva sa devijantnim vršnjacima:** Kroz pubertet i adolescenciju dete bira i druži se sa sličnom - odbačenom i socijalno neveštom decom. Roditelji ga slabo nadgledaju, tako da nema prepreka da uleti u gluposti. U tom periodu i drugi adolescenti sa slabijim nadzorom roditelja i teškoćama u školi mogu, pod uticajem vršnjaka, da uđu u delinkvenciju. Mladi iz ove druge grupe (*late starters*), uz pravovremenu i adekvatnu intervenciju, ne postaju prestupnici.
 4. Kao **odrasli, deca koja na ranim uzrastima ispoljavaju probleme u ponašanju** pod rizikom su od nestabilnih odnosa, neuspeha, delinkvencije, hospitalizacija, mentalnih bolesti, alkoholizma, itd.

Model ne negira doprinos pojedinačnih psiholoških i drugih teorija, koje mogu da pojasne procese u pojedinim fazama. Pre bi se moglo reći da ovakvi modeli upravo otvaraju pitanje izbora najefikasnijih/najpogodnijih teorija za objašnjenje pojedinih procesa u pojedinim razvojnim fazama.

3. DOPRINOS TEORIJE AFEKTIVNE VEZANOSTI RAZUMEVANJU EMOCIONALNO-SOCIJALNOG RAZVOJA

Teorija afektivne vezanosti daje dobar okvir za razmatranje razvoja poremećaja ponašanja jer nudi makroanalitičku i razvojnu perspektivu u pojašnjavanju kako primarna dijada dete-odgajateljska figura utiče na oblikovanje ponašajnih, kognitivnih i afektivnih aspekata razvoja deteta i formiranje odnosa sa drugim ljudima, i to od detinjstva do odraslog doba. Koncept *kognitivno-afektivnog radnog modela* ove teorije, upravo bi mogao da objasni kontinuitet između ranih i kasnijih iskustava u životu svake individue.

Afektivno vezivanje predstavlja *ciljem usmeravan sistem ponašanja, specifičan za vrstu, a ima za svrhu održavanje blizine sa osobom za koju je dete vezano* (Dwyer, 2005, prema Krstić, 2007). Teorija afektivnog vezivanja (Bowlby 1973, 1988) je teorija regulacije afekta i razvoja ličnosti u kontekstu bliskih relacija. Novorođenče dolazi na svet nesamostalno i zavisno od drugih osoba, a kapacitet za vezivanje za odraslu, negujuću figuru urođen je i omogućava detetu da preživi u spoljašnjem svetu. Odnos privrženosti direktno utiče na kapacitet deteta da se izbori sa stresom što je preduslov za sazrevanje viših funkcija mozga (Bowlby, 1988), a sredinski uticaji se ukrštaju sa biološkim još dok je dete u majčinoj utrobi. Tokom prve godine života majka prevodi detetu spoljašnje impulse, nudi sigurnost i utehu, kao i mogućnost prihvatanja i rasterećenja od napetosti (tzv. *kontejnment*¹¹). Odnos sigurnog vezivanja majka-dete (majka uvek reaguje na poziv deteta), omogućava razvoj moždanih struktura, pomaže uspešnu regulaciju afekta i podstiče adaptivno mentalno zdravlje. Ovu pojavu Šor (Schore, 1996; 2001) imenuje kao *teoriju regulacije* i ističe da je Bolbijeva teorija suštinski regulatorna teorija, a afektivna vezanost se može definisati kao *interkativna regulacija ili biološki sinhronicitet između organizama*. Za opisivanje emocionalne razmene majka-dete Šor koristi *koncept rezonance*. Razmenom, kroz uspostavljanje odnosa vezivanja, sigurna majka (regulator) na intuitivnom, nesvesnom nivou reguliše nivo nadraženosti bebe i njena emocionalna stanja, a da bi bila uspešna u tome mora da reguliše sopstvene emocije. Ona je nalik *osetljivoj i dobroj rezonantnoj*

¹¹ Containment.

kutiji, a usaglašen/sinhron odnos majke i deteta, omogućavaju detetu da se rastereti od stresa (Chapple, 1970 prema Moss, Hess, Swift, 1982). Unutrašnji radni model koji dete stiče u primarnoj dijadi, sadrži strategije za regulaciju afekta i procesuiranje stvarnosti, a veoma je važno još jednom istaći da deluje kroz ceo život individue sa nesvesnog nivoa.

Razvoj afektivne vezanosti, Bolbi (Bowlby, 1973) je opisao u četiri razvojne faze:

- I. ***Orijentacija i signali novorođenčeta bez diferencijacije osoba*** (zahvata period od rođenja do 8/12 nedelja). Cilj ove faze je postizanje izvesne kontrole nad sobom i okruženjem, kao i privlačenje pažnje negujućih figura.
- II. ***Orijentacija i signali prema osobama koje dete prepoznaje*** (traje okvirno od 12 nedelja do 6 meseci). Ishod faze je prepoznavanje primarne negujuće figure i uspostavljanje dijade/vezanosti sa njom.
- III. ***Održavanje bliskosti sa primarim figurama, kretanjem i signalima*** (Obično počinje između 6/7 meseca i prve godine, a traje tokom druge i treće godine). Najvažniji zadatak faze je sticanje iskustva o konstantnosti objekta i uverenja da objekat postoji i kada nije u vidnom polju.
- IV. ***Formiranje ciljem korigovanog partnerstva*** ili prema domaćim autorima (Mirić, Dimitrijević, 2006) *ciljem usmeravanog partnerstva*, u kome dete registruje i uzima u obzir karakteristike i potrebe drugih ljudi.

Teorija ima i neurofiziološku podlogu, što Šor naročito ističe, a brojna istraživanja potvrđuju. Već sa 30 nedelja, kod fetusa počinje diferencijacija ćelija mozga, što omogućava da dete oseti okruženje i reaguje na stimuluse. Jednom kada se dostigne bazični broj ćelija, moždane strukture se oblikuju formiranjem veza između tih ćelija (mijelinizacija), a njihov broj, priroda i lokacija određeni su interakcijom bebe i okruženja. Otuda je izgradnja i funkcionisanje mozga u direktnoj vezi sa sredinskim uticajima i *upotrebno je zavisna* (Perry, 2001), što znači da ono što se podstiče kod deteta u svakodnevnoj interakciji, dobiće pandan u odgovarajućim neurofiziološkim vezama u mozgu. Proces formiranja i razgranavanja neuroloških veza između

osećajnog (limbičkog korteksa¹², koji predstavlja deo stare kore - *paleokorteksa*) i *mislećeg mozga* (neokorteksa), koji omogućava kognitivno procesuiranje stvarnosti i kontrolu afekta, intenzivno traje okvirno do sedme godine života deteta. Posle tog perioda, veze koje nisu korišćene, *biće okresane* i zauvek nestaju kao mogući putevi u funkcionisanju centralnog nervnog sistema (CNS). Otuda je od presudne važnosti rano prepoznavanje nesigurnih obrazaca vezivanja kod dece i rano intervenisanje do okvirno osme godine, jer kasnijom podrškom se samo ublažavaju posledice, bez mogućnosti neuroloških i psiholoških strukturnih promena.

Postavlja se pitanje da li nasledni faktori utiču na sposobnost za razvoj afektivne vezanosti, što je polje *bihejvioralne genetike*. Neki autori ukazuju na pojavu *hladnoće* i *neemocionalnosti* kod jedog broja dece sa poremećajima u ponašanju, kod kojih kao da je primarno snižena sposobnost pro-socijalne orijentacije, tzv. koncept primarnih „psihopata” (Clecky, 1976; Frick i Ellis, 1999, 2004, prema Radulović 2006 i 2014). Istraživanja, ipak, ističu presudan značaj socijalnih činilaca za razvoj afektivne vezanosti, jer sredina objašnjava 52% varijanse pri tumačenju obrazaca vezivanja (Bokhorst i sar., 2003; Fearson i sar., 2006 prema Krstić, 2007). Zbog toga se potreba za vezivanjem za odgajateljsku figuru smatra univerzalnom potrebom (Main, 1999; Bowlby, 1978 prema Shore, 2000;) i ne uspostavlja se samo u izuzetno deprivirajućim uslovima, kao kod dece koja odrastaju od rođenja u ustanovama i žive u njima duže od jedne godine. Neka istraživanja pokazuju da i posle prve godine deca mogu da formiraju afektivnu vezanost do određenog stepena (Goldberg, i sar, 1996 prema Hanak, Dimitrijević, 2006). To je u skladu sa stavom Bolbija (Bowlby, 1988) i Ejnsfortove (Ainsworth, 1978) koji su smatrali da je senzitivni, tj. kritičan period za formiranje primarne vezanosti čak do kraja treće godine. Međutim, iz perspektive istraživanja u oblasti socijalne zaštite (Brodzinsky, 1993; Howe, 1998; Mitić, Kondić, 2001;), deca koja su usvojena ili smeštena na dugotrajno hraniteljstvo posle provedene prve godine života u nepovoljnim uslovima, u povećanom su riziku od loših ishoda u psihološkom smislu.

¹² Limbički sistem odgovoran je za odgovor organizma u situacijama stresa, kao i kontrolu vitalnih funkcija koje obezbeđuju opstanak, poput nivoa hormona.

Relevantno je napomenuti da dinamski pristup, generalno, u razvoju daje prednost važnosti ranih tragova i njihovog uticaja na potonja iskustva – po principu da *stari gresi (tj. traume na ranim uzrastima), bacaju duge senke...* U skladu sa tim i Bolbi (Bowlby) vidi svoju teoriju kao relevantnu za čitav životni ciklus, iako je njegov rad fokusiran na rano detinjstvo - završna faza počinje oko 4. godine starosti deteta (Marvin, 1977 prema DeKlyen, Speltz, 2004), ostavljajući neobjašnjenim veliki deo potonjih promena. Nije, dakle, jasno šta se događa sa konceptom afektivne vezanosti posle četvrte godine, kao što postoje i teškoće u definisanju indikatora koji registruju kvalitet afektivne vezanosti.

Meri Ejnsvort (Ainsworth, 1978) konstruisala je standardizovanu metodu *Procene u nepoznatoj situaciji*¹³ (do 18 meseca deteta se primenjuje) da bi ispitala povezanost stila afektivne vezanosti individue i odgajateljskog stila majke. Na osnovu dobijenih rezultata, a u skladu sa pozitivističkim, dimenzionalnim pristupom, izdvojila je tri tipa obrazaca: *sigurna-bezbedna* privrženost, *nesigurna-izbegavajuća* privrženost i *nesigurna, anksiozno-ambivalentna* privrženost. Mejn i Goldvin (Main, Goldwyn, 1994) dodali su i četvrti tip odgovora koji su nazvali *nediferenciran, dezorganizovani obrazac privrženosti*.

- ***Sigurna/bezbedna privrženost*** podrazumeva da majka prepoznaje i odgovara na detove potrebe adekvatno i uvremeno, a dete stiče poverenje u svet oko sebe - što je preduslov za odlaganje potreba i razvoj mentalizacije.
- ***Nesigurna, izbegavajuća privrženost*** javlja se kod indiferentnih, distanciranih majki, od kojih dete rano uči da izbegava ispoljavanje osećanja i napetosti, jer to izbežumljuje odrasle.

¹³ Metoda *Procene u nepoznatoj situaciji* bazira se na posmatranju interakcije majke i deteta posle razdvajanja. Posmatranje se odvija uz korišćenje skriona (u situacijama 5 i 8), a sekvence kontakata kojima je dete izloženo su sledeće:

1. Majka, beba i eksperimentator su u sobi za posmatranje (traje manje od jedne minute).
2. Majka i beba ostaju sami.
3. Nepoznata osoba se pridružuje majci i bebi.
4. Majka ostavlja bebu sa strancem.
5. **Majka se vraća u sobu, a nepoznata osoba izlazi – posmatra se interakcija između majke i bebe.**
6. Majka odlazi, a beba ostaje potpuno sama.
7. Nepoznata osoba se vraća u prostoriju.
8. **Majka se vraća u sobu, a nepoznata osoba izlazi – posmatra se interakcija između majke i bebe.**

- **Nesigurna, anksiozno-ambivalentna privrženost** karakteristična je za neosetljive i nepredvidljive odgajatelje, zbog čega deca postaju izrazito nesigurna i razvijaju strategije za kontrolisanje odgajatelja, pri čemu koriste kombinaciju manipulacije i prinude.
- **Nediferencirani, dezorganizovani stil privrženosti** javlja se kod dece čije majke ne samo da nisu pružale utehu, već su bile izvor straha za dete. Vremenom dete postaje izbezumljeno, sklono samopovređivanju, povređivanju slabijih, mučenju životinja, uništavanju imovine i drugim bizarnim ponašanjima.

Najveći broj dece ne može se svrstati isključivo u jednu od ovih kategorija. Studije procenjuju da je, u svim kulturama u normalnoj populaciji oko 65% dece sigurno vezano, 21% ima izbegavajući, a 14% ambivalentni stil vezivanja (van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988).

3.1 NESIGURNI OBRASCI AFEKTIVNOG VEZIVANJA I PARADOKS DEČJE POZICIJE

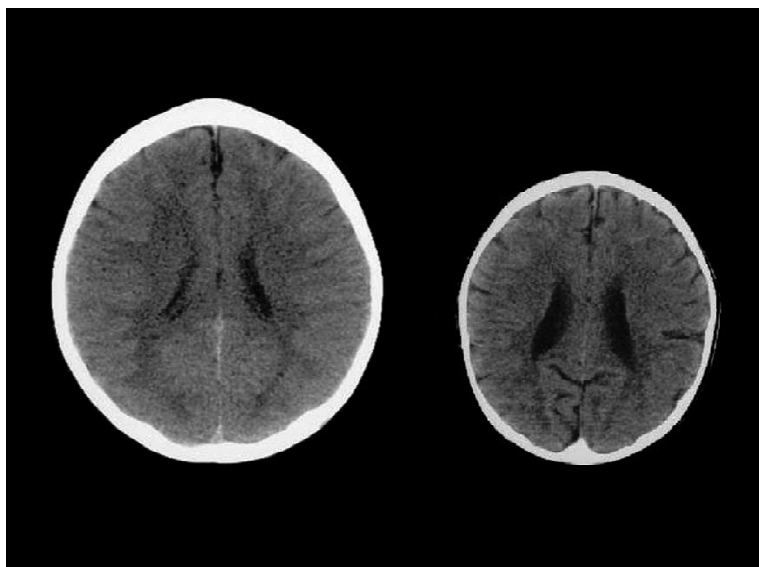
Ukoliko je odnos dete-odgajateljska figura ugrožavajući ili neadekvatan, dete razvija poremećaj privrženosti i to još u toku prve dve godine života. *Poremećaj afektivne vezanosti je ozbiljan, relativno učvršćen poremećaj, koji se ispoljava na planu emocija i ponašanja, a uslovljen je neadekvatnim odnosom deteta sa odgajateljskim figurama* (Bowlby, 1969). Nastanku poremećaja privrženosti doprinose faktori u vezi za detetom (lična svojstva, smetnje i medicinska stanja, prevremeno rođenje, itd.), faktori u vezi sa odgajateljem, kao i faktori okruženja. Istraživanja ukazuju da se obrasci vezivanja kroz stilove roditeljstva prenose na sledeće generacije.

Rana iskustva skladište se u osećajnom mozgu, tzv. *limbičkom korteksu* (pripada *paleokorteksu*), koji ima drugačiju građu, ćelijsku organizaciju i biohemijska svojstva, od najrazvijenije strukture mozga - *neokorteksa* u kome su centri za govor i mišljenje. *Limbički korteks* je rudimentarna, primitivna struktura koja ne omogućava mentalno procesuiranje informacija, ali je brz u reakcijama bitnim za preživljavanje.

Emocionalna uznemirenost kod traumatizovane dece jeste posledica uskladištenih bolnih iskustava iz prošlosti upravo u limbičkom korteksu (Servan-Schreiber, 2005).

U prethodnoj činjenici sadržan je i sav paradoks pozicije deteta – zahvaljujući aktivnosti *limbičkog korteksa* mogućnost da se novorođenče traumatizuje usled nepovoljnih uslova razvoja je ogromna (*limbički korteks* je aktivan čak u poslednjem kvartalu trudnoće), a sposobnost da dete na ranim uzrastima verbalizuje traumu je neznatna. Na neurofiziološkom i psihološkom nivou, neadekvatni uslovi ranog razvoja i radni model odnosa *da dete ne sme da se osloni na odrasle*, dovode do stanja konstantnog stresa zbog čega će ono, ne samo u ugrožavajućim već u situacijama bilo kakve promene, regresirati na nivo funkcionisanja limbičkog korteksa u situaciji stresa. Drugim rečima preplaviće ga panika i afekat koji ne može da se kontroliše kognitivnom procesuiranjem, već će se aktivirati fiziološki procesi, a napetost će se ispoljavati preko tela - motoričke aktivnosti u vidu hiperaktivnosti, poremećaja pažnje, itd. Zona moždane aktivnosti osobe sa sigurnim obrascima vezivanja jeste neokorteks, koji omogućava mentalnu preradu podražaja. Suprotno, individua koja nije razvila sigurne obrasce vezivanja u konstantnom je stanju stresa, a limbički korteks je stalno aktivan i blokira rad *mislećeg mozga* (kore velikog) i mentalizaciju. Limbičke strukture iste su kod svih vrsta sisara (dakle nezavisne od neokorteksa) i otporne su na uticaj jezika i racionalog prosuđivanja. Zbog toga rane traume i iskustva mogu značajno da utiču na funkcionisanje individue kroz čitav život, bez kontrole racija ili kako je to B. Paskal u najkraćem formulisao da *srce ima umovanja koja um ne razume*. To je i razlog zbog koga savremena psihoterapija mora ozbiljno da uzme u obzir dosadašnje metode lečenja trauma putem dodira i drugih metoda koje se obraćaju direktno telu (preskaču dakle upotrebu jezika/govora), a takođe i da razvija nove.

Istraživanja Perija (Perry, 2001) pružaju dokaze da ne samo genetski faktori, već i kvalitet interakcije dete – odgajatelji utiče na fiziološko oblikovanje mozga. Ovaj stav podupire podatak da je mozak zlostavljanog deteta značajno manji u odnosu na uzrasni prosek, a razvoj kortikolimbičkih struktura srednjeg mozga je abnormalan.

*Slika 3 - Mozak dece odrasle u povoljnom i nepovoljnom kontekstu
(Perry, 2001 prema Stefanović, 2014)*

Na levoj strani je CT mozga trogodišnjeg deteta sa urednim razvojem, dok je na desnoj snimak mozga deteta istog uzrasta, koje je od rođenja zanemarivano/zlostavljano. Nedostatak ljubavi, vaspitavanja i stimulacije utiče, dakle, da se i neurološke strukture deteta razvijaju nepravilno i sa zaostatkom.

Zlostavljanje deteta je faktor koji se izdvaja po važnosti za razvoj nesigurnih obrazaca vezivanja, kao i po svom toksičnom uticaju na biološki i psihološki razvoj deteta (Cicchetti, 2002). Zlostavljana deca u velikom su riziku od nepovoljnih ishoda i pojave psihopatologije (Cicchetti, Toth, 1995), a čak u 95% slučajeva razvijaju nesigurnu vezanost (Lyons-Ruth et al. 1989; Crittenden 1992; Carlson et al. 1989 prema Cicchetti, Toth, 2005;). U longitudinalnoj studiji dece od 12, 18 i 24 meseca, Barnett (Barnett et al., 1999) je našao da zlostavljana deca većinom razvijaju dezorganizovani stil vezanosti.

Na osnovu hijerarhijskog modela adaptacije, neuspešno rešavanje ranih faza povećava verovatnoću patologije na kasnijim (Sroufe, Rutter 1984 prema Cicchetti, Toth, 2005). Zbog toga deca sa nesigurnim obrascima vezivanja manifestuju više eksternalizovanih i internalizovanih problema (Shonk, Cicchetti 2001), odnosno posledice su brojne i masivne u svim domenima razvoja. Kim, Čičeti, Rogoš (Kim-Spoon, Chiccheti, Rogosch, 2013), u studiji na 171 zlostavljanom detetu u poređenju sa 151 netraumatizovane

dece (7 do 10 godina), navodi da je rano zlostavljanje povezano sa visokom emocionalnom labilnošću deteta (na uzrastu od 7. godina) što doprinosi lošoj emocionalnoj regulaciji (na uzrastu 8 godina), što je prediktor za povećanje internalizovanih teškoća (od 8 do 9 godina). Emocionalna regulacija je važna za razumevanje veze između zlostavljanja i maladaptacije. Zlostavljana deca ne mogu da razumeju i kontrolišu svoje negativne emocije.

Dete koje ne prepoznaje i ne kontroliše svoje emocije optimalno ne razvija ni svoje kognitivne kapacitete – ima teškoće da procesuiraj, skladišti i koristi informacije, ima problem u adaptaciji na nove situacije i akumulira stres. Čak i da su detetovi bazični intelektualni potencijali visoki i očuvani, okvirno učešće inteligencije u samoreliacijama individue procenjuje se tek na oko 20% (Servan-Schreiber, 2005). Upravo je prepoznavanje (*čitaj*), kanaliziranje (*kontrola*) emocija i sposobnost saradnje sa drugim ljudima temelj ovladavanja sobom i dostizanja društvenog uspeha, a ne prost koeficijent inteligencije. Zbog toga su deca sa lošom emocionalnom regulacijom manje uspešna u životu, bez obzira na bazični intelektualni potencijal.

Fizički zlostavljana deca vrlo su osetljiva na ispoljavanje besa u svom okruženju, a slabije obraćaju pažnju na pozitivne emocionalne reakcije (Pollak et al. 2000). Agresivna su ili se povlače pred vršnjacima i imaju teškoće u uklopavanju i održavanju prijateljstava (Parker, Herrera, 1996) - češće maltretiraju druge ili su žrtve (Shields, Cicchetti, 2001). U većem su riziku od smrti i razboljevanja Okun (1994 prema Cicchetti, Toth, 2005). Zlostavljana deca su i depresivna (Kaufman, 1991), razvijaju poremećaj ponašanja i delinkvenciju (Smith, Thornberry, 1995), a češće ispoljavaju i psihijatrijske probleme – hiperaktivnost sa poremećajem pažnje, opoziciono-prkosno ponašanje, posttraumatski stresni sindrom, poremećaj ličnosti, zavisnosti, suicid, samopovređivanje, somatizaciju, anksioznost i disocijaciju (Malinosky-Rummell, Hansen, 1993; Luntz, Widom, 1994; Johnson et al., 1999;).

Zbog značaja zlostavljanja za razvoj nesigurnih obrazaca vezivanja i činjenice da brojna istraživanja ističu da je poremećaj afektivne vezanosti dobar prediktor poremećaja ponašanja kod dece u rizičnim grupama (Bates i sar., 1985, 1991; Fagot, Kavanagh, 1990;), značajno je navesti istraživanje britanske autorke G. Skofield

(Schofield, Beek, Sargent, Thoburn, 2000) koja prati efekte nepovoljnih uslova razvoja (trauma, zlostavljanja, separacija/gubitaka, promena smeštaja i odsustva stabilnosti u životu) na stilove afektivne vezanosti. Ona je nastojala da empirijskim putem dođe do tipologije dece sa nesigurnim obrascima vezivanja i dovede ih u vezu sa stilovima privrženosti M. Ejnsfort (Ainsworth, 1978), koja se inače bavila tipologijom stilova afektivne vezanosti u opštoj populaciji. Studija Skofild i sar. rađena je na 58 dece bez roditeljskog staranja, ispod 12 godina starosti, sa višestrukim rizicima – pored traume, brojnih separacija, zanemarivanja i zlostavljanja, četvoro je imalo i ozbiljne razvojne smetnje. Istraživanjem izdvojeno je pet kategorija (Schofield, Beek, Sargent, Thoburn, 2000¹⁴) ponašanja dece: *Deca otvorena knjiga (26%)*; *Deca zatvorena knjiga (17%)*; *Deca na ivici (32%)*; *Blagorodna deca (19%)*; *kao i jedna broj koji nisu klasifikovani (5%, tj. troje dece)*:

1. Deca otvorena knjiga - od zavodljive penušavosti šampanjca do erupcije vulkana. Osnovna karakteristika je da su im osećanja *napolju*, bilo da su srećni ili uznemireni. Odlikuje ih:

1. *Preokupiranost odnosima, u kojima su ili lepršavi ili ljuti, i drastične promene raspoloženja.*
2. *Glad za ljubavlju i nestrpljivost da udovolje drugima.*
3. *Nemir, bučnost i impulsivnost, kao i slaba koncentracija.*

U svetlu teorije vezivanja to su deca sa preovlađujućim *kompulzivno (anksiozno)-ambivalentnim* stilom vezivanja. Ona su iskusila nepredvidljivu, nedovoljno emocionalno investiranu dijadu koja ih je dovela do konstantno visokog nivoa emocionalne gladi. U smislu strategije, ova pozicija je doprinela razvijanju dezorganizovanih kognitivnih procesa praćenih jakom ambivalencijom: *biti siguran znači - biti pripravan na mogućnost izdaje* (zbog pretrpljenog napuštanja, povređivanja, itd.).

2. Deca zatvorena knjiga – spolja fino vaspitana deca, ali vrlo distancirani. Uglavnom su imala puno promena sredine. Opisali bi ih kao dobro vaspitanu, ali

¹⁴ Prevod prema Radojević 2005.

udaljenu, emocionalno zamrznutu decu. Vole da drže stvari pod kontrolom. Beskoriste da bi druge držali podalje i izbegli rizik intimnosti. Opisuju ih kao decu koja su:

1. *Zatvorena i u gardu.*

2. *Teško ispoljavaju osećanja, često ne dozvoljavaju fizički dodir i izbegavaju emocionalnu bliskost.*

3. *Ljubazna, samopouzdana i šefovski nastrojena.*

4. *Ne žele vezivanje.* Naučena su u svojim biološkim porodicama da ispoljavanje emocija i plača dovodi do odbacivanja od roditelja. Zbog toga se vezuju za ljubimce i predmete umesto za ljude.

U svetlu teorije vezivanja oni koriste *odbrambeno-izbegavajuće strategije*.

3. Deca na ivici - *Fragilna i fragmentisana, istovremeno zastrašena i zastrašujuća.* Deca na ivici ispoljavaju ekstremne, ponekad bizarne teškoće i regresije. Većina seksualno zlostavljane dece spada u ovu grupu, ali i ona koja su iskusi ekstremne oblike emocionalnog zlostavljanja i odbacivanja. Mogu nauditi sebi, biti nasilna prema drugima ili kućnim ljubimcima. Problemi u ponašanju mogu biti praćeni i infantilnim somatskim ispoljavanjem uznemirenosti kao što su enureza i enkopreza. Razvila su očajničke taktike preživljavanja koje podrazumevaju manipulaciju i kontrolu. Njihove hostile ili antisocijalne reakcije, koje potiču iz njihovog unutrašnjeg sveta, imaju puno smisla u odnosu na prošla iskustva, ali su bizarne i besmislene u običnom porodičnom životu i nisu razumljive okolini. Odlike su im da su:

1. *Uvek na oprezu i nepoverljiva.*

2. *Uplašena, bespomoćna i tužna deca.*

3. *Nasilna, bez osećanja odgovornosti ili žaljenja - samopovređuju se, povređuju druge i životinje.*

4. *Infantilna, konfuznih misaonih procesa, sa problemom ličnog identiteta i prihvatanja sebe.*

Na osnovu teorije vezivanja, ovo su deca sa *dezorganizovanim* stilom, za koju je teško, ako ne i nemoguće, da održe odbrambene mehanizme pred naletom anksioznosti, pošto su oni koji su trebali da ih neguju bili upravo izvor anksioznosti i straha.

4. Blagorodna deca – dokaz rezilijentnosti ili *zatišje pred buru*. Uprkos gubicima i separacijama, jedan broj dece čini se da funkcioniše dobro. Jedna od glavnih karakteristika i zaštitni faktor je da dobro uče. Možda nisu intelektualni džinovci ali čine najbolje što mogu, i nemaju problema ni sa nastavnicima, ni sa vršnjacima. Zahvalna su za sve što dobiju. Ipak, kontrast između njihove prethodne istorije i, očigledno, adekvatnog ponašanja neizbežno nameće sumnju: *Suviše dobro da bi bilo istinito*. Da li su ova deca potvrda koncepta *rezilijentnosti*? Ili su samo potisnula i prikrila stres i ljutnju na način koji može biti gomilanje teškoća za budućnost?

U celini, u ovaj klaster su ušla deca koja su pretrpela manje traumatične događaje: nijedno nije seksualno zlostavljano, dok nekolicina ima dobro iskustvo sa članovima šire porodice ili prethodnim hraniteljima. U odnosu na stilove vezivanja ne uklapaju se u siguran obrazac, ali su njihove izbegavajuće i ambivalentne strategije efikasnije i manje ekstremne.

Studija Skofildove skreće pažnju da se istraživači više okrenu proučavanju populacija sa rizikom od nesigurnih obrazaca vezivanja, zbog mogućeg razvoja psihopatološkog i antisocijalnih ponašanja. Naravno, u istraživanjima je potrebno izmeniti pristup od dimenzionalnog/tipološkog ka razvojnog i holističkom, što bi omogućilo mapiranje razvojnih putanja i njihovih ishoda, kao i kritičnih perioda u kojima zaostajanje i odstupanje polaže temelje za buduće probleme, a što se može prevenirati uvremenjenim i adekvatnim intervencijama.

3.2 KLASIFIKACIJA POREMEĆAJA AFEKTIVNE VEZANOSTI

Dijagnostičko određenje poremećaja afektivne vezanosti je veoma delikatan proces. S obzirom da se stilovi afektivne vezanosti formiraju na najranijim uzrastima, relevantna je Dijagnostička klasifikacija 0-3¹⁵. Ovaj sistem nastoji da dopuni druge

¹⁵ Dijagnostika klasifikacija 0-3: Dijagnostička klasifikacija mentalnih i razvojnih poremećaja u periodu odojčeta i ranom detinjstvu "0-3", Nacionalni centar za kliničke programe za odojčad, Beograd: IMZ, 1999.

okvire i klasifikacije, a usredsređuje se na razvojna pitanja. Ima intenciju da opisuje: 1) tipove problema ili ponašanja kojima se ne bave drugi klasifikacioni pristupi, i 2) najranije manifestacije problema i ponašanja koji se opisuju u drugim sistemima za nešto stariju decu i odrasle.

Bazično pravi razliku između **primarne dijagnoze deteta** (Osovina I) i **teškoća u odnosima** (Osovina II), a malo je neobično što smatra da deca sa *primarnom dijagnozom* (Osovina I), npr. poremećajem u sferi afekta, ne moraju imati dijagnozu *poremećaja odnosa* (Osovina II)?!

Poremećaji odnosa roditelj-dete, po toj klasifikaciji, definišu se kao *percepcije, stavovi, ponašanje i afekti, bilo roditelja, deteta ili i jednog i drugog, koji dovode do poremećaja interakcija roditelja i deteta*. Dakle, poremećaj afektivne vezanosti vezuje se prvenstveno za sferu odnosa, a klasifikacija dozvoljava postojanje poremećaja u oblasti afekta, regulacije, navika, itd. kod deca na najranijim uzrastima nezavisno od poremećaja odnosa u primarnoj dijadi.

Tri aspekta odnosa se koriste u dijagnostikovanju poremećaja odnosa:

1. Bihevioralni kvalitet interakcije (osetljivost ili neosetljivost na signale deteta);
2. Afektivni ton (emocionalni ton karakterističan za dijadu);
3. Psihološka angažovanost (stavovi roditelja i da li ponašanje deteta ima smisao za roditelja).

Klasifikacija prepoznaje sledeće poremećaje u sferi odnosa (Osovina II): *Odnos sa preteranim učešćem* (preterana angažovanost odgajatelja); *Nedovoljna angažovanost*; *Anksiozan/napet odnos*; *Ljutitost/neprijateljstvo*; *Mešoviti poremećaj odnosa i Zloupotreba* (Verbalna, Fizička, Seksualna).

Ova klasifikacija čini se da otvara više pitanja nego što daje odgovora, kada je poremećaj afektivne vezanosti u pitanju. Ukoliko se uzme u obzir teorija Šora (Schore, 1996; 2001) i njegov koncept odgajatelja kao regulatora funkcija novorođenčeta, nameće se pitanje da li je uopšte moguće govoriti o poremećajima deteta na ranim uzrastima, nezavisno od odnosa sa odraslima? Time se dovodi u pitanje generalna koncepcija klasifikacije da se poremećaji kod dece do 3 godine dele na – **primarne poremećaje** i **poremećaje u sferi odnosa**. Naime, *prvo dolazi prvo*, što znači da

interakcija deteta sa okruženjem prethodi svim poremećajima. Čak i kod urođenih smetnji i stanja deteta interakcija sa okruženjem utiče kao agens na njihov dalji tok.

Pored toga, nameće se dilema kako dijagnostikovati poremećaj kod deteta koje ispoljava teškoće/simptome koji se mogu podvesti pod više dijagnoza, a lepeza poremećaja **primarne osovine**¹⁶ je široka. Mogućnost za to je vrlo visoka jer su reakcije dece na ranim uzrastima difuzne i retko se ispoljavaju samo u jednom domenu functionisanja. *Da li je opravdano u tom slučaju odrediti dijagnozu prema najizraženijoj teškoći/teškoćama i šta se time gubi, tj. propušta da se uoči?*

Naravno, reč je o relativno “mladom” sistemu, čiji autori se ograđuju i pozivaju na njegovu doradu, odnosno ističu potrebu za daljim unapređivanjem prema novim saznanjima i istraživanjima.

3.3 INDIKATORI ZA NESIGURNE OBRASCE VEZIVANJA

U proučavanju nesigurnih obrazaca vezivanja poseban problem predstavlja definisanje **indikatora**, naročito ukoliko se usvoji Bolbijevo (Bolwby) stanovište, da je uticaj ovog konstrukta celoživotan, jer je realno za pretpostaviti da se teškoće transformišu kroz razvojne faze i pod uticajem različitih sredinskih faktora.

Klasifikacija na osnovu *Testa procene nepoznate situacije* (Ainsworth i dr., 1978) je konstruisana za uzrast dece od jedne godine, a kasnije su vršene procene stilova privrženosti za decu do 4. godine (Cassidi i dr, 1989;. Crittenden, 1992), 5 i 6 godina (Main, Cassidi, 1988), adolescenata (Armsden, Greenberg, 1987), i odraslih (The Adult Attachment Classification System, Main, Goldvin, 1994). Iako se razlikuju bihevioralni zadaci na kojima se procene zasnivaju, većina autora (među njima i Cassidy, Marvin, 1989;) u osnovi koristi slične indikatore kao i za prvu godinu života.

¹⁶ **Primarne dijagnoze**, tj. **poremećaji osovine I** izdeltjeni su na sledeći način: **Traumatski stresni poremećaj; Poremećaje afekta** (Poremećaji sa anksioznošću u periodu odojčeta i ranom detinjstvu; Poremećaj raspoloženja: produženo tugovanje/reakcija žalosti; Poremećaj raspoloženja: depresija u periodu odojčeta i ranom detinjstvu; Mešoviti poremećaj emocijanog izražavanja; Poremećaj polnog identiteta u detinjstvu; Reaktivni poremećaj privrženosti zbog deprivacije/zlostavljanja u detinjstvu); **Poremećaje prilagođavanja; Regulatorne poremećaje; Poremećaj ponašanja u spavanju; Poremećaj ponašanja u ishrani i Poremećaje u uspostavljanja odnosa i komunikaciji.**

Kada je reč o istraživanjima stilova afektivne vezanosti, značajan deo istraživača se fokusirao na poremećaj privrženosti do 1. godine, procenjujući uticaj ranih pokazatelja na kasniji razvoj (među njima je i Sroufe, 1988; 1990;), a manji broj studija se bavi kontinuitetom između detinjstva i predškolskog doba (Cicchetti i Barnett, 1991; Hoves, Hamilton, 1992;). Mejn i Kasidi (Main, Cassidi, 1988) uspeli su uspešno da povežu indikatore za 1. i 6. godinu života u relativno stabilnom, normalnom uzorku. Za kasnu adolescenciju i odraslo doba, AAI (The Adult Attachment Classification System, Main, Goldvin, 1994) jeste validno sredstvo procene ponašanja roditelja i stilova privrženosti deteta, ali sa malo longitudinalnih podataka koji povezuju ranu privrženosti i kasnije funkcionisanje individue (van IJzendoorn, 1995). Takođe, nije sigurno da rani i kasniji indikatori afektivne vezanosti mere isti konstrukt. Ako je uticaj privrženosti značajan i stabilan tokom razvoja, razvojno osetljiva procena afektivne vezanosti/privrženosti u različitim razvojnim fazama je više nego važna i smislena (Cicchetti et al., 1990). Posebno ako imamo na umu očigledne promene u ispoljavanju privrženosti koje su rezultat razvojnih i sistemskih uticaja npr. vršnjaka, škole, uticaja različitih oblika zbrinjavanja deteta, promena porodica i sl. (Crittenden, 1992). Tokom školskog perioda, kada unutrašnja reprezentacija postaje važnija, a manifestacije u ponašanju suptilnije, jaz među instrumentima postaje očit, što otežava praćenje razvojnih transformacija.

Kao što se vidi iz prethodnog odeljka, rani obrasci vezivanja obično su registrovani preko praćenja kontakta i odnosa deteta sa bliskim osobama/odgajateljskim figurama (ili samoprocene tog odnosa na kasniji uzrastima), a rezultat tog merenja je klasifikacija obrazaca vezivanja u četiri stila (Ainsworth, 1978). Ne samo da se mnoge individue ne uklapaju u jedan određeni stil, već je pitanje šta se dešava sa tom kategorizacijom kroz vreme. Da li rani stil, determiniše osobu jednom i zauvek ili se stilovi mogu menjati? Kakvi su ishodi različitih stilova u interakciji sa različitim sredinskim uticajima?

Mnogo važnije pitanje jeste da li se u proceni kvaliteta afektivne dijade smemo ograničiti samo na posmatranje ili izveštavanje o odnosu dete-odgajatelj? Posebno ako znamo da kvalitet rane nege utiče i na oblikovanje funkcionisanja neuroloških

struktura mozga (Perry, 2001) - kako je onda moguće da se ne reflektuje na celokupno funkcionisanje deteta na ranim uzrastima: na način kako jede, spava, uči da odlaže potrebe?

U odnosu na ova pitanja Roner (Rohner, 1984) nudi zaokret, jer upućuje na klaster indikatora koji se ispoljavaju u svim domenima psihofizičkog funkcionisanja deteta – afektivnom, kognitivnom, konativnom..., uključujući i somatski plan. Što je dete nižeg uzrasta, odgovor na nepovoljne uslove razvoja trebalo bi da je difuzniji zbog nerazvijenosti kognitivnog sistema i psiholoških odbrana. Emocionalno odbačena ili zlostavljana deca sklona su da budu anksiozna, agresivna, niskog samopoštovanja, nesigurna i emotivno nestabilna, ravnodušna i izolovana (nesposobna da ostvare i održe prisne odnose sa drugima), a svoja osećanja generalizuju kroz nepovoljan *radni model odnosa*, razvijajući negativističan i neprijateljski odnos prema svetu - *Život je preteći, opasan i nesrećan*. Poremećaj u razvoju afektivne vezanosti predstavlja osnovu za formiranje poremećaja u razvoju emocionalnosti, što dalje može da vodi do (Rohner, 1984, prema Stefanović, 2011):

- a. Poremećaja navika: hranjenja (anoreksija, gojaznost, sporo jedenje, pika); čistoće (enureza i enkopreza) i sna (otežano uspavljivanje, košmarni snovi, noćni strahovi).
- b. Reaktivnih poremećaja ponašanja: hiperkinetički sindrom, reaktivna povučenost (stidljivost), reaktivna hiperanksioznost (strepnja, strah, elektivni mutizam), psihopatija (egocentrizam, nedostatak stida, bezosećajnost, opšta neadaptiranost) i reaktivna agresivnost (neposlušnost, ratobornost, ljutnja, fizička agresivnost).
- c. Poremećaja govora: brzoplet govor, patološki spor govor, mucanje, mutizam.

Deca koja su iskusila emocionalno zanemarivanje u ranom detinjstvu često kasne u razvoju. Specifične teškoće koje nastaju usled poremećaja privrženosti variraju u zavisnosti od prirode, jačine, dužine i vremena zanemarivanja i zlostavljanja. Deca koja su sa tri godine imala neodgovarajuću brigu i negu od strane odraslih postizala su niže IQ skorove i nisu ostvarila adekvatno učešće u igri u skladu sa kalendarskim uzrastom (Gowan, 1993, prema McCoy, Keen, 2014). Tokom odrastanja ovi poremećaji prerastaju u asocijalne i antisocijalne oblike ponašanja (krađe, bežanje i

skitnja, nasilničko ponašanje, delinkvencija), toksikomaniju (pušenje, alkoholizam, narkomanija) i suicidalno ponašanje (Bojanin, 1985). Sklonost ka akcidentima predstavlja drugi oblik samodestrukcije. Traume i zanemarivanje kod neke dece vode i ka neurobiološkim odstupanjima, posebno onim koja su u domenu regulacije afekta i emocija, ali i teškoćama kao što su anksiozni poremećaj, poremećaj prilagođavanja, depresija, zloupotreba supstanci (Hanson, Sprat, 2000).

Dakle, razumna je pretpostavka da su poremećaji privrženosti rani po nastanku i da se ne ispoljavaju samo u domenu formiranja i održavanja odnosa i izolovanih teškoća (npr. napadi besa, noćno mokrenje) već pogađaju celokupan razvoj, pre svega u emocionalno-socijalno domenu. Ovo je naročito važno ispitati u svetlu razvoja dece bez adekvatnog roditeljskog staranja koja se izmeštaju iz porodice pod često dramatičnim uslovima, sa nepotpunim podacima o prethodnoj istoriji deteta. Potrebno je definisati indikatore, na osnovu objektivno ispoljenih manifestacija detetovih reakcija i ponašanja, koji mogu da izvrše retrospektivu kvaliteta afektivne-dijade koje je dete iskusilo u prvim godinama života. Zbog toga domaći autor (Radojević, 2011), navodi da za pokazateljima nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti treba tragati ne samo u oblasti odnosa, već i kontrole afekta i navika:

- Navikama pri zadovoljavanju bazičnih potreba – ishrane, sna i higijene.
- Kontroli afekta - Emocionalno reagovanje, stanja i raspoloženja; Aktivitet i pažnja, kao i Autoerotske i autoagresivne radnje.
- Odnosa sa širim i užim okruženjem - prema odgajateljima, drugim odraslima i vršnjacima.
- Problemima u ponašanju.

Osim psiho-socijalnog funkcionisanja, nesigurni obrasci afektivne vezanosti mogli bi se pratiti i preko razvoja kognitivnog sistema (teškoća u školskom postignuću i socijalizaciji u školi), somatizacije (psihosomatskih teškoća, naročito kod predškolske dece), razvoja identiteta (i slike o sebi) i drugih domena.

Ovakav pristup bi omogućio re-definisanje pristupa u traganju za indikatorima nesigurnih obrazaca prvrženosti i istovremeno praćenje njihove transformacije kroz razvojne stadijume.

4. KO SU DECA POD RIZIKOM

Deca pod rizikom (high-risk children) nije precizan pojam i razlikuje se od oblasti do oblasti, i u zavisnosti od različitih kriterijuma (Rose, Barnes, 2008 prema Horwath, 2010). Psihologija i druge humanističke nauke prepoznaju ranjive grupe dece kao grupacije koje odrastaju pod uticajem niza nepovoljnih bioloških i sredinskih faktora (od mikro do makro nivoa), koji deluju istovremeno i uzajamno-zavisno, poput dece etničkih manjina i socijalno marginalizovanih/depriviranih grupa, dece iz socio-ekonomskih ugroženih sredina i porodica, dece sa smetnjama, dece bez roditeljskog staranja...

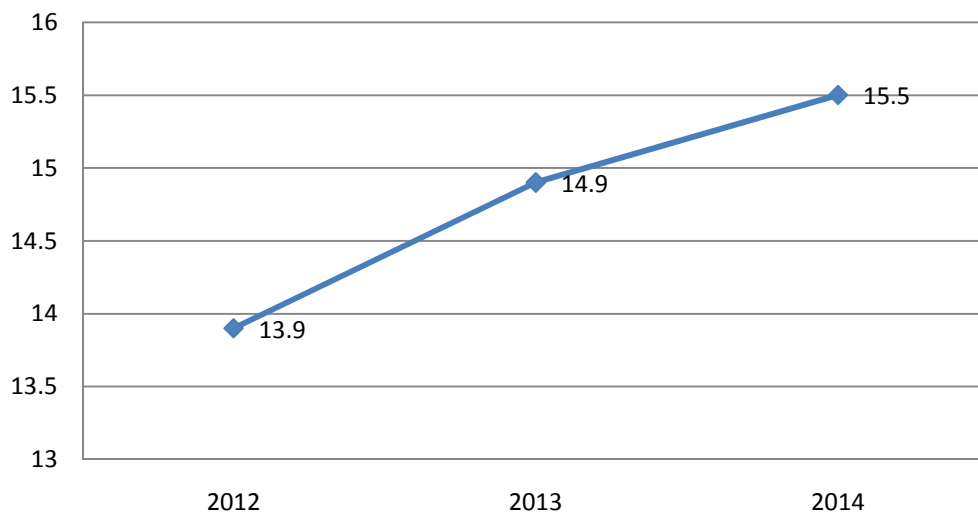
U Velikoj Britaniji (Department of Education and Skills, UK, 2005) pravi se razlika između sledećih grupa dece (od manje ka više ugroženim): 1. *osetljive/ranjive dece*; 2. *dece u potrebi*; 3. *dece koja su pod neposrednom zaštitom države* (hraniteljstvo, smeštaj u ustanove) ili 4. *dece koja su poverena državi na staranje*, što omogućava usvojenje. Prema britanskom zakonu o deci (Children's Act) *deca u potrebi* definišu se kao deca koja bez podrške sistema (zdravstva, socijalne zaštite) ne bi mogla da dostignu ili održe očekivane razvojne norme i standarde funkcionisanja. Poslednje dve grupe dece – *pod neposrednom zaštitom* ili *poverena na staranje državi*, izložene su brojnim faktorima rizika, a funkcija službi sistema ima dva primarna zadatka - da ih zaštiti od zlostavljanja/zanemarivanja, kao i od zastoja i devijacija u razvoju.

Sistem socijalne zaštite u Srbiji klasifikuje grupacije dece-korisnika po utilitarnom principu, odnosno prema korišćenju različitih vrsta usluga. Prema podacima Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu (2014)¹⁷ na evidenciji centara za socijalni rad nalazi se 193.865 dece, što čini 15,5 % od njihovog ukupnog broja u Srbiji (u UK je postotak 13 odsto), a naš sistem prepoznaje sledeće grupe: *materijalno ugrožena deca* (57,5%), *deca iz porodica u krizi* (12,5%), *deca sa problemima u ponašanju* (7,1%), *deca sa smetnjama u razvoju* (4,7%), *deca pod starateljstvom, tj. bez roditeljskog staranja* (4,4%) i *deca žrtve nasilja* (3,4%). Iz pregleda se uočava da su neprecizni kriterijumi klasifikacije – kategorisanje se vrši i prema potrebama deteta i porodice, a nejasno je zašto postoji posebna kategorija *deca žrtve nasilja*, kada se zna da je nasilje

¹⁷ Izveštaj za 2014. godinu, objavljen jula 2015 godine.

značajno prisutno i u ostalim grupacijama – npr. kod *dece pod starateljstvom* (studije ukazuju da je većina bila izložena nekoj formi nasilja), *dece sa problemima u ponašanju* (gde je važan činilac u nastanku teškoća) ili kod *dece porodica u krizi*...

Izveštaj ukazuje i na opasan trend da dok se smanjuje broj dece u Srbiji u opštoj populaciji (u periodu od 2011.¹⁸ do 2014. godine smanjio se za 0,82%), raste njihov broj u sistemu socijalne zaštite (porastao je za 19,7%). Rezultati projekcija RZS¹⁹ upozoravaju da će se u narednih trideset godina nastaviti proces demografskog starenja - udeo lica starijih od 65 godina će se povećati za 8%, a onih mlađih od 15 godina smanjiti sa 14,4% na 11,7%. Pošto su deca najvažniji resurs svakog društva, pomisao na budućnost onespokojava - u Srbiji se rađa sve manje dece, a još progresivnije se smanjuju šanse za njihov uredan razvoj.

Grafikon 1- Udeo dece korisnika socijalne zaštite u populaciji dece u Srbiji, 2012 - 2014.

Evidencija centara za socijalni rad na osnovu koje se sačinjavaju godišnji izveštaji Republičkog zavoda ima više manjkavosti. Iako je gotovo izvesno da je jedan broj dece i porodica registrovan više puta (jer potpada u više kategorija), sigurno je i da brojevi dece u potrebi za podrškom ili one ugroženog razvoja značajno premašuju zvanične gore-navedene podatke (193.865 dece). Nije jasno ni kako se do zvaničnog broja

¹⁸ 2011. jeste poslednja popisna godina.

¹⁹ Republički zavod za statistiku.

došlo. To se uočava prostim sabiranjem brojeva dece i porodica po kategorijama registrovanim od strane CSR:

- *Materijalno ugrožena deca*²⁰ – Siromaštvo, osim u ekstremnim uslovima, nikada nije presudan faktor da se dete prepusti sistemu, ali uz druge faktore rizika, postaje značajan okidač. U Srbiji, 373.595 dece iz 199.649 porodica prima *dečji dodatak*, a 96.868 dece živi u 48.686 porodica koje primaju i *novčanu socijalnu pomoć*. I pored činjenice da se ove dve kategorije preklapaju, tj. da sve porodice koje primaju novčanu pomoć verovatno dobijaju i dodatak za decu, poražavajuće je da u Srbiji čak 30% od ukupnog broja dece živi u siromaštvu.
- *Deca iz porodica u krizi*²¹ – Porodica koja se raspada ili se njeni članovi svakodnevno suočavaju sa nasiljem, zavisnostima i sl. ozbiljan je distraktor razvoja deteta. U 2014. godini, 112.000 roditeljskih parova u krizi upućeno je na usluge savetovanja. Roditelji čak 26.649 dece su u konfliktu oko vršenja roditeljskog prava, usled čega je pokrenut spor. Vršenje roditeljske dužnosti za skoro 2000 roditelja je pod znakom pitanja - 1.411 roditelja je pod preventivnim, a 500 pod korektivnim nadzorom, dok je 400 roditelja u postupku lišavanja roditeljskog prava. Centri ne mogu da postignu da vrše procenu potreba dece u porodicama u krizi, niti im način na koji vode evidenciju dozvoljava ekstrakciju tačnog broja dece čiji je razvoj ugrožen disfunkcionalnošću njihovih porodica, ali se iz izloženog može pretpostaviti da je reč o značajnom broju.
- *Deca sa smetnjama u razvoju* – Od strane centara registrovano je 9.861 dece, ali se procenjeni broj ove osetljive grupacije kreće između 100 i 150 hiljada. U pitanju je procena sa nejasnim (ili široj stručnoj javnosti nepoznatim) kriterijumima, jer zvaničan popis dece sa smetnjama u Srbiji nije izvršen.

²⁰ Korisnik **novčane socijalne pomoći** jeste pojedinac ili porodica koja se suočava s preprekama u zadovoljavanju potreba, usled čega ne može da dostigne ili da održi kvalitet života ili nema dovoljno sredstava za podmirenje osnovnih životnih potreba, a ne može da ih ostvari svojim radom, prihodom od imovine ili iz drugih izvora. Dete je korisnik **dečjeg dodatka** kada mu je usled porodičnih i drugih životnih okolnosti, ugroženo zdravlje, bezbednost i razvoj, odnosno ako je izvesno da bez podrške sistema socijalne zaštite ne može da dostigne optimalni nivo razvoja.

²¹ Roditelji su u postupku razvoda, spore se oko regulisanja ličnih odnosa deteta sa roditeljem sa kojim ne živi ili oko izražavanja.

(Procene zemalja koje su pokušale da uvedu centralnu evidenciju kreću se od 7 do 12% ukupne populacije dece, Hrnjica, 2014).

- *Deca sa problemima u ponašanju* – Prema podacima iz 2014. godine broj iznosi 15.695 dece, a do 2010. godine kretao se između 25 i 27 hiljada. Ovo nije posledica stvarnog smanjenja broja dece sa ovim teškoćama, već pooštravanja kriterijuma za razvrstavanje u ovu kategoriju. Međutim, ukoliko se u nju uključe i deca nižih uzrasta sa ranim ispoljavanjem poremećaja ponašanja (što je dobar prediktor kasnije delinkvencije), dolazi se do realnog broja dece u ovoj kategoriji, a on po nezvaničnoj proceni RZSZ²² iznosi između 40 i 50 hiljada!
- *Deca bez roditeljskog staranja* – Njihov broj iznosi 9.257 dece. Što se tiče oblika zbrinjavanja na snazi je relativno povoljan petogodišnji trend – broj dece na hraniteljstvu kontinuirano raste (od 2010 do 2014. godine porastao je sa 4586 na 6.042 dece), dok broj dece na domskom smeštaju opada (u period 2010-2014, broj je pao sa 1265 na 837). U 2014. godini povećao se i broj usvojenja u odnosu na prethodne godine – zasnovana su 173 domaća i 21 inostrano usvojenje (u 2010. godini registrovana su tek 92 domaća i 14 inostranih usvojenja), čime se broj dece obuhvaćen ovim oblikom zaštite konačno približio brojevima od pre 2005 godine, kada je prosečno sklapano oko 200 usvojenja po godini. Iako je dobro da deca sve manje borave u ustanovama, rizik se javlja u vidu nedovoljnih resursa za praćenje, kontrolu i podršku hraniteljskim porodicama. Takođe je primetno da je usvojenje zapostavljeni resurs, iako je jedini oblik zaštite koji detetu obezbeđuje stalnost u kojoj može da formira ili repara odnose.
- *Deca žrtve nasilja*²³ – Njihov registrovani broj iznosi 4.938.

U izveštaju RZSZ ne vodi se posebna evidencija o drugim posebno osetljivim grupama dece – deci Romima (procene njihovog broja su čak između 145 i 160 hiljada), ili npr.

²² Republički zavod za socijalnu zaštitu.

²³ Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti, deca žrtve nasilja i zanemarivanja su deca kod koje postoji opasnost da će postati žrtve ili ako jesu žrtve zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja i eksploatacije, odnosno ako su im fizičko, psihičko ili emocionalno blagostanje i razvoj ugroženi delovanjem ili propustima roditelja, staratelja ili druge osobe koja se o njima neposredno stara.

deci izbeglicama, srpskog i drugog porekla, koja su u migracijama usled ratova u poslednjim decenijama.

Iz podataka je jasno da nije ugrožen razvoj i opstanak sve gorenavedene dece, ali se zapaža i da mnoga *osetljiva* ili *deca u potrebi* nisu registrovana od strane države. Činjenica da je na evidenciji RZSZ svega 193 hiljade dece, a da je *onih u potrebi* (materijalno ugroženih, iz disfunkcionalnih porodica, sa problemima u ponašanju, itd.) preko 500 hiljada (skoro polovina od ukupnog broja dece po popisu iz 2011. godine) govori da je prag reakcije sistema socijalne zaštite vrlo visok. Drugim rečima, veliki broj dece je u potrebi, a sistem interveniše samo kod jednog dela, tj. u krajnjoj nuždi. Što se tiče preventivnog rada, toliko veliki brojevi dece i porodica prerastaju okvire delovanja sistema socijalne zaštite i trebalo bi da postanu deo masivne opšte društvene brige i reakcije.

Termin *deca pod rizikom*, za potrebe ovog istraživanja koje se bavi razvojem problema u ponašanju, specifično se ograničava na *decu bez adekvatnog roditeljskog staranja*. Ova deca su ciljna grupa iz razloga što su, uz brojne faktore rizika, iskusila nepovoljne uslove ranog razvoja – *rano zlostavljanje/zanemarivanje, boravak u ustanovama, brojne promene sredine*, što remeti proces njihovog afektivnog vezivanja. A brojni teorijski koncepti i nalazi istraživanja, od Bolbija (Bowlby) do danas, potvrđuju da neadekvatna dijava doprinosi pojavi problema u ponašanju i razvoju drugih psihopatoloških pojava. U skladu sa tim, neophodan je bliži osvrt na ovu grupaciju.

Deca i mladi bez adekvatnog roditeljskog staranja, na osnovu brojnih pokazatelja, identifikuju se kao socijalno marginalizovana i visoko rizična grupa. Pojam marginalizovanost je skraćeni termin za kombinaciju ugrožavajućih faktora sa kojima su se suočili: raspad porodice, zdravstvena zapuštenost, niska obrazovanost, nepravedna diskriminacija, a u odraslom dobu - loši uslovi stanovanja, nezaposlenost, niski prihodi i kriminogeno ponašanje (Social Exclusion Unit, UK, 2004). Njihov rani razvoj karakterišu brojne promene sredine/podroblje, boravak u institucijama, kao i

činjenica da je od 75²⁴ do 82 odsto²⁵ dece zlostavljano i/ili grubo zanemarivano u porodicama porekla.

Porodice koje daju decu u sistem ophrvane su brojnim stresorima. Domaća studija (Plut, 2002) ističe da porodice porekla (na uzorku od stotinak roditelja) odlikuje ekstremno siromaštvo udruženo sa niskim obrazovnim statusom (73% osnovno ili nikakvo obrazovanje), stambenom neobezbeđenošću i što je, čini se, još značajnije, čitavim korpusom disfunkcionalnih obrazaca ponašanja²⁶ (alkoholizam, nasilje, partnerski kaos...) koji se transgeneracijski prenose. Nameće se pitanje šta je starije u nizu navedenih činilaca. Iako se siromaštvo navodi kao široko zastupljeni faktor, čini se da je ono pre okidač da se dete prepusti sistemu, nego uzrok. Indikativno je da biološke roditelje karakteriše visok natalitet, u 35% slučajeva oni imaju više od troje dece (7-9 puta češće od proseka imaju troje i više dece) a većina dece se (72%) nalazi u sistemu socijalne zaštite. Polovina majki je decu izrodila sa više partnera, a nove zajednice koje zasnivaju su nestabilne i u njima *nema mesta za decu iz prethodnog života* (Plut, D., 2002). Otuda je mogućnost za povratak dece u porodice izuzetno niska – kreće se između 1 i 2 odsto, i u domaćim, i u svetskim podacima. Meta analiza Bata i Berija (Barth i Berry, 1987), poredila je ishode različitih oblika zbrinjavanja: 1. Dece vraćene u biološke porodice; 2. Dece smeštene u institucije; 3. Dece na dugoročnom hraniteljstvu; i 4. Usvojene dece. Zabeleženo je najbolje funkcionisanje i postignuće dece na usvojenju, a najlošije one vraćene u biološke porodice.

Većina dece u zaštiti (preko 6000 dece) u Srbiji smeštena je u hraniteljske porodice. Hraniteljstvo je privremeni oblik zaštite i ne prekida se ili traje koliko je potrebno jedva u polovini slučajeva po inostranim studijama (Berridge, Cleaver, 1987). Za našu zemlju nema podataka. Britanska studija govori da je 50% mladih u zaštiti iskusilo između 7 i 12 promena smeštaja do kraja navršene 16 godine, dok je domaća (na 111

²⁴ Izvor: Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja (2008-2015), Saveta za prava deteta i Vlade Republike Srbije.

²⁵ Department of Health, UK, 2001.

²⁶ Disfunkcionalni obrasci ponašanja u porodicama porekla dece: alkoholizam (52%), porodično nasilje (48%), partnerski kaos (58%), lanac porodičnih nesreća i patoloških porodičnih scenarija (57%), a petina bioloških roditelja su i sami bili deca bez roditeljskog staranja. Više od polovine bioloških roditelja ima ozbiljnih zdravstvenih problema, 23% su registrovani psihijatrijski bolesnici, a 10% majki je retardirano.

dece uzrasta do 10 godina, Mitić, Kondić, 2001) registrovala da je trećina dece menjala sredinu dva puta, 62% tri puta, a 10% čak 7 i više puta.

Ukoliko su deca smeštena u ustanove, rezultati ukazuju da samo 3% dece nije doživelo nijedan oblik nasilja, dok svi ostali jesu. Autori Plut, Popadić (2007) ispitivali su nasilje u šest ustanova socijalne zaštite (189 dece d 10 do 18 godina i 132 zaposlena). Najčešći oblici su verbalno (77%) i fizičko (71%) nasilje. Bar jedan oblik seksualnog zlostavljanja doživelo je 35 odsto dece. Dečaci su značano češće izloženi nasilju, kao i mlađa deca, a posebna su ugrožena deca sa smetnjama među kojima je jedna trećina doživela 15 i više vrsta nasilja, dok svi ostali više od 5 oblika. U ustanovama je dominantno međuvršnjačko nasilje, ali se četvrtina dece plaši i odraslih iz ustanove.

Pinkerton i Stejn (Pinkerton, Stein, 1995 prema Kelly, 2000) utvrdili su da se 60% mladih iz zaštite osamostaljuje sa 17 ili 18 godina, dok je u opštoj populaciji na istom uzrastu, taj procenat nešto ispod 10% (Banks i sar., 1992 prema Pinkerton, 2000). Po izlasku 20% mladih se u jednom momentu našlo na ulici kao beskućnici, naročito mladi sa razvojnim smetnjama. Četvrtina devojaka je zbrinuto kroz socijalnu pomoć kao mlade majke. Više od polovine mladih nije imala nikakve kvalifikacije za posao.

Problemi mentalnog zdravlja mnogo su prisutniji u ovoj grupaciji, nego u ostatku populacije (DH, 1992; Utting, Baines, Stuart, Rowlands, Vialva, 1997). Dve trećine dece i mladih u hraniteljskim porodicama ispoljava značajne, a neprepoznate i netretirane probleme mentalnog zdravlja (McCann, James, Wilson, Dunn, 1996), dok je procenat onih koji odrastaju u institucijama, sa sličnim teškoćama, preko 90 odsto. Najzastupljeniji su poremećaji ponašanja, anksioznost i depresija. Istraživanja ukazuju da se teškoće u ovoj populaciji sa uzrastom usložnjavaju: samopovređivanje, samoubistva, skitnja, upotreba droga i alkohola, promiskuitet i delinkventno ponašanje. Što su imali više promena sredine ili duže bili u instituciji manje su obrazovani. Generalni zaključak ove i drugih sličnih studija jeste da su posledice boravka u sistemu i hraniteljskim porodicama duboke i teške, a dramatično upozorenje dolazi od Hjerna i saradnika (Hjern i sar, 2004). Našli su da su mladi koji su napustili zaštitu četiri do pet puta više upućivani na psihoterapijski tretman i značajno skloniji samoubistvu i drugom suicidalnom ponašanju nego vršnjaci iz opšte

populacije. Skoro 40% žena u zatvorima u Velikoj Britaniji, deo svog detinjstva provele su u zaštiti (HM Home Office, 1997). Četiri puta je češće da mlada osoba bez roditeljskog staranja bude nezaposlena i 60 puta verovatnije da će završiti u zatvoru, nego mladi koji žive u svojim biološkim porodicama (NFCA, 1999).

Po svemu navedenom može se zaključiti da upravo kategorija dece bez adekvatnog roditeljskog staranja, koja je i ciljna grupa ove studije, najbolje reprezentuje sadejstvo nesigurne dijade sa drugim faktorima koji odlikuju uslove odgajanja *dece pod rizikom*, a što pogoduje razvoju teškoća u ponašanju i drugih psihopatoloških pojava.

5. POVEZANOST NESIGURNIH OBRAZACA VEZIVANJA I PROBLEMA U PONAŠANJU U UZORCIMA DECE POD RIZIKOM

Istraživanja potvrđuju skromne, ali značajne veze između koncepta afektivne vezanosti i problematičnog ponašanja, ali ukazuju i na ograničenja tih nalaza. Na primer, nesigurni obrasci vezanosti su dobar prediktor teškoća u ponašanju kod dečaka, ali ne i kod devojčica, kao i u uzorcima visokog rizika, manje u opšoj populaciji.

Studije na ranim uzrastima dokazale su vezu nesigurnih obrazaca vezivanja sa neposlušnošću, besom, lošim odnosima sa vršnjacima i ne oslanjanjem na savete odgajatelja (Matas i sar., 1978; Sroufe, 1988). Studije na kasnijim uzrastima između privrženosti i eksternalizacije (problema u ponašanju) nisu dale jednoznačne podatke. U adekvatnom okruženju, sa prisutnošću nesigurnih obrazaca vezivanja i psihopatologije, nije pronađena značajna korelacija (Bates et al., 1985, 1991; Fagot, Kavanagh, 1990). Suprotno, u visoko rizičnim grupama (u koje spadaju i deca sa smetnjama, bez roditeljskog staranja, zlostavljana i zanemarena), nesigurni obrasci vezivanja značajni su prediktori antisocijalnog ponašanja. Istraživanja (Warren, Huston, Egeland, Sroufe, 1997; Burge, Hammen, Davila, Daley, 1997) ukazuju da nesigurni obrasci vezivanja češće dovode do anksioznih poremećaja, a da su usko povezani sa internalizacijom (pojavom depresivnih simptoma kod devojaka) i eksternalizacijom, tj. problemima u ponašanju u mladalačkom dobu.

Niz studija ističe da u visoko rizičnom uzorku dece uzrasta od četiri godine, čije su majke depresivne, 71% njih je agresivno, a na uzrastu od 18 meseci kod svih je registrovan dezorganizovni stil afektivnog vezivanja (Lyons-Ruth et al., 1989). Slično, istraživanje (Shaw, Vondra, 1995) na deci pod rizikom potvrđuje da je 60 odsto dece iz uzorka imalo značajne probleme u ponašanju između 3. i 5. godine, sa takođe dezorganizovanim stilom privrženosti, konstatovanim na uzrastu od 12 meseci. Kliničke studije koje ispituju obrasce vezanosti kod dece koja ispunjavaju kriterijume za dijagnostikovanje opoziciono-prkosnog ponašanja utvrdile su da 80% njih ima nesiguran stil privrženosti – izbegavajući, ambivalentni i dezorganizovani (Greenberg et al., 1991; Speltz et al., 1999). Nesiguran stil privrženosti ne znači sam po sebi patologiju i obratno (npr. Campbell, 1990 je našao da neka visoko agresivna, hiperaktivna deca imaju sa majkama topao odnos, pun poverenja), ali uz prisustvo drugih sredinskih faktora rizika značajno povećavaju mogućnost za pojavu antisocijalnog ponašanja. Neklinički uzorci su takođe potvrdili povezanost nesigurnih obrazaca vezivanja i anti-socijalnog ponašanja na školskom uzrastu. Šestogodišnji dečaci sa nesigurnim obrascima privrženosti su značajno agresivniji, više ispoljavaju napade besa i iritantno ponašanje kojim privlače pažnju (Solomon et al., 1995; Moss et al., 1996). Fonagi (Fonagy et al., 1997), je koristeći AAI (Adult Attachment Interview) na adolescentnim i odraslim prestupnicima potvrdio da većina njih ima nesigurne obrasce afektivne vezanosti.

Domaće istraživanje (Mitić, Kondić, 2001) ukazuje da što je duži boravak u instituciji i što je dete imalo više promena sredine, to su kod njega prisutnije teškoće u emocionalno-socijalnom razvoju - prisutniji su strahovi, impulsivnost, poremećaji navika i aktiviteta/pažnje, autoeroške i autoagresivne radnje, kao i problemi u ponašanju. Sposobnost bilo kog deteta da se oporavi od zanemarivanja i zlostavljanja jeste u visokoj korelaciji sa dužinom izloženosti ugrožavajućim faktorima (Rutter, 2000). Studije, uključujući i domaće (Brodzinsky, 1993; Mitić, M., Kondić, K., 2001;), govore da su deca usvojena ili smeštena na dugotrajno hraniteljstvo posle prve godine života u povećanom riziku od loših ishoda u psihološkom smislu. Gotova sva deca usvojena pre navršetka prve godine razvila su sigurne obrasce vezivanja, kao i njihovi

vršnjaci iz bioloških porodica, za razliku od dece usvojene posle prvog rođendana (van den Dries et al, 2009). Longitudinalna studija (McAuley, 1996 prema Kelly, 2000) na 19 dece uzrasta od 4 do 11 godina, nalazi da je od 26% prekida smeštaja, u 4 od 5 prekida (80%) bilo odgovorno ponašanje deteta.

Jasno je da se za nastanak problema u ponašanju moraju uzeti u obzir brojni faktori vezani za samo dete – temperament, pol, intelektualni nivo... i multipli, multisistemski uticaji – faktori porodice (stilovi vezivanja roditelja, prisustvo patologije, funkcionisanje i socio-ekonomski status), kao i uticaj škole, vršnjaka i šireg društvenog okruženja. Iz svega izloženog nameće se zaključak da nesigurni obrasci vezivanja ne mogu da se proglase dominantnim faktorom/uzročnikom za nastanak problema u ponašanju i drugih teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju, ali mogu da povećaju rizik za njihovu pojavu (Sroufe et al., 1990). Iz te perspektive ne možemo se zadovoljiti podacima u kom procentu kvalitet afektivne vezanosti objašnjava varijansu za nastanak nekih teškoća, poput problema u ponašanju, već je važno da pokušamo da rekonstruišemo procese i mehanizme nastanka iz okvira razvojne psihopatologije (Greenberg, 1993). Zbog toga je potrebno eksplorisati pokazatelje nesigurnih obrazaca vezivanja iz razvojne i holističke perspektive. Klastere indikatora za nesigurne obrasce privrženosti treba tražiti u celokupnom emocionalno-socijalnom funkcionisanju deteta, a ne samo u domenu socijalnih relacija, i to kontinuirano kroz celokupan razvoj od ranih iskustava do odraslog doba. Rasvetljavanjem tog procesa, istovremeno prateći razvoj i usložnjavanje problema u ponašanju, možemo doći do validnih podataka i boljeg razumevanja povezanosti ove dve pojave - kritičnih perioda značajnih za formiranje ali i prevenciju teškoća.

DIZAJN I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

6. PREDMET, CILJEVI, ZADACI I I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Ozbiljni problemi u ponašanju često imaju svoje poreklo u ranom detinjstvu i pokazuju značajan kontinuitet tokom vremena (Robins, 1991; Moffitt, 1993;). U tom okviru, multisistemskih i multikomponentnih faktorskih modela, nesigurni obrasci vezivanja jesu jedan, ali ne i jedini *nužan i dovoljan* uslov za nastanak poremećaja ponašanja (Greenberg i dr., 1993). Međutim, teorija afektivne vezanosti i istraživanja koja iz nje proizilaze pružaju dokaze da nesigurni obrasci vezivanja, u populaciji pod rizikom, povećavaju verovatnoću antisocijalnog ponašanja, dok sigurni deluju protektivno (Bates et al., 1985, 1991; Fagot, Kavanagh, 1990). Zbog toga je intrigantno i značajno svako proučavanje povezanosti odnosa nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti i antisocijalnog ponašanja na uzorku dece pod rizikom, naročito iz razvojne, holističke perspektive - što je i predmet ove studije.

Da bi se proučavala veza između nesigurnih obrazaca privrženosti i razvoja problema u ponašanju neophodno je da se utvrde validni indikatori koji omogućavaju kontinuirano praćenja odnosa privrženosti od detinjstva do odraslog doba, što još nije slučaj, niti je sistematski praćena njihova veza sa problemima u ponašanju kroz razvojne stadijume. Za registrovanje nesigurnih obrazaca vezivanja koristi se više instrumenata koji počiva na opservaciji relacije majka-dete ili samoizveštavanju (Ainsworth, 1978; Main, Cassidi, 1988; Armsden, Greenberg, 1987; Cassidi i dr, 1989; Crittenden, 1992; Main, Goldvin, 1994;). Delimično se svi oni oslanjaju na zadatke/pokazatelje koji se prate i u prvoj godini života, ali nije sigurno da svi mere isti konstrukt. Ukoliko koncept afektivne vezanosti funkcioniše celoživotno, kao što smatra Bolbi (Bowlby), nameće se problem njegove transformacije, tj. promena kroz uzrasne periode/stadijume. Dodatna je dilema da li se koncept nesigurnih obrazaca ispoljava samo u načinu formiranja i održavanja odnosa ili se reflektuje i na druge domene razvoja, posebno kod dece nižeg kalendarskog uzrasta. Brojni su dokazi (Perry, 2001) da afektivna dijada kao najraniji odnos oblikuje i neurofiziološke procese, ne samo odnos deteta sa odgajateljem, a da se zbog slabosti kognitivnog sistema i ego-odbrana na ranom uzrastu reflektuje difuzno na mnoge domene psihosocijalnog funkcionisanja individue. Postoji opravdana sumnja da dosadašnji

indikatori za nesigurne obrasce privrženosti ne pokrivaju sve relevantne domene, niti celokupan razvojni period tokom kojeg se razvija i poremećaj ponašanja, a sve do tada nije moguće validno i sveobuhvatno istražiti njegov uticaj u nastanku i toku problema/poremećaja u ponašanju.

Cilj istraživanja je ispitivanje sprege/povezanosti problema u ponašanju i nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti - tačnije njihovog doprinosa nastanku teškoća u ponašanju i celokupnom emocionalno-socijalnom razvoju, na uzorku dece pod rizikom, iz razvojno-ekološke i holističke perspektive. Studija će tragati za:

1. Identifikacijom validnih indikatora za nesigurne obrasce vezivanja u zavisnosti od konteksta odrastanja, pola i uzrasta – od detinjstva do punoletstva, prateći njihovu „metamorfozu“ kroz razvojne stadijume, ali ne samo u domenu formiranja i održavanja odnosa, već u okviru celokupnog emocionalno-socijalnog razvoja i ponašanja: a. Navika ishrane, sna, čistoće; b. Emocionalnog reagovanja; c. Aktiviteta i pažnje; d. Autoerotskih i autoagresivnih radnji; e. Ponašanja; f. Odnosa sa užim i širim okruženjem (odgajateljima, drugim odraslima i vršnjacima). Uzrasni rasponi koji će se pratiti – 2 do 6 godina; 7 do 12 godina i preko 13 godina (do 18/19) podudaraju se sa predškolskim uzrastom, pred-pubertetom/pubertetom i adelescencijom, jer je iz okvira razvojne psihopatologije bitno rasvetliti proces uvažavajući relevantne, rastuće faktore uticaja u datom momentu – usložnjavanje sredinskih i drugih faktora: škola, vršnjaci, razvoj kognitivnog sistema...
2. U drugom delu, ispitaće se odnos prethodno identifikovanih indikatora nesigurnih obrazaca vezivanja i ispoljenosti problema u ponašanju sa ciljem razumevanja mehanizma međuzavisnosti/povezanosti. Preciznije izvršiće se (verifikacija) i dopuna razvojnog, socijalno-interaktivnog modela formiranja problema u ponašanju ranog tipa (Patterson, Reid, Dishon, 1992) iz holističke perspektive, što znači u odnosu na celokupni emocionalno-socijalni razvoj dece iz visoko rizičnog konteksta.

Zadaci i hipoteze: U skladu sa predmetom istraživanja moguće je formulisati zadatke, kao i opštu i specifične hipoteze.

Hipoteze (generalno): Rano iskustvo u afektivnoj dijadi utiče na celokupni razvoj, a nesigurni obrasci vezivanja u populaciji dece pod rizikom, povećavaju verovatnoću antisocijalnog ponašanja (Bates et al., 1985, 1991; Fagot, Kavanagh, 1990). U skladu sa tim, kod dece sa nesigurnim obrascima afektivne vezanosti koja ispoljavaju teškoće u ponašanju, očekuju se prisustvo brojnih teškoća i u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja. Kada je reč o uzrastu, očekuje se da je moguće pratiti ispoljavanje pokazatelja nesigurnih obrazaca afektivnog vezivanja od ranih uzrasta do odraslog doba, te identifikovati ključne indikatore kao prediktore rizika da dete razvije teškoće u ponašanju. Pretpostavlja se da je ključna varijabla koja deluje na prisustvo teškoća u svim domenima kontekst u kome je dete odrastalo.

Zadaci i specifične hipoteze:

1. Registovati broj i vrstu teškoća u ponašanju u odnosu na kontekst - uslove ranog razvoja, uzrast i pol, sa utvrđivanjem podkategorija prema ukupnom broju i kompleksnosti problema u ponašanju.

H1: Deca sa nepovoljnijim uslovima ranog razvoja (brojnim promenama sredine, boravkom u ustanovama i zlostavljanjem/grubim zanemarivanjem) **ispoljavaju brojne i kompleksne teškoće u domenu ponašanja** (Robins, 1991; Moffitt, 1993; Campbell, 1995; Kazdin, 1995; Cicchetti, 2002; Kim-Spoon, Chiccheti, Rogosch, 2013).

H2: Pokazatelji antisocijalnog ponašanja usložnjavaju se sa uzrastom – postaju brojniji i kompleksniji (Patterson, Reid, Dishon, 1992; Loeber, Stouthamer-Loeber, M., 1998).

H3: Problemi u ponašanju prisutniji su kod dečaka, nego kod devojčica (Morrell, Murray, 2003; Dodge 2003).

2. Identifikovati teškoće, odnosno indikatore za nesigurne obrasce afektivne vezanosti u oblastima a. Navika ishrane, sna, čistoće; b. Emocionalnog reagovanja; c. Aktiviteta i pažnje; d. Autoerotskih i autoagresivnih radnji; f.

Odnosa sa užim i širim okruženje (odgajateljima, drugim odraslima i vršnjacima) – pratiti njihovu transformaciju u odnosu na kontekst, tj. uslove ranog razvoja, uzrast i pol.

H4: Deca koja su kasno izmeštena iz nepovoljnih uslova razvoja, imaju više promena sredine i/ili traumatična iskustva zlostavljanja ispoljavaju značajno više teškoća u svim domenima emocionalno-socijalnog razvoja (U navikama ishrane, sna, čistoće; U oblasti emocionalnog reagovanja; Aktiviteta i pažnje; Autoerotskih i autoagresivnih radnji; Odnosa sa užim i širim okruženje), a **koje impliciraju prisustvo nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti** (Bowlby, 1973, 1988; Ainsworth, 1978; Lyons-Ruth et al., 1989, 1996; Brodzinsky, 1993; Shaw, Vondra, 1995; Howe, 1998; Schofield, 2000; Rutter, 2000; Mitić, Kondić, 2001).

H5: Indikatori za nesigurne obrasce privrženosti na nižim uzrastima prisutni su u gotovo svim domenima emocionalno-socijalnog razvoja (U navikama ishrane, sna, čistoće; U oblasti emocionalnog reagovanja; Aktiviteta i pažnje; Autoerotskih i autoagresivnih radnji; Odnosa sa užim i širim okruženje), (Rohner, 1984; Vaughn et al., 1992; Hanson, Sprat, 2000;).

3. Ispitati povezanost teškoća iz oba spektra - ponašanja i emocionalno-socijalnog razvoja, utvrditi da li je moguće identifikovati klastere teškoća iz emocionalno-socijalnog razvoja koji prate: 1. Decu sa teškoćama u ponašanju; 2. Uzasne kategorije u razvojnom, socijalno-interaktivnom modelu (Patterson, Reid, Dishon, 1992) nastanka problema u ponašanju ranog tipa (čime bi se izvršila verifikacija i dopuna modela).

H6: Decu sa nepovoljnim uslovima ranog razvoja koja ispoljavaju brojne teškoće u ponašanju, istovremeno prate i brojne teškoće u celokupnom emocionalno-socijalnom razvoju - što može da ukaže na doprinos nesigurnih obrazaca privrženosti u formiranju i predikciji problema u ponašanju (Bates et al., 1985, 1991; Fagot, Kavanagh, 1990; Moss et al., 1996; Cicchetti, 2002; Kim-Spoon, Chicchetti, Rogosch, 2013).

7. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

7.1 UZORAK

Uzorak je činilo 180 dece bez adekvatnog roditeljskog staranja, sa iskustvom boravka u ustanovama u periodu ranog razvoja i/ili više promena sredine i iskustvom zlostavljanja/zanemarivanja, uzrasta od 2 do 18 godina.

Postupak izbora uzorka (180 dece)

Prikupljeno je ukupno 487 protokola dece oba pola sa područja cele Srbije, među njima dece sa smetnjama, kao i sa teškoćama u emocionalno-socijalnom razvoju i ponašanju, a od tog broja 68% je odraslo izvan porodica porekla (ustanovama, hraniteljskim/usvojiteljskim porodicama) a 32% u biološkim porodicama. Prema uzrastu, samo 17% protokola pripadalo je deci na ranim uzrastima do 6 godina, a čak 83% deci od 7 do 18 godina.

Uzrasni raspon	0-2	2-6	7-12	13+	Ukupno
Broj protokola	14	67	208	198	487
%	3	14	43	40	100

Tabela 1 - Pregled ukupnog broja ispitane dece prema uzrasnim rasponima

Od ukupnog broja (487) eliminisani su protokoli dece sa razvojnim smetnjama, dece koja odrastaju u svojim biološkim porodicama, one ispod dve godine, kao i nepotpuni ili nevalidni (disimulativni) protokoli – ukupno 298. Preostalih 189 protokola, po uzrastu rasporedili su se na sledeći način:

Tabela 2 - Pregled ispitane dece koju su odgovarala kriterijumima za ulazak u uzorak, prema uzrasnim rasponima

Uzrasni raspon	2-6	7-12	13+	Ukupno
Broj protokola	49	69	71	189

U cilju ujednačavanja uzrasnih grupa po broju, grupa od 2 do 6 godina, dopunjena je od 49 do 60, sa 11 protokola dece na hraniteljstvu i usvojenju, koju je vršio direktno autor studije. Uzrasne grupe od 7-12 i 13+ koje su brojale 69, odnosno 71 dete, redukovane su na po 60 ispitanika metodom slučajnog i/ili prigodnog izbora (npr. čitkiji i korektnije popunjeni protokoli su imali prednost). Na taj način došlo se do

uzorka od 180 dece odrasle van biološke porodice, oba pola, bez razvojnih smetnji u užem smislu – po 60 dece u sva tri uzrasna raspona: 2-6, 7-12 i 13-18 godina.

7.2 STRUKTURA UZORKA PO KONTEKTSTU ODRASTANJA

7.2.1 Kontekst odrastanja

Za svako od 180 dece iz uzorka registrovani su sledeći parametri: *vreme izmeštanja iz porodice porekla, boravak u ustanovama socijalne zaštite, broj promena sredine i prisustvo faktora rizika* u biološkoj porodici (izloženost nasilju, zanemarivanju, zlostavljanju i dr.).

Uzrast pri ulasku u sistem: Trećina (34%) ili 67 dece, izmeštena je iz porodice porekla u prve tri godine života – od toga 28 (15%) unutar prve godine. Od preostalih, tačno 17% (32 dece) ušlo je u sistem oko 4. godine a pre polaska u školu, dok je čak 45% (81 dete) detektovano posle 7. godine – od toga 6-oro dece u period od 15 do 17 godina.

Institucionalni smeštaj: Od 180 dece, većina, 140 dece (78%), nije imala iskustvo institucionalnog zbrinjavanja, dok 40-oro jeste (22%).

Broj promena sredine: Bez obzira u kom su periodu izdvojena iz porodica, kada su ušla u sistem, oko polovine dece 54% (97) nije menjalo sredinu, četvrtina (25% ili 46 dece) između dva i tri puta, a petina (20% ili 36 dece) četiri i više puta – troje dece čak od 7 do 9 puta.

Razlozi za izmeštanje iz porodice porekla – faktori rizika: U pogledu rizika petina dece (njih 37) nije bila izložena traumatizaciji, jer su izmeštena kao novorođenčad: od toga 15% dece (28 dece) izmešteno je unutar prve godine (bez boravka u ustanovi, osim jednog deteta), a ostala (9-oro dece) su imala adekvatan razvoj u relativno urednim porodicama iz kojih su izašla zbog nepredviđenih događaja/smrti roditelja. Sva ostala deca, njih 143 (79%) odrastala su u porodicama opterećenim brojnim rizicima: transgeneracijskim disfunkcionalnim obrascima odnosa i ponašanja roditelja, njihovim zavisnostima, duševnim oboljenjima, delinkvencijom i/ili siromaštvom, a od njih trećina (34%) ili 49 dece pretrpela su ekstremne vidove traumatizacije i zlostavljanja – 41 dete je i seksualno zlostavljano.

Određenje kvaliteta konteksta odrastanja za svako dete predstavljao je delikatan zadatak jer je zahtevalo uzimanje u obzir svih prethodno navedenih faktora odrastanja:

Kontekst odrastanja 1: U ovu grupu ušla su deca izmeštena unutar prve godine ili iz adekvatnih porodica, u stabilno porodično okruženje, bez naknadnih promena sredine i bez prisustva iskustava zlostavljanja.

Kontekst odrastanja 2: Deca izmeštena posle prve godine života (koja je kritični period za formiranje afektivne dijade) u okruženje bez uslova za njenu reparaciju ili posle treće godine do kada se po - Bolbiju i Ejnsfortovoj (Bowlby, Ainthsworth) može reparirati sposobnost za afektivno vezivanje. Iskusila su više promena sredine i bila izložena nepovoljnim uslovima odrastanja (ustanove, disfunkcionalne, multiproblemske porodice) i iskustvima zanemarivanja/zlostavljanja.

Kontekst odrastanja 3: Pored brojnih promena sredine, i/ili kasnog izmeštanja iz neadekvatnih porodica, ova deca su doživela ekstremne vidove (višegodišnjeg/hroničnog) zlostavljanja, često uključujući i seksualno, i pretrpela ponovljena surova odbacivanja.

Prema navedenim kriterijumima uzorak je razvrstan kvalitativnom analizom, a u pogledu uslova razvoja rasporedio se na sledeći način: Kontekst 1 - 21% (38-ro dece); Kontekst 2 - 50% (89-ro dece); Kontekst 3 - 29% (53-je dece).

Tabela 3 - Broj dece prema kontekstu odrastanja

Kontekst odrastanja	Kontekst 1	Kontekst 2	Kontekst 3	Ukupno
Broj dece	38	89	53	180
%	21	50	29	100

7.2.2 Fenomenološki opis dece odrasle u tri konteksta

S obzirom da se kvantitativno i logički teško može klasifikovati ljudska nevolja, značajno je pružiti i kvalitativan opis dece iz pomenute tri kategorije konteksta.

Deca odrasla u Kontekstu 1 predstavljaju vrstu kontrolne grupe u odnosu na decu odraslu u kontekstu 2 i 3, jer nisu iskusi dugotrajan institucionalni smeštaj, više promena sredine, niti su bila zlostavljana. Ipak, to ne znači da ih po svemu možemo izjednačiti sa željenom decom, koja su od momenta rođenja bila okružena toplinom i ljubavlju. Većina dece odrasle u Kontekstu 1 (38 dece) u prvim mesecima života nisu odrastala u stimulativnom, sigurnom okruženju – bilo da su produženo boravila u bolnici, ustanovama ili bila zanemarivana u biološkoj porodici. Potom su izmeštena u novu sredinu – pri čemu, nažalost, sve hraniteljske porodice ne pružaju adekvatan nivo nege i ljubavi. S obzirom da je osećajni, limbički korteks aktivan od rođenja (čak i u poslednjem kvartalu trudnoće), mogućnost za traumatizaciju deteta je ogromna čak i na najranijem uzrastu, i u potpunom neskladu sa dečjom sposobnošću da verbalno artikulise traumu. Zbog svega navedenog, ne možemo smatrati da je razvoj dece iz ove podgrupe potpuno uredan, samo su značajno umanjeni rizici u odnosu na decu odraslu u Kontekstu 2 i 3.

Deca iz Konteksta 2 (89 dece) prekasno su izmeštena iz nepovoljnih uslova, a izdvajanje iz porodica neretko se stresno odvijalo (naglo, bez pripreme, posle nasilja i tragedija u porodici...) i pod dramatičnim okolnostima (prisustvo policije i stručnjaka centara za socijalni rad, hapšenja, smrti ili ubistva roditelja...). Među njima ima dece ulice, one koja su povremeno bežala iz porodica, ali i one koja su predstavljala jedine *odgovorne osobe* u svojim porodicama – prosila su, nabavljala novac, hranu (vrlo često i alkohol za svoje roditelje) i brinula o mlađoj braći i sestrama... Njihove majke su bile odsutne, nasilne, alkoholisane, pod uticajem opijata, psihofarmaka ili dezangažovane oko dece, a očevi ili očinske figure (uz sličnosti sa majkama) obično nasilni modeli... Većina njih je traumatizovana nasiljem, bilo da su mu svedočila ili iz pozicije žrtava – u pitanju su nevoljena, preplašena, zapuštena deca, sa ožiljcima po glavi i telu od batina, emocionalno izranavljena zbog višestrukog odbacivanja i napuštanja... Razvila su brojne strategije za preživljavanje u nenormalnim uslovima, koje su ih potom ometale u adaptaciji u “običnim” hraniteljskim porodicama, što je često doводilo do nove

traume - prekida smještaja i odlaska u druge porodice ili domove. Za nevolju, a uprkos naporima sistema, problemačan je kvalitet nege i u jednom broju hraniteljskih porodica, tako da su neke bile izvor problema, umesto reparacije za decu koja se u njih smještaju.

Sudbina i iskustva dece iz Konteksta 3 (53 dece) slična su onima iz prethodnog konteksta, sa razlikom da su ova deca doživela nezamislive užase. Za ilustraciju: U uzorak je ušao šestogodišnji dečak, iz jedne ruralne sredine, koji je sa još troje braće i sestara prisustvovao ubistvu (i kasapljenju) oca od strane majke, iza čega su naterani da joj pomognu u razbacivanju njegovog tela. Većina dece iz ovog poduzorka (41 dete) su seksualno zlostavljana. Ova vrsta zlostavljanja se može smatrati naročito razarajućom, jer je u psihologiji počinilaca seksualnih delikata nad decom primarna moć, a ne seks – otuda je seksualni čin obično mnogo suroviji nad decom (deca ne mogu da postavljaju granicu) i rezultat je fantazma pedofila, koji može biti i krajnje sadistički. Sigurno je za šestoro dece iz ove podgrupe da su bila žrtve pedofilskih lanaca, tačnije roditelji su ih podvodili za novac nepoznatim ljudima (suprotno očekivanjima samo jedno od njih potiče iz romske porodice), a sva ispoljavaju znake post-traumatskog stresnog sindroma sa akutnim napadima panike.

7.3 UZRAST

Kao što je gore navedeno, uzorak od 180 dece sastoji se od tri uzrasna poduzorka od po 60 dece:

- I. Od 2 godine (24 meseca i 1 dan) do 6 godina (6 godina i 6 meseci).
- II. Od 7 godina (6 godina, 6 meseci i 1 dan) do 12 godina (12 godina i 6 meseci).
- III. Od 13 godina (12 godina, 6 meseci i 1 dan) do 18 godina (18 godina i 6 meseci).

Iz tabele pregleda dece po uzrastu uočava se da su najzastupljeniji uzrasti 6 (20 dece), 5, 12 i 13 godina (po 14 dece).

Tabela 4 - Uзраст dece

Uzrasni raspon	2-6					7-12						13-18					
Godine	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Broj	6	6	13	14	20	7	11	9	11	10	14	14	13	8	8	8	9
Ukupno	60					60						60					

Iako su brojčano deca bila ravnomerno raspoređena u sva tri uzrasna raspona: 2-6; 7-12 i 13+ (po 60 dece), u pogledu konteksta odrastanja uočavaju se razlike. Na primer – 20 dece preko 13 godina odraslo je u Kontekstu 3, dok je onih 2-6 godina svega 15. Međutim, analiza ukazuje da ove razlike nisu statistički značajne.

Tabela 5 - Uзраст dece u odnosu na kontekst odrastanja,

	Kontekst 1	%	Kontekst 2	%	Kontekst 3	%	Ukupno	%*
02-06	16	26	29	48	15	25	60	33.3
7-12	12	20	30	50	18	30	60	33.3
13-18	10	16	30	50	20	33	60	33.3

Razlike nisu statistički značajne

* Procenat dece u odnosu na ukupan uzorak (180).

7.4 POL

Dečaka u uzorku je 108 (60%), naprema 72 (40%) devojčice.

Po kontekstu odrastanja, uočava se međutim da više dečaka pripada nepovoljnom Kontekstu 2 i 3 - 85% ili 92 dečaka. U povoljnom Kontekstu 1 odraslo je svega 15% dečaka, dok je devojčica u toj grupi čak 31%. U tom smislu razlike jesu statistički značajne na nivou 0.05 za Hi-kvadrat 6.7, Df=2.

Tabela 6 - Pol dece u odnosu na kontekst odrastanja

	Kontekst 1	%	Kontekst 2	%	Kontekst 3	%	Ukupno	%*
Muški	16	15	56	52	36	33	108	60
Ženski	22	31	33	46	17	23	72	40
Hi kvadrat=6.7, Df=2, .05								

* Procenat dece u odnosu na ukupan uzorak (180).

Analizom zastupljenosti broja dečaka i devojčica po uzrastima, uočava se relativna ujednačenost, odnosno razlike nisu značajne.

Tabela 7 - Pol dece u odnosu na uzrast

Pol	Muški	%	Ženski	%		%*
02-06	31	52	29	48	60	33
07-12	41	68	19	32	60	33
13-18	36	60	24	40	60	33

Razlike nisu značajne

* Procenat dece u odnosu na ukupan uzorak (180).

8. ODREĐENJE VARIJABLI

Nezavisna varijabla: Kontekst odrastanja – određena je kao kompozit više faktora: vremena izmeštanja iz nepovoljnih uslova, broja promena sredine/separacija i prisustva traumatičnih iskustava. U tom smislu moguće je izvršiti podelu dece na tri kategorije:

- I. Deca izmeštena pre navršene prve godine, na stabilan smeštaj, bez naknadnih promena sredine.
- II. Deca koja su kasno izmeštena iz neadekvatnog okruženja, sa više promena sredine, dugotrajno izložena nepovoljnim uslovima razvoja koji nisu dozvolili (u kritičnom periodu) reparaciju ranog modela odnosa od nepoverenja ka poverenju.
- III. Deca koja su, osim kasnog izmeštanja iz visoko rizičnog okruženja i više promena sredine, doživela i surovo zlostavljanje (visoko traumatizovana deca).

Zavisne varijable za koje je karakteristično da su operacionalno definisane, u skladu sa indikatorima primenjenim u instrumentu:

2. **Ponašanje** - Nepoštovanje naloga i pravila; verbalna i fizička agresivnost; uništavanje stvari; manipulacija i laž; krađa; odsustvo kajanja; rizično ponašanje; mučenje životinja i druga surova/bizarna ponašanja; piromanija; konzumiranje nedozvoljenih supstanci; prestupništvo.
3. **Emocionalno reagovanje** – Promene raspoloženja i napadi besa; uznemirenost; plašljivost; plačljivost; fobije; nemogućnost prepoznavanja osećanja; atipične emocionalne reakcije; bezvoljnost (depresivnost); tikovi; prisilne radnje; stereotipije; čudne misli/halucinacije; pokušaj suicida.

4. **Autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje** - Roking; sisanje palca; samopovređivanje; razvojno neprimereno znanje o seksu; seksualno provokativno ponašanje; navođenje mlađe dece na neprimeren dodir; promiskuitet.
5. **Aktivitet i pažnja** - Pažnja kratkotrajna; preterana aktivnost/nemogućnost deteta da sedi na jednom mestu; teško prebacivanje sa jedne na drugu aktivnost; preokupiranost pojedinim predmetima; letargičnost - snižena budnost.
6. **Navike ishrane** - Odbijanje hrane; Odbijanje čvrste hrane; Odbijanje hrane koja podseća na telesne izlučevine (puding, jogurt, itd.); Prekomerno unošenje; Krađa hrane; Skladištenje/hoarding hrane; Pika.
7. **San i navike zaspivanja** - Teškoće pri zaspivanju; nesanica; noćni teror/strahovi/mesečarenje, preterano spavanje, poremećaj ritma sna.
8. **Navike čistoće** - Otpor pri kupanju, održavanju higijene; enureza; enkopreza; bizarni rituali pri upražnjavanju navika/tretiranju izlučevina.
9. **Odnos prema odgajateljima (hraniteljima/usvojiteljima)** - Odbijanje dodira i kontakta očima sa odgajateljima; suprotstavljanje autoritetima/šefovsko ponašanje prema odraslima; preterana vezanost za odgajatelje; agresija prema odgajateljima; nediferenciranje stepena intime u odnosu na poznate i nepoznate ljude; ravnodušnost u odnosu na prisustvo ili odsustvo odgajatelja.).
10. **Odnos prema odraslima/autoritetima izvan kuće** - Odbijanje dodira i kontakta očima sa odgajateljima; suprotstavljanje/šefovsko ponašanje prema odraslima; agresija prema autoritetima; preterana vezanost za odgajatelje; nediferenciranje stepena intime u odnosu na poznate i nepoznate ljude; ravnodušnost u odnosu na prisustvo ili odsustvo odgajatelja.).
11. **Odnos prema drugoj deci** – Nezainteresovanost/ravnodušnost za drugu decu – povlačenje i posmatranje; odbačenost od ili popustljivost prema vršnjacima; žrtva maltretiranja od strane druge dece; ljubomora prema drugoj deci; nekooperativnost; zastrašivanje i pretnje vršnjacima; sklonost tučama i nasilju; druženje sa problematičnim vršnjacima.

Kontrolne varijable:

1. **Uzrast** - predškolski uzrast (2 do 6 godina), predpubertet/pubertet (7 do 12 godina) i adolescencija (13 do 18 godina).
2. **Pol** (muški/ženski).

9. METODE I TEHNIKE ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

S obzirom na holističku, razvojnu i delimično eksplorativnu prirodu istraživanja za potrebe studije korišćen je *ROD – Model procene potreba dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica*²⁷ Radojević i Mitić, ur. (2011)²⁸. Ova holistička, uzrasna baterija kreirana je za svrhu produbljene procene za centre za socijalni rad, a konstruisana je u periodu 2009-2011. godine. Za primenu ROD uzrasnih paketa instrumenata od 2011. do 2015. godine obučeno je 400 profesionalaca iz oblasti socijalne zaštite. Među njima su predstavnici socijalne zaštite u svim interresornim komisijama (za procenu potreba dece sa smetnjama) i bar po jedan stručni radnik u svakom centru za socijalni rad u Srbiji, tako da se o bateriji može govoriti kao o standardu za procenu u domaćem sistemu socijalne zaštite.

ROD model procene neguje bio-psiho-socijalni pristup (uvažavanje međusobne interakcije uticaja sva tri relevantna faktora). Dobra je osnova za pružanje podrške i koncipiranje individualnih planova. Okvir za procenu jesu razvojne potrebe deteta, kapacitet roditelja/odgajatelja, porodica i faktori okoline, otuda i njegov naziv predstavlja akronim od R – roditelj/odgajatelj, O – okruženje/podrođe i D – dete.

Primenu baterije podržavaju monografije, pod nazivom:

1. *DECA SA SMETNJAMA U RAZVOJU* (2011); 2. *DECA SA TEŠKOĆAMA – preporuke za procenu i podršku* (2014), kao i dva akreditovana programa obuke²⁹: 1. *OD PROCENE POTREBA KA EFIKASNOJ PODRŠCI – edukacija za primenu modela procene potreba dece*

²⁷ Finansiran od strane Evropske unije u saradnji sa UNICEF-om i Ministarstvom rada i socijalne politike.

²⁸ Radojević, B., Mitić, M., Rajović, V., Piper, B., Stefanović, M., Žegarac, N. (2011). *ROD – Model procene potreba dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.

²⁹ Akreditovani od strane Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu pod rednim brojem 108 - Mitić, M., Radojević, B., Rajović, V., Hrnjica, S., Stefanović, M. 2011. *OD PROCENE POTREBA KA EFIKASNOJ PODRŠCI*, i 109 – Radojević, B., Stefanović, M., Rajović, M., Mitić, M. 2011. *PROGRAM PODRŠKE ZA DECU SA PROBLEMIMA U PONAŠANJU*.

sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica (ROD) i 2. PROGRAM PODRŠKE ZA DECU SA PROBLEMIMA U PONAŠANJU.

ROD baterija se sastoji iz *pripreme za procenu*, četiri instrumenta (ROD 1, 2, 3 i 4) i *rekapitulacije*, podeljenih u četiri uzrasna perioda: 0 do 24 meseca; 2 do 6 godina; 7 do 14 godina i preko 15 godina:

→ **PRIPREMA ZA PROCENU** – (Prikuplja informacije o aktuelnom smeštaju deteta i njegovoj prethodnoj istoriji).

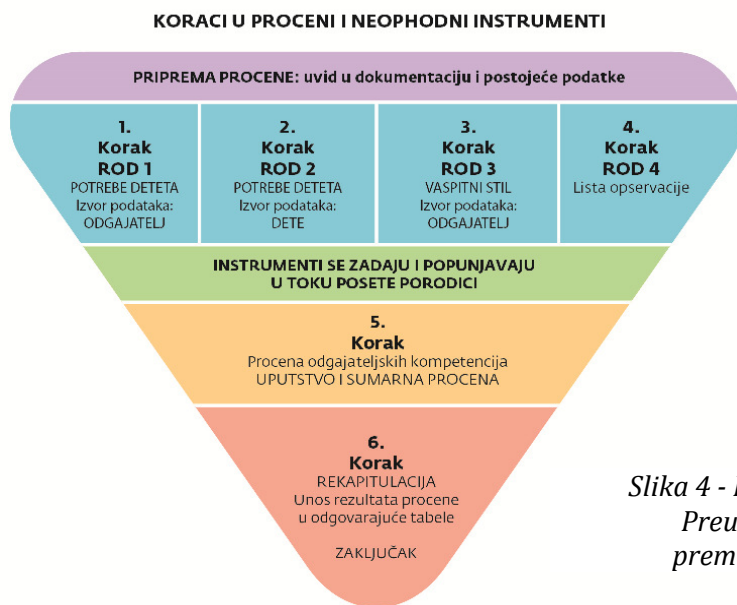
→ **ROD 1: POTREBE DETETA** – Izvor podataka: odgajatelj i obuhvata sledeće domene: Zdravstvene potrebe; Emocionalno-socijalni razvoj i ponašanje (emocionalne potrebe, odnos sa užim i širim socijalnim okruženjem i ponašanje); Lični i porodični identitet; Kognitivni razvoj, obrazovanje i profesionalno usavršavanje; Samostalnost u brizi o sebi.

→ **ROD 2: POTREBE DETETA** – Izvor podataka: dete. (Isti domeni prema ROD1.)

→ **ROD 3: UPITNIK ZA ODGAJATELJE** – Izvor podataka: odgajatelj, (ispituje vaspitni stil odgajatelja i druga relevantna područja funkcionisanja porodice u okruženju, uključujući i modifikovanu eko-mapu).

→ **ROD 4: LISTA OPSERVACIJE**

Za potrebe istraživanja, u skladu sa dizajnom studije, koristio se deo instrumenata iz ROD baterije, i to: PRIPREMA ZA PROCENU; ROD 1: POTREBE DETETA; ROD 2: POTREBE DETETA i kao dodatni izvor podataka ROD 4: LISTA OPSERVACIJE.

Slika 4 - ROD baterija - KORACI U PROCENI.
Preuzeto iz Radojević (ured.), 2014
prema Radojević, Mitić (ured.) 2011.

Osnovni pristup u prikupljanju podataka za navedene varijable o ponašanju i drugim aspektima funkcionisanja deteta jeste holistički i fenomenološki (odsustvo-prisustvo pojave ili ponašanja), a izvor podataka su odgajatelji (roditelji, hranitelji, vaspitači), dete i ispitivač (obučeni profesionalac), a ispitivač je odgovoran za krajnje rezultate/zaključke procene. Instrumenti su osnova za vođenje strukturiranog intervjua, a sastoje se iz uvodnih pitanja otvorenog tipa u kombinaciji sa ponuđenim odgovorima u vidu ček (check) lista sa indikatorima, uz postojanje mogućnosti da se dopišu specifičnosti, koje odlikuju konkretno dete. Ispitivanje u proseku traje 2 sata. Pripremu za procenu i postavljanje radne hipoteze, na osnovu dokumentacije, profesionalci vrše na radnom mestu, dok korake ROD 1, 2, 3 i 4 popunjavaju u porodici u razgovoru sa odgajateljima i detetom. ROD model može unutar dva do tri radna dana da pruži valjane zaključke o vrsti, intenzitetu potreba i podrške za dete i porodicu.

Iskustva u primeni baterije: Tokom provere podataka prikupljenih baterijom, kao i evaluacije metodologije procene od strane stručnih radnika, istaknuto je da ROD obezbeđuje holističku procenu *aktuelnog funkcionisanja*, na osnovu koga se može rekonstruisati detetova *prethodna istorija* i napraviti *pogled u budućnosti*, radi prevencije rizika i unapređenja daljeg razvoja deteta. Nalazi su provereni supervizijom 500 popunjenih protokola, a baterija omogućava:

1. Prepoznavanje nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti.
2. Prepoznavanje teškoća/poremećaja u ponašanju ranog tipa.
3. Otkrivanje seksualnog zlostavljanja, registrovanjem indikatora baziranim na ponašanju deteta (nije nužno uzeti iskaz o samom zlostavljanju od deteta).
4. Rano prepoznavanje razvojnih poremećaja, kao i diskriminaciju teškoća koje se često pripisuju razvojnoj smetnji, a zapravo su sekundarne posledice razvojnih smetnji uzrokovane: zanemarivanjem/zlostavljanjem, nedostatkom vaspitavanja i/ili stimulacije, prezaštićivanjem, previsokim ili odsustvom očekivanja od deteta sa smetnjama.

10. PROCEDURA – ORGANIZACIJA ISPITIVANJA

Ispitivače su činili stručnjaci centara za socijalni rad (CSR), u svojstvu voditelja slučaja ili kao predstavnici socijalne zaštite u interresornim komisijama (IRK³⁰). U cilju pripreme za vođenje strukturiranog intervjua na osnovu ROD baterije, svi su završili dvodnevni trening i jednodnevnu superviziju (ukupno 20 sati) u okviru akreditovane obuke za primenu ROD metodologije³¹. Posebna pažnja posvećena je organizaciji ispitivanja i poseti porodici (gde se vrši ispitivanje). Svi ispitivači instruisani su o načinu na koji treba da pripreme i najave svoju posetu, dogovoreno je uniformo uputstvo koje se daje na početku intervjua, kako da ga vode, kao i način na koji se ispitivanje završava i potom obezbeđuje povratna informacija porodici. Validnost svakog popunjenog protokola proveravala se u malim supervizijskim grupama (do 5 učesnika).

11. OBRADA PODATAKA

Studija ima neeksperimentalni nacrt, a obrada podataka bazirala se delimično na kvalitativnoj analizi i na primeni kvantitativnih metoda i postupaka iz okvira *deskriptivne statistike* (analiza učestalosti – frekvencije, procenat, aritmetičke sredine - AS, standardna devijacija – SD, raspon).

Iz domena *statistike zaključivanja* pored t-testa, hi-kvadrata i koeficijenta korelacije (Sperman i Pierson) korišćen je F test i druge metode.

Za sve podatke kod kojih je primenjena statistika razlike aritmetičkih sredina – **jedno i dvofaktorska univarijaciona analiza**, računat je test homogenosti varijanse kao i post-hoc analiza (Dunnett T3 za ANOVU-u). Za vrednosti manje od nivoa 0.05, umesto Fišerovog (Fisherov) testa primenjen je neparametrijski Kruskal-Wallis test razlika. Dodatno za njih je rađena i provera Welch-ovom metodom. U slučaju primene dvofaktorske univarijacione analize, vršena je post hoc sintaksička analiza Šidak (Sidak), kao i Šefe-ov (Scheffe) post hoc test (prema potrebi).

³⁰ IRK-definiše potrebe za dodatnom podrškom za decu sa razvojnim i smetnjama u emocionalno-socijalnom funkcionisanju.

³¹ **Procena potreba radi efikasne podrške (ROD)**, akreditovano od strane RZSZ pod rednim brojem 108/2011.

Hijerarhijska klaster analiza (analiza grupisanja) za nominalne/kategorijalne varijable vršena je Vordovom (Ward) metodom, uz korišćenje dendograma.

Multipla regresiona analiza (linearni model) korišćena je za utvrđivanje prediktivne snage faktora u modelu.

Takođe, za svako dete, na pojedinačnim varijablama izračunati su skorovi u odnosu na max 100% mogućih odgovora, da bi se dobile aritmetičke sredine na osnovu koje su crtani dijagrami teškoća za potrebe različitih aspekata analize.

Za obradu i analizu podataka korišćen je SPSS program.

REZULTATI

1. TEŠKOĆE U PONAŠANJU I EMOCIONALNO-SOCIJALNOM RAZVOJU – U ODNOSU NA KONTEKST ODRASTANJA, UZRAST I POL

1.1 UKUPNE TEŠKOĆE U SVETLU DOPRINOSA KONTEKSTA

Fenomenološkim pregledom uočava se da deca iz nepovoljnih Konteksa 2 i 3 ispoljavaju čak 96% od registrovanih *teškoća u ponašanju*, dok ona iz nerizičnog Konteksta 1 svega 4% (iako čine 21% uzorka).

Tabela 8 - Vrsta teškoća u ponašanju u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće u ponašanju	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece		χ^2
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*	
Ne poštovanje naloga	12	32	69	78	47	89	128	71	38, Df=2, 0.01
Verbalna agresivnost	6	16	51	57	28	53	85	47	Y19, Df=2, 0.01
Fizička agresivnost	3	8	45	50	33	62	81	45	/
Uništavanje stvari	4	10	41	46	30	57	75	42	/
Manipulacija i laganje	4	10	51	57	42	79	97	54	/
Krađa	1	2	26	29	27	51	54	30	/
Odsustvo kajanja	0	0	29	32	27	51	59	33	/
Nepredvidivo reagovanje	1	2	22	25	19	36	42	23	/
Rizično ponašanje	0	0	20	22	26	49	46	26	/
Bizarna ponašanja*	0	0	5	6	14	26	19	11	/
Zavisnosti	1	2	7	8	9	17	17	9	/
Prestupništvo	1	2	7	8	10	19	18	10	/
Nešto drugo	4	10	30	34	21	39	55	31	/
Ukupno teškoća	37		403		343		783		
%**	4		52		44		100		

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (783).

Kontekst 1: Deca izmeštena u toku prve godine, bez daljih promena sredina i iskustava zlostavljanja;

Kontekst 2: Deca izmeštena posle kritičnog perioda za formiranje i/ili reparaciju afektivne vezanosti (posle prve, odnosno treće godine) sa više promena sredina i iskustvom zanemarivanja/zlostavljanja;

Kontekst 3: Deca izmeštena na kasnijim uzrastima, sa ponovljenim odbacivanjima i ekstremnim iskustvima zlostavljanja.

Upoređivanjem prosečnog broja **teškoća u ponašanju**, ali i teškoća u **drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja** (tabela 9), značajno se ispoljavaju razlike na nivou 0.01 kod dece odrasle u tri različita konteksta (za ponašanje: Kruskal-Wallis=69, značajan na nivou p=0.001; drugi domeni: F=104 značajan na nivou p= 0.001).

Tabela 9 - Broj teškoća kod dece u odnosu na kontekst odrastanja

		Kontekst 1 38 dece	Kontekst 2 89 dece	Kontekst 3 53 dece	UKUPNO 180 dece	F*	K-W**
Teškoće u ponašanju	Ukupno	37	403	343	783	/	69 Df=2 .000
	Raspon	0 - 5	0 - 10	0 - 19	0 - 19		
	M	0.97	4.5	6.5	4.3		
	SD	1.3	2.5	3.4	3.2		
Teškoće u drugim domenima bez ponašanja	Ukupno	204	1281	1126	2611	120	104 Df=2 .000
	Raspon	0 - 14	4 - 27	9-34	0-34		
	M	5.3	14	21	14		
	SD	3.7	4.8	5.6	7.4		
Teškoće total	Ukupno	241	1684	1469	3394	116	101 Df=2 .000
	Raspon	0 - 19	4 - 36	9 - 47	0 - 47		
	M	6.5	19	28	18.8		
	SD	4.3	6.5	7.5	9.7		

* Fisher: Vrednosti nisu računate za u slučaju kada je test homogenosti varijanse manji od 0.05.

** Kruskal-Wallis neparametrijski test za merenje značajnosti razlika računat je kada je test homogenosti manji od 0.05.

Post hoc analizom (Dunnet T3) uočava da su najveće razlike u ispoljavaju **teškoća u ponašanju** između dece odrasle u Kontekstu 1 i, najnepovoljnijem, Kontekstu 3 - F 5.5, značajne na nivou 0.001 (tabela 10). U tom pogledu značajna je i razlika između dece iz Konteksta 2 i 3, ali su razlike manje izražene (F 1.9, 0.001).

Tabela 10 - Razlike u broju teškoća među decom odraslom u različitim kontekstima

Teškoće	Kontekst		F	Značajnost
Teškoće u ponašanju	1	2	-3.55	.000
		3	-5.49	.000
	2	1	3.56	.000
		3	-1.94	.002
	3	1	5.50	.000
		2	1.94	.002
Teškoće u drugim domenima (bez ponašanja)	1	2	-9.04	.000
		3	-15.90	.000
	2	1	9.04	.000
		3	-6.86	.000
	3	1	15.90	.000
		2	6.86	.000

Posmatrajući ispoljenost **teškoća u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja (bez ponašanja)**, razlike između Konteksta 1 i 3 još su izraženije – F je 15.9, značajan na nivou 0.01. Kada je reč o odnosu dece iz Konteksta 2 i Konteksta 3, i ovde se uočava trend da su razlike među njima manje izražene (F=6.86, 0.001) nego prema Kontekstu 1 (Kontekst 2 prema Kontekstu 1: F= 9.04).

Korelacija faktora koji čine Kontekst odrastanja (vreme izmeštanja, broj promena sredine i rizici u porodici) sa ispoljenim teškoćama

U pogledu povezanosti različitih faktora okruženja (**vreme izmeštanja, promene sredine rizici u porodici**) sa brojem teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju i ponašanju vrednosti korelacije (prikazane u tabeli 11) ukazuju, da su **rizici** sa kojima se suočavaju porodice i kojima su deca bila izložena najviše povezani sa ishodima - tačnije brojem teškoća koje deca ispoljavaju (Spearmanov koeficijent 0.67 za **ukupni broj teškoća**, značajan na nivou 0.01). **Vreme izmeštanja iz porodice** (Pirsonov 0.33, značajan na nivou 0.01) i **broj promena sredine** (Pirsonov 0.40, značajan na nivou 0.01) takođe pokazuju povezanost, ali nižu. S obzirom da je samo 40 (22%) od 180 dece imalo iskustvo boravka u ustanovi, razumljivo je da ovaj faktor nije u visokoj, niti značajnoj korelaciji sa brojem teškoća kod dece.

Tabela 11- Korelacije faktora okruženja sa brojem teškoća

Kontekst odrastanja	Vreme izmeštanja	Promene sredine	Rizici	Kontekst opšti
Teškoće u ponašanju	.40*	.42*	.48**	.58**
Teškoće u dr. domenima	.26*	.34*	.70**	.74**
Ukupan broj teškoća	.33*	.40*	.67**	.75**
Statistička značajnost	Sve korelacije su značajne na nivou 0.001			

* Piersonov koeficijent korelacije.

** Spearmanov koeficijent korelacije.

Ipak, iz tabele je uočljivo da najveću povezanost ima ukupni ili **Opšti kontekst odrastanja**, koji je uz **rizike u porodici porekla**, uzeo u obzir i **vreme izmeštanja** i **broj promena sredine** (S. koeficijent 0.75, značajan na nivou 0.01), do koga se došlo kvalitativnom analizom konteksta za svako dete.

Time podaci nedvosmisleno ukazuju na to da što je dete imalo nepovoljnije uslove razvoja – kasnije izmeštanje iz neadekvatnih uslova razvoja u kome je bilo izloženo rizicima, sa više promena sredine, verovatnije je da će razviti više **teškoća u ponašanju** i drugim **domenima emocionalno-socijalnog razvoja**.

1.2 UKUPNE TEŠKOĆE I UZRAST

1.2.1 Ukupan broj teškoća u odnosu na uzrast

Analiza razlika prosečnog broja **teškoća u ponašanju** između dece različitog uzrasta pokazuje značajnost na nivou 0.01 (za vrednost $F=13.8$), dok je u **drugim domenima emocionalno socijalnog razvoja**, nešto niža – $F=6.9$, ali takođe značajna na nivou 0.01.

Tabela 12 - Pregled ispoljenih teškoća u odnosu na uzrast

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
Teškoće u ponašanju	Ukupno	159	315	309	783	13.8
	Raspon	0-11	0-19	0-13	0 - 19	2
	M	2.6	5.2	5.2	4.3	.000
	SD	2.5	3.5	3.1	3.2	
Teškoće u drugim domenima	Ukupno	718	1022	871	2611	6.9
	Raspon	0-30	2-33	3-34	0-34	2
	M	12.0	16.8	14.6	14	.000
	SD	7.5	7.8	6.0	7.4	
Ukupan broj teškoća	Ukupno	877	1326	1191	3394	10
	Raspon	0-37	3-46	3-47	0 - 47	2
	M	14.6	22.1	19.8	18.8	.000
	SD	9.4	10.6	8.0	9.7	

Fenomenološkim pregledom tabele 12. uočava se da je prosečan broj **teškoća u ponašanju**, najniži na najnižem uzrasnom rasponu od 2 do 6 godina (2.6), a zatim se povećava u pred-pubertetu i pubertetu 7 do 12 godina (5.2), da bi se na istom nivou održao i posle 13 godine (5.2). Još kompleksnije, prosečan broj teškoća **u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja** povećava se sa 12 teškoća (na uzrastu 2 do 6), do skoro 17 (u periodu 7-12), da bi posle 13. godine počele da opadaju (14.6).

Post hoc analiza, takođe, podržava prethodno zapažanje da se odnos ispoljenih teškoća i uzrasta opire linearnosti (dakle teškoće se ne povećavaju ravnomerno/linearno sa uzrastom). Taj zaključak nameću rezultati analize koji

pokazuju da nisu značajne razlike u ispoljenosti **teškoća u ponašanju** između uzrasta 7-12 i 13-18 (Ponašanje: $F=.10$, $p=0.998$ - dakle nije značajno). Slično, odnos uzrasta u pogledu ispoljavanja teškoća u **drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja** ukazuje da razlike nisu značajne između uzrasnih grupa 2-6 i 13-18 godina ($F=2.73$, $p=0.88$, nije značajno).

Navedeni rezultati, impliciraju da **teškoće u ponašanju** i **emocionalno-socijalnom razvoju** doživljavaju vrhunac u uzrasnom period 7 do 12 godina – dakle, u pred-pubertetu i pubertetu. Dodatno, nameću neophodnost ispitivanja interakcije konteksta i uzrasta u pogledu ispoljavanja teškoća kod dece.

1.2.2 Interakcija faktora KONTEKSTA i UZRASTA u odnosu na ispoljenost teškoća u ponašanju i drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja

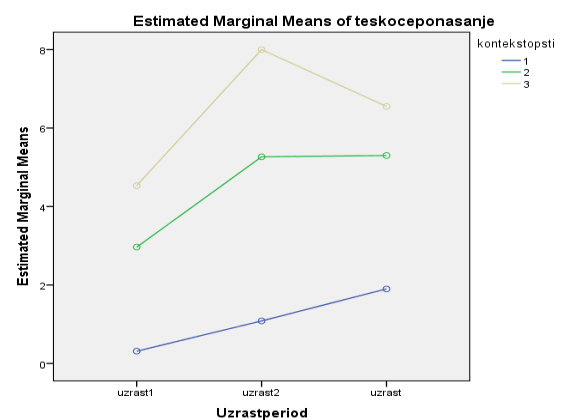
Dvofaktorska univarijaciona analiza varijanse koja uzima u obzir oba faktora **kontekst odrastanja** i **uzrasne periode** (2-6; 7-12; 13-18) potvrđuje značajnost razlika između dece odrasle u različitim kontekstima ($F 49$, $p=0.01$), kao i između dece u sva tri uzrasna perioda ($F 12.9$, $p=.01$).

Tabela 13 - Ukrštanje faktora konteksta i uzrasnih perioda na ponašanje

Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst opšti	2	300.342	49.714	.000
Uzrasni periodi	2	77.824	12.882	.000
Kontekst x Uzrasni periodi	4	8.646	1.431	.226

Kada je reč o interakciji faktora **konteksta** i **uzrasta** u odnosu na ispoljenost teškoća u ponašanju, analiza pokazuje da interakcije nema ($F 1.4$, p =nije značajno).

Iako interakcija konteksta i uzrasta nije dokazana, sintaksička post hoc analiza (Šidak) ukazuje da su razlike u broju **teškoća u ponašanju** između dece iz povoljnog Konteksta 1 i nepovoljnih Konteksta 2 i 3 značajne na svim uzrastima. Odnos između

Grafikon 2 - Interakcija uticaja konteksta i uzrasta na ispoljavanje teškoća u ponašanju

podgrupa iz Konteksta 2 i 3 je nešto drugačiji – razlike nisu značajne na ranom uzrastu (2-6 godina) i u adolescenciji (13-18 godina), dok je pubertet značajno opterećeniji teškoćama za decu odraslu u Kontekstu 3, čak i u odnosu na decu iz Konteksta 2.

Tabela 14 - Post hoc analiza uticaja konteksta na broj teškoća unutar uzrasnih perioda

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
Uzrast 2-6	1	2	-2.653*	.765	.002
		3	-4.221*	.883	.000
	2	1	2.653*	.765	.002
		3	-1.568	.782	.133
	3	1	4.221*	.883	.000
		2	1.568	.782	.133
Uzrast 7-12	1	2	-4.183*	.840	.000
		3	-6.917*	.916	.000
	2	1	4.183*	.840	.000
		3	-2.733*	.733	.001
	3	1	6.917*	.916	.000
		2	2.733*	.733	.001
Uzrast 13-18	1	2	-3.400*	.898	.001
		3	-4.650*	.952	.000
	2	1	3.400*	.898	.001
		3	-1.250	.710	.221
	3	1	4.650*	.952	.000
		2	1.250	.710	.221

Iz obrnute perspektive – uticaja uzrasta na decu iz istog Konteksta, uočava se da se kod dece iz Konteksta 1 problemi u ponašanju značajno ne menjaju po broju u odnosu na uzrasne periode. Za decu iz Konteksta 2 i 3, teškoće su značajno manje prisutne jedino na uzrastu od 2 do 6 godina. U pubertetu (7-12 godina) značajno se povećava broj teškoća u oba konteksta (2 i 3) i na tom nivou se manje-više zadržava i u adolescenciji (13-18) - bez značajnih razlika na tim uzrastima.

Tabela 15 - Post hoc analiza uticaja uzrasta na decu odraslu u istom kontekstu

Kontekst	Uzrasni period	Uzrasni period	MD	Značajnost
1	uzrast1	uzrast 2	-.771	.797
		uzrast 3	-1.588	.297
	uzrast2	uzrast 1	.771	.797
		uzrast 3	-.817	.823
	uzrast 3	uzrast 1	1.588	.297
		uzrast 2	.817	.823
2	uzrast1	uzrast 2	-2.301*	.001
		uzrast 3	-2.334*	.001
	uzrast2	uzrast 1	2.301*	.001
		uzrast 3	-.033	1.000
	uzrast 3	uzrast 1	2.334*	.001
		uzrast 2	.033	1.000
3	uzrast1	uzrast 2	-3.467*	.000
		uzrast 3	-2.017	.050
	uzrast2	uzrast1	3.467*	.000
		uzrast 3	1.450	.199
	uzrast 3	uzrast1	2.017	.050
		uzrast2	-1.450	.199

Iako, dakle dosledna interakcija nije potvrđena, uticaj konteksta na ispoljavanje *teškoća u ponašanju* na određenom uzrastu se nazire kao tendencija, na sledeći način: Deca iz Konteksta 1 imaju najmanji i značajno niži nivo teškoća od dece iz Konteksta 2 i 3, a u tom prvom poduzorku 1 one linearno, ali neznatno i statistički neznačajno rastu kroz uzrasne periode i najviši nivo dostižu u period 13-18 godina. Za razliku od njih, deca iz Konteksta 2 i 3 imaju viši nivo teškoća na nižim uzrastima od dece iz Konteksta 1, koje značajno kulminiraju u broju na uzrastu 7-12, a zatim delimično opadaju na uzrastu 13-18 – a razlike između broja teškoća u pubertetu i adolescenciji unutar grupa 2 i 3 nisu značajne.

Interakcija **konteksta** i **uzrasta**, koja se na limitiranom broju indikatora za varijablu *ponašanje* iskazala kao tendencija, na indikatorima obuhvatnijem skupu varijabli iz ostalih domena **emocionalno-socijalnog razvoja** jeste značajna ($F \sim 3$, $p=0.05$).

Tabela 16 - Ukrštanje faktora konteksta uzrasta na druge domene (bez ponašanja)

Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	2618.882	127.568	.000
Uzrasni period	2	188.090	9.162	.000
Kontekst x Uzrast	4	61.075	2.975	.021

Interakciju konteksta sa uzrasnim periodima u ispoljavanju teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju (bez ponašanja) - što znači da se unutar istog uzrasta deca značajno razlikuju po broju teškoća u zavisnosti od uslova odrastanja, potvrđuju rezultati post hoc analize (tabela 15).

Tabela 17 - Post hoc sintaksička analiza (Šidak) uticaja konteksta unutar uzrasnih perioda

Uzrasni periodi	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
Uzrast 2-6	1	2	-9.310*	1.411	.000
		3	-17.867*	1.628	.000
	2	1	9.310*	1.411	.000
		3	-8.556*	1.441	.000
	3	1	17.867*	1.628	.000
		2	8.556*	1.441	.000
Uzrast 7-12	1	2	-9.933*	1.548	.000
		3	-17.944*	1.689	.000
	2	1	9.933*	1.548	.000
		3	-8.011*	1.351	.000
	3	1	17.944*	1.689	.000
		2	8.011*	1.351	.000
Uzrast 13-18	1	2	-6.616*	1.654	.000
		3	-10.925*	1.755	.000
	2	1	6.616*	1.654	.000
		3	-4.309*	1.308	.004
	3	1	10.925*	1.755	.000
		2	4.309*	1.308	.004

Ista analiza u obrnutom smeru – dakle ako se u okviru istog Konteksta posmatraju deca različitog uzrasta, sa retkim izuzecima, pokazuje statističku neznačajnost.

Tabela 18 - Post hoc (sintaksička) analiza uticaja uzrasta na decu iz istog konteksta

Kontekst	Uzrasni periodi	Uzrasni periodi	MD	SD	Značajnost
1	Uzrast 2- 6	Uzrast 2-6	-3.500	1.730	.128
		Uzrast 13-18	-4.751	1.826	.030
	Uzrast 7-12	Uzrast 2-6	3.500	1.730	.128
		Uzrast 13-18	-1.251	1.940	.889
	Uzrast 13-18	Uzrast 2-6	4.751	1.826	.030
		Uzrast 7-12	1.251	1.940	.889
2	Uzrast 2- 6	Uzrast 7-12	-4.123	1.180	.002
		Uzrast 13-18	-2.056	1.180	.229
	Uzrast 7-12	Uzrast 2-6	4.123	1.180	.002
		Uzrast 13-18	2.067	1.170	.219
	Uzrast 13-18	Uzrast 2-6	2.056	1.180	.229
		Uzrast 7-12	-2.067	1.170	.219

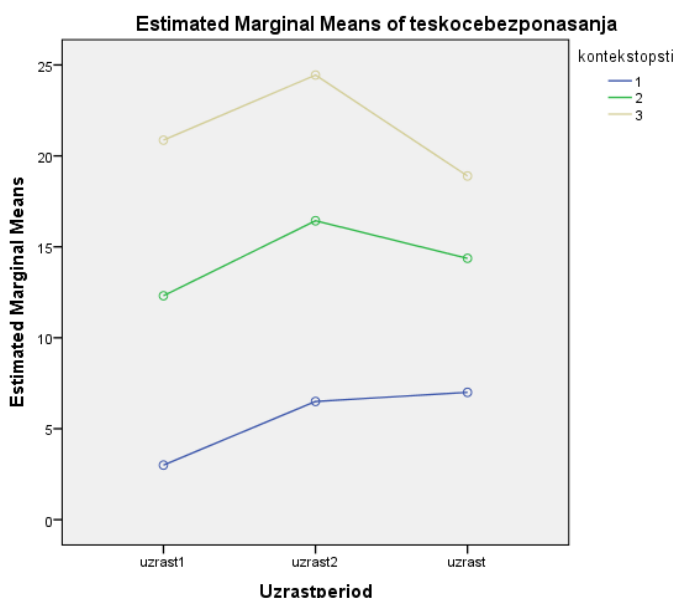
3	Uzrast 2- 6	Uzrast 7-12	-3.578	1.584	.074
		Uzrast 13-18	2.191	1.548	.404
	Uzrast 7-12	Uzrast 2-6	3.578	1.584	.074
		Uzrast13-18	5.769	1.472	.000
	Uzrast 13-18	Uzrast 2-6	-2.191	1.548	.404
		Uzrast 7-12	-5.769	1.472	.000

Nalazi se mogu tumačiti na sledeći način:

Deca iz Konteksta 1 imaju značajno niži nivo teškoća od dece iz Konteksta 2 i 3 u emocionalno-socijalnom razvoju (bez ponašanja) u svim uzrasnim periodima, a u njihovoj grupaciji teškoće se linearno usložnjavaju sa uzrastom: M (2-6) = 3.31; M (7-14) = 7.6; M (13-18) = 9.99. Razlika unutar Kontekstu 1 prema uzrastu je najveća i ujedno jedina statistički značajna jedino između perioda 2-6 i 13-18 (F 4.75, p=.05).

Deca iz Konteksta 2 imaju značajno više teškoća od dece iz Konteksta 1, a značajno manje od Dece iz Konteksta 3 – na svim uzrasnim periodima, ali je za oba poduzorka karakteristično da njihove teškoće u broju, doživljavaju kulminaciju u pred-pubertetskom i pubertetskom periodu (7-12 godina), a zatim blago opadaju. U poduzorku Konteksta 2 najveća i statistički značajna razlika jeste između uzrasta 2-6 i 7-2 (F 4.12, p=0.002), kada teškoće poprimaju najbrojnije spoljne manifestacije.

Deca odrasla u Kontekstu 3 na najnižim uzrastima ispoljavaju značajno više teškoća od dece iz Konteksta 1 i 2 (F 15.9 i F 6.8 za p=.000), one imaju tendenciju pojačavanja na uzrastu od 7 do 12 godina (mada ne statistički značajno u odnosu na uzrast 2-6 godina), a zatim na uzrastu 13-18 njihov broj značajno pada u odnosu na prethodni uzrasni raspon - razlika značajna (F 5.77,

Grafikon 3 - Uticaj konteksta i uzrasta na ispoljavanje teškoća u drugim domenima (bez ponašanja)

$p=0.000$) u korist uzrasta 7-12. Zanimljivo je da kod dece iz konteksta 3, u adolescenciji broj ispoljenih teškoća opada čak na sličan nivo koji je bio prisutan na najranijem uzrastu (mada razlika 2-6 i 13-18 nije statistički značajna). To istovremeno govori koliko je visok broj teškoća u ovoj podgrupi na ranim uzrastima.

1.2.3 Korelacija uzrasta sa ispoljenim teškoćama

Ispitivanjem povezanosti kontinuuma *uzrasta* i *teškoća u ponašanju* dolazi se do podatka da je korelacija 0.35 (značajna na nivou 0.01) i da je veća nego između uzrasta i *teškoća u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja* 0.18 ($p=0.05$). Dakle, teškoće u ponašanju imaju tendenciju da se povećavaju sa uzrastom, dok se može pretpostaviti da se neke od teškoća u drugim *domenima emocionalno-socijalnog razvoja* sa uzrastom gube i/ili menjaju oblik u korist eksternalizacije (tj. teškoća u ponašanju) ili internalizacije.

Tabela 19 - Uzrast i teškoće (Pirsonov koeficijent korelacije)

	Teškoće u ponašanju	U drugim domenima	Total teškoće
Uzrast	0.35	0.18	0.25
Značajnost	0.001	0.05	0.01

1.3 UKUPNE TEŠKOĆE I POL

1.3.1 Ukupan broj teškoća u odnosu na pol

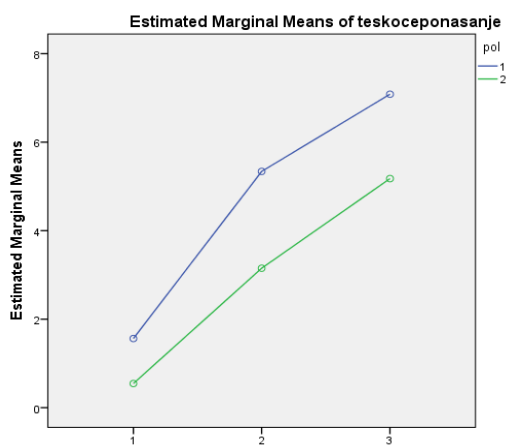
Kada je reč o ispoljenim *teškoćama u ponašanju* i *drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja* dečaci prednjače u njihovom broju. Prosečan broj teškoća u ponašanju kod dečaka je 5.3 (raspon je 0-19), dok je kod devojčica 2.8 (raspon 0-9) – razlike su statistički značajne na nivou 0.01 za $F=29.8$. Slična je situacija *u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja* - 16 teškoća prosečno kod dečaka (0-34 raspon), naspram 12 (0-25) kod devojčica. Razlike su statistički značajne na nivou 0.01 za $F=13.5$.

Tabela 20 - Ispoljenost teškoća u odnosu na pol

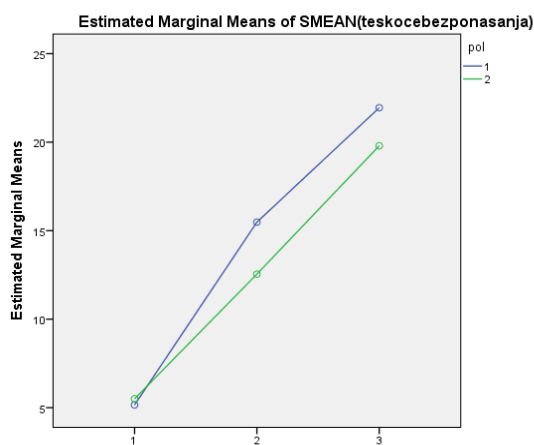
		Dečaci	Devojčice	UKUPNO	F
Teškoće u ponašanju	Ukupno	579	204	783	29.76
	Raspon	0-19	0-9	0 - 19	1
	M	5.3	2.8	4.3	.000
	SD	3.3	2.5	3.2	
Teškoće u drugim domenima	Ukupno	1740	871	2611	13.47
	Raspon	0-34	0-25	0-34	1
	M	16	12.1	14	.000
	SD	7.6	6.4	7.4	
Ukupan broj teškoća	Ukupno	2319	1075	3394	20.92
	Raspon	0-47	2-33	0 - 47	1
	M	21.5	14.9	18.8	.000
	SD	9.9	8.4	9.7	

1.3.2 Interakcija pola sa kontekstom i uzrastom

Kontekst-pol: Dvofaktorska univarijaciona analiza varijanse potvrđuje prethodne rezultate - pojedinačno faktori kontekst i pol prave značajnu razliku među grupama u pogledu ispoljavanja **teškoća u ponašanju** (Kontekst: $F = 42.3$, $p = 0.001$; Pol: $F = 17.0$, $p = 0.001$) i **drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja** (Kontekst: $F = 107.8$, $p = 0.001$, Pol: $F = 4.03$, $p = 0.05$). Odnosno teškoće su značajno manje prisutne u Kontekst 1 i relativno manje kod devojčica. Rezultati ukazuju da nema interakcije među faktorima kontekst i pol (Za ponašanje: $F = 0.698$, $p = 0.499$; Za druge domene: $F = 1.5$, $p = 0.225$).

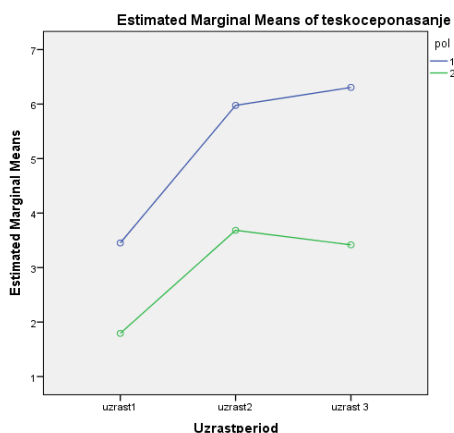

Grafikon 5 - Interakcija konteksta i pola u ponašanju

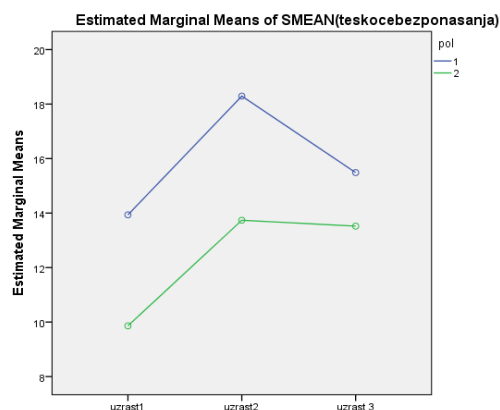

Grafikon 4 - Interakcija konteksta i pola – ukupne teškoće (bez ponašanja)

Uzrast-pol: Slično je sa interakcijom uzrasta i pola. Razlike, u *pogledu teškoća u ponašanju*, kao i u *drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja*, značajne su između dečaka i devojčica, u korist dečaka (Ponašanje: $F=26.5$, $p=0.001$; Drugi domeni: $F=10.6$, $p=0.01$), kao i starijih u odnosu na mlađe uzraste (Ponašanje $F=11.6$, $p=0.001$; Drugi domeni; $F=4.9$, $p=0.01$). Međutim interakcija pola i uzrasta nije značajna (Za ponašanje: $F=0.673$, $p=0.511$; Za druge domene; $F=0.494$, $p=0.61$). Dakle, grafik br. 6 plastično pokazuje da su dečaci sa odrastanjem više skloni ispoljavanju teškoća u ponašanju, kao i u drugim domenima emocionalno-socijanog razvoja (grafik br. 7).

Grafikon 6 - Interakcija uzrasta i pola u ponašanju

Grafikon 7 - Interakcija uzrasta i pola – ukupne teškoće (bez ponašanja)

1.3.3 Korelacija pola sa teškoćama u ponašanju i drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja

Ispitivanje povezanosti pola, teškoća u ponašanju i drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja ukazuje da korelacija postoji i da je značajna. Dečaci imaju više teškoća u ponašanju, ali i u drugim aspektima emocionalno-socijalnog razvoja.

Tabela 21- Povezanost pola i teškoća

	Teškoće u ponašanju	U drugim domenima	Ukupno teškoće
Pol	0.39	0.25	0.32
Značajnost	0.001	0.001	0.001

2. TEŠKOĆE U VARIJABLAMA EMOCIONALNO-SOCIJALNOG RAZVOJA (BEZ PONAŠANJA)

Važna napomena: Uzevši u obzir nalaze iz prethodnog poglavlja koji ukazuju na važnost doprinosa faktora *konteksta* i *uzrasta* u razvoju teškoća i mogućnost njihove interakcije, u daljem tekstu prvo će biti razmatran njihov dvofaktorski uticaj (kroz univarijacionu analizu) na svim varijablama *kontrole afekta, odnosa sa okruženjem i regulacijom navika*. Iza svakog od ova tri klastera varijabli analiziraće se doprinos pola.

2.1 KONTROLA AFEKTA: REGULACIJA AFEKTA, AKTIVITET/PAŽNJA, AUTOEROTSKE I AUTOAGRESIVNE RADNJE U ODNOSU NA KONTEKST ODRASTANJA, UZRAST I POL

2.1.1 Regulacija afekta u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Deca iz Konteksta 1 (njih 38 dece ili 21%) ispoljavaju svega 6% od ukupnog broja teškoća u regulaciji afekta, dok na decu iz Konteksta 2 i 3 odlazi čak 94% teškoća. Od specifičnih teškoća ističu se *napadi besa i promene raspoloženja; plačljivost, uznemirenost; neprepoznavanje osećanja, fobije i plašljivost*, a grupe odrasle u tri konteksta značajno se razlikuju po njihovoj zastupljenosti.

Tabela 22 - Vrste teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće u regulaciji afekta	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece		χ^2
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*	
Napadi besa, promene raspoloženja	10	26	80	90	44	83	134	74	59, Df=2, .01
Plačljivost, uznemirenost	7	18	40	45	22	42	69	38	Y9, Df=2, .01
Plašljivost	2	5	26	29	26	49	54	30	/
Fobije	6	16	20	22	32	60	58	32	Y25, Df=2, .01
Ne prepoznavanje osećanja	7	18	40	45	40	75	87	48	Y27, Df=2, .01
Ravnodušnost, depresivnost	4	10	35	39	23	43	62	34	/

Kada se uznemiri, teško ga je smiriti	1	3	8	9	6	11	15	8	/
Tikovi	1	3	7	8	12	22	20	11	/
Prisilne radnje	1	3	16	18	18	34	35	19	/
Čudne misli, halucinacije	0	0	7	8	14	26	21	12	/
Suicid	0	0	4	5	3	6	7	4	/
Nešto drugo	4	10	36	40	24	45	64	35	/
Ukupno teškoća	43		319		264		626		
%**	6		52		42		100		

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (626).

Analiza pokazuje da se po prosečnom broju teškoća u kontroli emocija značajno razlikuju deca odrasla u različitim kontekstima – od jedne teškoće za decu u Kontekst 1 do skoro pet teškoća u Konteksu 3. Razlike su značajne na nivou 0.01 za F=53.

Tabela 23 - Prosečan broj teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

		Kontekst 1	Kontekst 2	Kontekst 3	UKUPNO	F
Kontrola afekta	Ukupno	43	328	264	635	53.17
	Raspon	0-4	0-14	0-9	0-14	2
	M	1.1	3.6	4.9	3.5	.000
	SD	1.2	1.86	1.88	2.2	

Takođe, po broju teškoća u kontroli afekta značajno se razlikuju i deca različitog uzrastog perioda (F=5.9, p=0.01).

Tabela 24 - Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne periode

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
Kontrola afekta	Ukupno	164	250	221	635	5.9
	Raspon	0-7	0-14	0-8	0-14	2
	M	2.7	4.2	3,7	3.5	.003
	SD	1.8	2.6	1.9	2.2	

Iako dosledna interakcija između faktora konteksta i uzrasta ($F=1.16$, $p=0.331$) nije dokazana, uočava se tendencija da se deca odrasla u tri konteksta gotovo stabilno razlikuju kroz uzraste, po broju teškoća u regulaciji emocija.

Tabela 25 - Interakcija faktora konteksta i uzrasta u regulaciji afekta

Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	10579.462	53.172	.000
Uzrasni periodi	2	1164.969	5.855	.003
Kontekst x Uzrast	4	230.590	1.159	.331

Iz tabele 27. se uočava da su razlike između podgrupa statistički značajne na svim uzrastima, osim jednog izuzetka – *teškoće u regulaciji emocija* za decu iz Konteksta 2 i 3 u adolescenciji (13-18) su slične po broju (prosečna razlika je niska i statistički neznajna).

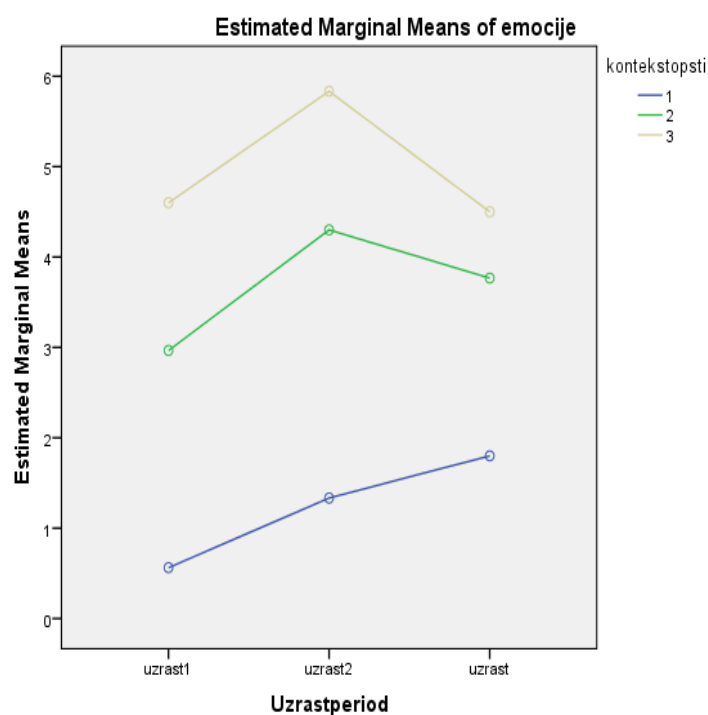
Tabela 26 - Uticaj konteksta unutar uzrasnih perioda u regulaciji emocija

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
Uzrast 2-6	1	2	-2.403*	.527	.000
		3	-4.038*	.608	.000
	2	1	2.403*	.527	.000
		3	-1.634*	.538	.008
	3	1	4.038*	.608	.000
		2	1.634*	.538	.008
Uzrast 7-12	1	2	-2.967*	.578	.000
		3	-4.500*	.631	.000
	2	1	2.967*	.578	.000
		3	-1.533*	.505	.008
	3	1	4.500*	.631	.000
		2	1.533*	.505	.008
Uzrast 13-18	1	2	-1.967*	.618	.005
		3	-2.700*	.656	.000
	2	1	1.967*	.618	.005
		3	-.733	.489	.353
	3	1	2.700*	.656	.000
		2	.733	.489	.353

U obrnutom smeru, kada se posmatra uticaj uzrasta na ispoljavanje teškoća kod dece odrasle u istom kontekstu, uočava se da razlike nisu značajne kod dece iz povoljnog Konteksta 1. Za decu iz Konteksta 2 i 3 primetno je samo da se teškoće značajno uvećavaju u pubertetu.

Tabela 27 - Uticaj uzrasta unutar različitih konteksta u regulaciji emocija

Kontekst	Uzrasni period	Uzrasni period	MD	SD	Značajnost
1	uzrast 1	uzrast 2	-.771	.646	.552
		uzrast 3	-1.238	.682	.200
	uzrast 2	uzrast 1	.771	.646	.552
		uzrast 3	-.467	.725	.890
	uzrast 3	uzrast 1	1.238	.682	.200
		uzrast 2	.467	.725	.890
2	uzrast 1	uzras t2	-1.334*	.441	.009
		uzrast 3	-.801	.441	.198
	uzrast 2	uzrast 1	1.334*	.441	.009
		uzrast 3	.533	.437	.533
	uzrast 3	uzrast 1	.801	.441	.198
		uzrast 2	-.533	.437	.533
3	uzrast 1	uzrast 2	-1.233	.592	.111
		uzrast 3	.100	.578	.997
	uzrast 2	uzrast 1	1.233	.592	.111
		uzrast 3	1.333*	.550	.048
	uzrast 3	uzrast 1	-.100	.578	.997
		uzrast 2	-1.333*	.550	.048

Grafikon 8 - Grafik 7. Interakcija konteksta i uzrasta – regulacija afekta

2.1.2 Aktivitet i pažnja u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Pregledom tabele 28. uočava se da gotovo sva deca (90%) iz Konteksta 3 imaju teškoće sa pažnjom i 60% njih sa hiperaktivnošću, dok deca iz Konteksta 2 nešto manje – sa pažnjom 71% i sa hiperaktivnošću 37%. Za razliku od ova dva poduzorka, 39% dece iz Konteksta 1 ima teškoće u pažnji i svega njih 16% je hiperaktivno.

Tabela 28 - Vrste teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće u aktivitetu i pažnji	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece		χ^2
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*	
Kratka pažnja	15	39	63	71	48	90	126	54	27.2, Df=2, 0.01
Preokupiranost	0	0	6	7	8	15	14	6	/
Hiperaktivnost	6	16	33	37	32	60	71	30	Y18, Df=2, .001
Letargičnost	0	0	9	10	4	8	13	5	/
Nešto drugo	0	0	4	5	6	11	10	4	/
Ukupno teškoća	21		115		98		234		
%**	9		49		42		100		

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (234).

Razlike prosečnog broja teškoća po detetu između grupa odraslih u različitim kontekstima značajne su na nivou 0.01, za $F=25.5$.

Tabela 29 - Prosečan broj teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

		Kontekst 1	Kontekst 2	Kontekst 3	UKUPNO	F
Aktivitet i pažnja	Ukupno	21	115	98	234	25.5
	Raspon	0-2	0-3	0-4	0-4	2
	M	0.55	1.29	1.85	1.30	.000
	SD	.76	.87	.79	.94	

Razlike u broju teškoća u aktivitetu i pažnji značajne su i među decom različitih uzrasnih perioda ($F=6.7$, $p=.001$), na način da su najniže na uzrastu 2-6 godina, a najizraženije u periodu predpuberteta i puberteta.

Tabela 30 - Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne periode

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
Aktivitet i pažnja	Ukupno	59	94	81	234	6.7
	Raspon	0-3	0-4	0-3	0-4	2
	M	0.98	1.6	1.4	1.3	.002
	SD	0.92	0.92	0.88	.93	

Rezultati dvofaktorske univarijatne analize pokazuju da interakcija (tabela 27) konteksta i uzrasta nije utvrđena ($F=.87$, $p=.48$).

Tabela 31 - Interakcija konteksta i uzrasta u oblasti aktiviteta i pažnje

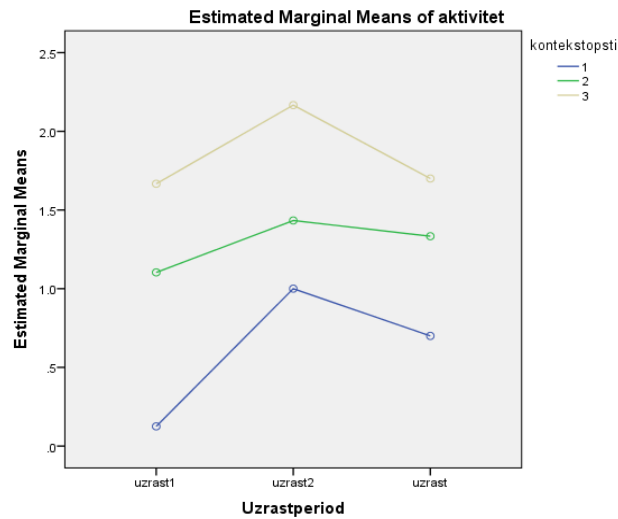
Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	6597.053	25.498	.000
Uzrasni periodi	2	1730.842	6.690	.002
Kontekst x Uzrast	4	225.915	.873	.481

Na uzrasnu od 2 do 6 godina, razlike su značajne između dece odrasle u povoljnom Kontekstu 1 i nepovoljnim Kontekstima 2 i 3 (između konteksta 2 i 3 nisu značajne). U period od 7 do 12 godina i 13 do 18 godina, teškoće su značajno izraženije kod dece iz Konteksta 3.

Tabela 32 - Uticaj konteksta na ispoljenost teškoća unutar istog uzrasnog perioda

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
uzrast1	1	2	-.978*	.250	.000
		3	-1.542*	.289	.000
	2	1	.978*	.250	.000
		3	-.563	.256	.085
	3	1	1.542*	.289	.000
		2	.563	.256	.085
uzrast2	1	2	-.433	.275	.310
		3	-1.167*	.300	.000
	2	1	.433	.275	.310
		3	-.733*	.240	.008
	3	1	1.167*	.300	.000
		2	.733*	.240	.008
uzrast 3	1	2	-.633	.294	.094
		3	-1.000*	.311	.005
	2	1	.633	.294	.094
		3	-.367	.232	.309
	3	1	1.000*	.311	.005
		2	.367	.232	.309

Obrnuta post hoc analiza, uticaj uzrasta na decu odraslu u istom kontekstu, ukazuje da razlike nisu značajne između uzrasta (zbog čega ni tabela nije prikazana).

Grafikon 9 - Interakcija konteksta i uzrasta u oblasti aktiviteta/pažnje

2.1.3 Autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Iz tabele 33. uočava se da deca iz Konteksta 2 i 3 značajno više ispoljavaju autoagresivne radnje – *samopovređivanje*. Kod dece iz Konteksta 3 prisutna su i seksualizovana ponašanja – *neadekvatno znanje o seksu* (upoznatost sa seksualnim činom, izgledom genitalija, ejakulacijom i sl.), *seksualizovana igra* (navođenje mlađe dece na neprimeren dodir, odigravanje seksualnog čina, i sl.), *zavodničko ponašanja* (ljubljenje odraslih u usta, dodirivaje genitalija drugih osoba, i sl.) i *onanija*, a ovih manifestacija nema kod dece iz Konteksta 1.

Tabela 33 - Vrste teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece		χ^2
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*	
Roking	1	3	6	7	6	11	13	5	/
Sisanje palca	10	26	17	19	14	26	41	17	Nije značajno
Samopovređivanje	5	13	26	29	27	51	58	24	Y 9, DF=2, 0.01
Onanija/masturbacija	2	5	14	16	13	25	29	12	/
Neadekvatno sek. znanje	0	0	3	3	26	49	29	12	/
Zavodničko ponašanje	0	0	3	4	12	23	15	6	/
Seksualizovana igra	0	0	4	5	19	36	23	9	/
Promiskuitet	0	0	3	4	4	8	7	3	/
Nešto drugo	1	3	10	11	15	28	26	11	/
Ukupno	19		86		136		241		
%**	8		36		56		100		

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (241).

Kada se uporede prosečne vrednosti, *autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje* više ispoljavaju deca odrasla u nepovoljnim kontekstima odrastanja 3 (prosečno 2.57 po detetu) i kontekst 2 (0.97), nego deca iz Konteksta 1 (0.50), a razlike su statistički značajne na nivou 0.01 (za $F=45.3$).

Tabela 34 - Prosečan broj teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

		Kontekst 1 38 dece	Kontekst 2 89 dece	Kontekst 3 53 dece	UKUPNO 180 dece	F
Autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje	Ukupno	19	86	136	241	45.28 2 .000
	Raspon	0-2	0-3	0-6	0-6	
	M	.50	.97	2.57	1.34	
	SD	.68	.96	1.76	1.45	

Sa uzrastom teškoće u ovoj oblasti opadaju – prosečno na uzrastu 2-6, registrovano je 1.6 teškoća po detetu, dok je na uzrastu 13-18, prosek 1.0. Razlike su statistički značajne na nivou 0.01 (za $F=4.8$).

Tabela 35 - Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne raspone

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
Autoerotske, autoagresivne reakcije i erotizovano ponašanje	Ukupno	93	86	62	241	4.8
	Raspon	0-6	0-5	0-6	0-6	2
	M	1.6	1.4	1.0	1.33	.009
	SD	1.5	1.4	.87	1.4	

Interakcija konteksta i uzrasta nije značajna ($F=0.969$, za $p=0.426$), ali se uočavaju sledeće tendencije. Uočava se da su teškoće iz ovog spektra najprisutnije na najranijim uzrastima, a da zatim opadaju.

Tabela 36 - Interakcija konteksta i uzrasta u autoerotskim, autoagresivnim radnjama i erotizovanom ponašanju

Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	7803.337	45.280	.000
Uzrasni period	2	827.929	4.804	.009
Kontekst x Uzrast	4	167.015	.969	.426

Iako dosledna interakcija, tj. uticaj konteksta na decu istog uzrasta nije dokazana važno je uočiti sledeće. Deca iz Konteksta 3 izdvajaju se po visokom i značajno većem broju teškoća na svim uzrastima, u odnosu na decu iz konteksta 1 i 2, dok razlike između dece iz Konteksta 1 i 2 nisu značajne ni na jednom uzrastu (tabela 37).

Tabela 37 - Uticaj konteksta na ispoljavanje teškoća unutar istog uzasnog perioda

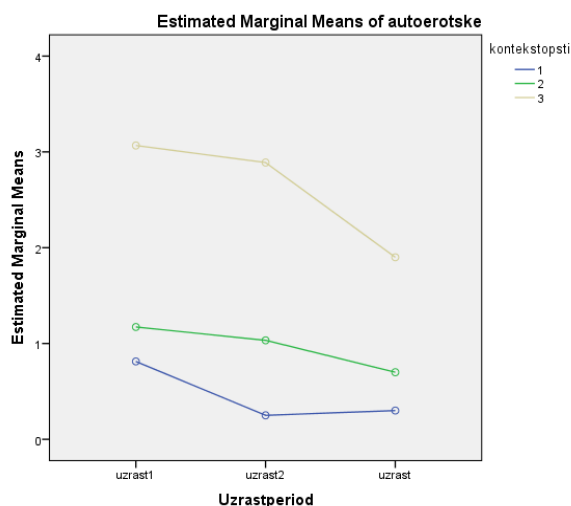
Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
uzrast 1	1	2	-.360	.368	.698
		3	-2.254*	.425	.000
	2	1	.360	.368	.698
		3	-1.894*	.376	.000
	3	1	2.254*	.425	.000
		2	1.894*	.376	.000
uzrast 2	1	2	-.783	.404	.153
		3	-2.639*	.440	.000
	2	1	.783	.404	.153
		3	-1.856*	.352	.000
	3	1	2.639*	.440	.000
		2	1.856*	.352	.000

uzrast 3	1	2	-.400	.431	.732
		3	-1.600*	.458	.002
	2	1	.400	.431	.732
		3	-1.200*	.341	.002
	3	1	1.600*	.458	.002
		2	1.200*	.341	.002

Analiza u obrnutom smeru, pokazuje da kod dece iz Konteksta 1 i 2 razlike nisu statistički značajne – drugim rečima, teškoće su u niskom broju prisutne na ranim uzrastima, a zatim se blago, statistički neznačajno redukuju sa odrastanjem. Tok je međutim različit kod zlostavljane dece – teškoće su visoko prisutne na ranim uzrastima, a zatim nešto opadaju u broju sa odrastanjem.

Tabela 38 - Uticaj uzrasta na ispoljavanje teškoća unutar istog konteksta odrastanja

Kontekst	Uzrasni period	Uzrasni period	MD	SD	Značajnost
3	uzrast1	uzrast2	.178	.413	.963
		uzrast 3	1.167*	.404	.013
	uzrast2	uzrast1	-.178	.413	.963
		uzrast 3	.989*	.384	.032
	uzrast 3	uzrast1	-1.167*	.404	.013
		uzrast2	-.989*	.384	.032

Grafikon 10 - Interakcija konteksta i uzrasta – autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje

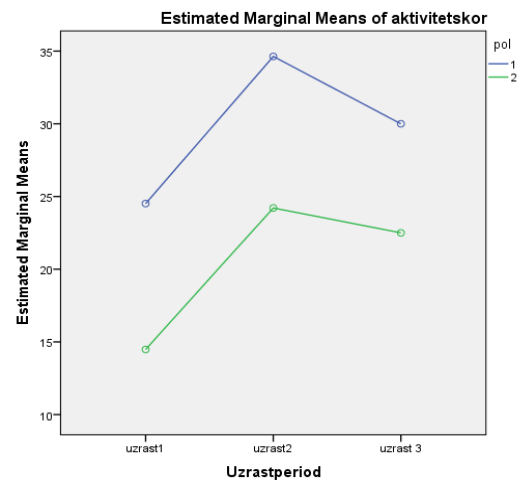
2.1.4 Pol

Analizom uticaja faktora pola na razlike u ispoljavanju teškoća u emocionalnom reagovanju, aktivitetu/pažnji i autoerotskim, autoagresivnim radnjama (i ukupno) dolazi se do zaključka da su razlike između dečaka i devojčica značajne ($F=14.4$, $p=.01$) jedino u oblasti aktiviteta i pažnje.

Tabela 39 - Prosečan broj teškoća u odnosu na pol

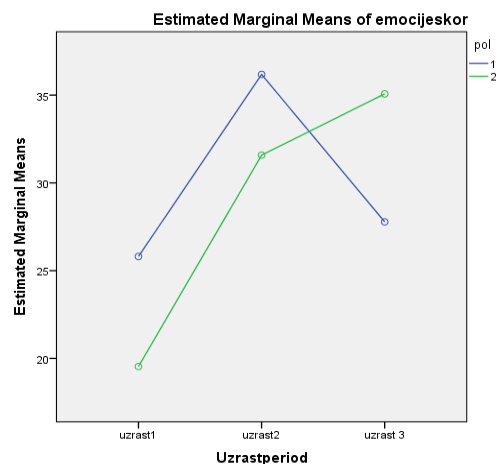
Teškoće		Dečaci 108	Devojčice 72	UKUPNO 180	F
Emocionalno reagovanje	Ukupno	394	241	635	Nije značajno
	Raspon	0-14	0-9	0-14	
	M	3.65	3.3	3.5	
	SD	2.3	2.1	2.2	
Aktivitet i pažnja	Ukupno	163	71	234	14.4 0.01
	Raspon	0-4	0-3	0-4	
	M	1.5	0.98	1.3	
	SD	0.89	0.92	0.93	
Autoertiske autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje	Ukupno	150	91	241	Nije značajno
	Raspon	0-6	0-6	0-6	
	M	1.39	1.26	1.33	
	SD	1.52	1.35	1.45	
Kontrola afekta - Ukupno	Ukupno	707	403	1110	Nije značajno
	Raspon	0-16	0-6	0-16	
	M	6.5	5.6	6.17	
	SD	3.6	3.3	3.5	

Dvofaktorskom univarijaciona analiza potvrđuje da u pogledu ukupnih teškoća u kontroli afekta kontekst određuje razlike među grupama ($F=91$, $p=.000$), ali ne i pol ($F=0.18$, $p=.67$). Interakcija pola i konteksta nije utvrđena ni u ukupnom ($F=1.1$, $p=.336$), niti na pojedinačnim varijablama, osim za aktivitet gde su dečaci više skloni ovim teškoćama od devojčica (6.4 , $p=.012$).

Grafikon 11 –
Interakcija uzrasta i pola –
Aktivitet & pažnja

Takođe, uzrast pravi razlike među decom u pogledu ispoljavanja ukupnih teškoća u kontroli afekta – *regulaciji emocija, aktivitetu/pažnji i autoerotskim, autoagresivnim radnjama i erotizovanom ponašanju* ($F=3.2$, $p=0.05$), a pol nije značajan (2.0 , $p=.15$). Iako interakcije pola i uzrasta nema ($F=1.3$, $p=.272$) uočljiva je tendencija da devojčice više abreaguju sa uzrastom, dok se dečaci socijalizuju u pravcu potiskivanja emocija kako napreduju ka odraslom dobu.

Grafikon 12- Interakcija uzrasta i pola – regulacija emocija

2.1.5 Korelacija faktora konteksta, uzrasta i pola sa varijablama kontrole afekta (regulacijom emocija, aktivitetom/pažnjom i autoerotskim, autoagresivnim radnjama i erotizovanim ponašanjem)

Analiza međusobne povezanosti faktora *konteksta, uzrasta i pola* sa varijablama **kontrole afekta**: *regulacija emocija, aktivitet/pažnja, autoertosse, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje* pokazuje da je najviša korelacija sa faktorom *konteksta odrastanja*, a najmanja i neznačajna sa faktorom *pola* – osim kada je reč o teškoćama u *aktivitetu i pažnji* (0.28 , $p=0.01$).

Tabela 40 - Korelacija nezavisnih faktora sa varijablama kontrole afekta

		Emocije	Aktivitet	Auto...	Kontrola afekta - ukupno
Kontekst odrastanja	Koeficijent korelacije	0.62	0.47	0.50	0.73
	Nivo značajnosi	0.001	0.001	0.001	0.001
Uzrast	Koeficijent korelacije	0.17	0.15	-0.18	0.10
	Nivo značajnosi	0.05	0.05	0.05	/
Pol	Koeficijent korelacije	0.07	0.28	0.02	-0.13
	Nivo značajnosi	/	0.001	/	/

2.2 ODNOS PREMA ODGAJITELJIMA, DRUGIM ODRASLIM I VRŠANJACIMA

2.2.1 Odnos prema odgajateljima u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Čak 91% teškoća u odnosu sa odgajateljima ispoljavaju deca iz Konteksta 2 i 3., dok svega 9% dece iz Konteksta 1. Od nepoželjnih ponašanja ističu se *šefovsko ponašanje* – suprotstavljanje autoritetima i kompeticija za premoć, *kao i lepljivost za nepoznate*.

Tabela 41 - Vrste teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće u odnosu sa odgajateljima	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece		χ^2
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*	
Odbijanje dodira	0	0	7	8	14	26	21	12	/
Odbijanje kontakta očima	1	3	24	27	19	36	44	24	/
Šefovsko ponašanje	5	13	58	65	45	85	108	60	Y46,Df=2,.01
Preterana vezanost za odgajatelje	16	42	32	34	13	25	61	34	Neznačajno
Lepljivost za nepoznate	4	10	36	40	29	55	69	38	/
Ravnodušnost prema odgajateljima	3	8	16	18	18	34	37	20	/
Agresivnost prema odgajateljima	3	8	10	11	9	17	22	12	/
Nešto drugo	2	5	14	16	11	21	27	15	/
Ukupno	34		197		158		389		
%**	9		51		40		100		

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (389).

Deca iz Konteksta 1 ispoljavaju prosečno 0.89 teškoća, dok deca iz konteksta 2 i 3 od 2.25 do skoro 3 teškoće. Razlike u prosečnoj vrednosti teškoća dece odrasle u različitim kontekstima značajna je na nivou 0.01 za $F = 11.04$.

Tabela 42 - Prosečan broj teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

		Kontekst 1	Kontekst 2	Kontekst 3	UKUPNO	F
Odnos prema odgajateljima	Ukupno	34	200	157	391	11.04
	Raspon	0-4	0-5	1-6	0-6	.000
	M	0.89	2.25	2.96	2.17	
	SD	1.06	1.07	1.21	1.3	

Razlike su značajne i među decom različitih uzrasta ($F=5.6$, za $p=.01$) na način da najmanje teškoća ispoljavaju deca na najnižim uzrastima (1.73 teškoće), a najviše ona u pubertetu (prosečno 2.5). U tom smislu post hoc analiza (Dunnet T3) ukazuje da su razlike najveće i ujedno statistički značajne između uzrasta 2-6 i 7-12, dok između uzrasta 7-12 i 13-18 nisu statistički značajne.

Tabela 43 - Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne periode

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
Odnos prema odgajateljima	Ukupno	104	150	137	391	5.6
	Raspon	0-5	0-5	0-6	0-6	.004
	M	1.73	2.5	2.28	2.17	
	SD	1.28	1.24	1.34	1.32	

Univarijaciona dvofaktorska analiza potvrđuje pojedinačno snagu uticaja faktora konteksta i uzrasta na ispoljavanje teškoća u ovoj oblasti, ali ne i njihovu interakciju.

Tabela 44 - Interakcija konteksta i uzrasta

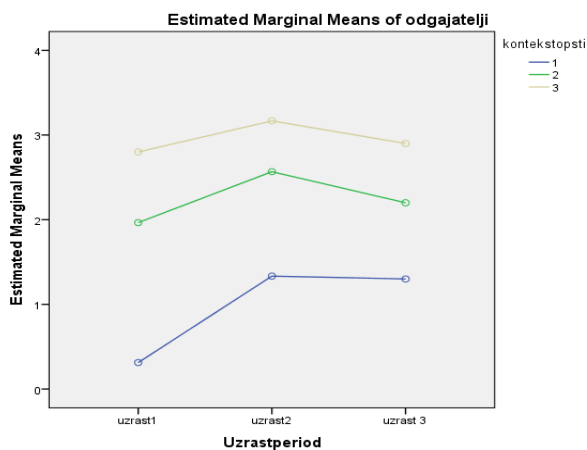
Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	6587.037	35.681	.000
Uzrasni periodi	2	956.319	5.180	.007
Kontekst x Uzrast	4	140.289	.760	.553

Iako interakcija nije dosledna i jednoznačna, uočava se da su razlike među grupama na ranim uzrastima značajne. Na uzrastu od 7 do 12 godina značajno manje dece iz Konteksta 1 ispoljava teškoće, u odnosu na decu iz Konteksta 2 i 3, a na uzrastu 13 do 18 godina značajnost je potvrđena samo poređenjem dece iz Konteksta 1 i Konteksta 3.

Tabela 45 - Post hoc analiza uticaja konteksta unutar istog razvojnog perioda

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
uzrast 1	1	2	-1.653*	.339	.000
		3	-2.488*	.391	.000
	2	1	1.653*	.339	.000
		3	-.834*	.346	.050
	3	1	2.488*	.391	.000
		2	.834*	.346	.050
uzrast 2	1	2	-1.233*	.371	.003
		3	-1.833*	.405	.000
	2	1	1.233*	.371	.003
		3	-.600	.324	.185
	3	1	1.833*	.405	.000
		2	.600	.324	.185
uzrast 3	1	2	-.900	.397	.072
		3	-1.600*	.421	.001
	2	1	.900	.397	.072
		3	-.700	.314	.079
	3	1	1.600*	.421	.001
		2	.700	.314	.079

Analiza u obrnutom smeru, pokazuje da nijedna razlika za decu istog konteksta prema uzrastu nije utvrđena – dakle teškoće u odnosima prema odgajateljima manje-više stabilno se odražavaju kroz uzraste (zbog neznačajnosti razlika tabela nije prikazana).

Grafikon 13 - Interakcija konteksta i uzrasta – Odnos prema odgajateljima

2.2.2 Odnos prema odraslima u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Deca iz Konteksta 2 i 3 ispoljavaju čak 96% teškoća u ovoj oblasti, a najučestalije su *šefovsko ponašanje* - suprotstavljanje odraslima i *lepljivost za nepoznate*.

Tabela 39. Vrste teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće u odnosu prema odraslim osobama van porodice	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece		χ^2
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*	
Nepoverljivost	4	10	20	22	13	24	37	20	/
Šefovsko ponašanje	3	8	57	64	42	79	102	57	/
Lepljivost za nepoznate	5	13	39	44	29	55	73	40	Y14, Df=2, 0.01
Ravnodušnost prema odrasli.	5	13	10	11	10	18	25	14	Nije značajno
Agresivnost prema odraslima	0	0	14	16	7	13	21	12	/
Nešto drugo	0	0	7	8	9	17	16	9	/
Ukupno teškoća	17		147		110		274		
%**	6		54		40		100		

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (274).

Prosečno, najviše teškoća ispoljavaju deca iz Konteksta 3 (dve teškoće), a najmanje deca iz Konteksta 1 (0.45). Razlika između dece odrasle u različitom okruženju značajne su na nivou 0.01 (Kruskal Wallis = 62).

Tabela 46 - Prosečan broj teškoća u odnosu kontekst odrastanja

		Kontekst 1	Kontekst 2	Kontekst 3	UKUPNO	K-W*
Odnos prema drugim odraslima	Ukupno	17	147	110	274	62 2 .000
	Raspon	0-3	0-4	1-4	0-4	
	M	.45	1.65	2.07	1.52	
	SD	.68	.88	0.78	0.99	

*Umesto F (analize varijanse) računat je Kruscal-Wallis test jer je test homogenosti varijanse manji od 0.05.

Prosečno najviše teškoća ispoljavaju deca na uzrastu 7-12 godina – prosek je 1.87 teškoće. Razlike između grupa su statistički značajne na nivou 0.01 (za $F=9.4$).

Tabela 46 - Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne periode

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
Odnos prema drugim odraslima	Ukupno	67	112	95	274	9.4 .000
	Raspon	0-3	0-4	0-4	0-4	
	M	1.12	1.87	1.58	1.52	
	SD	0.62	1.24	1.03	.99	

Univarijaciona dvofaktorska analiza potvrđuje pojedinačno uticaj konteksta (F_{47} , $p=.000$) i uzrasta ($F=8$, $p=.000$) kao faktora koje prave razliku među decom u ispoljavanju teškoća u ovoj oblasti, ali njihova međusobna interakcija nije utvrđena ($F=0.4$, $p=0.8$).

Tabela 47 - Interakcija konteksta i uzrasnog perioda

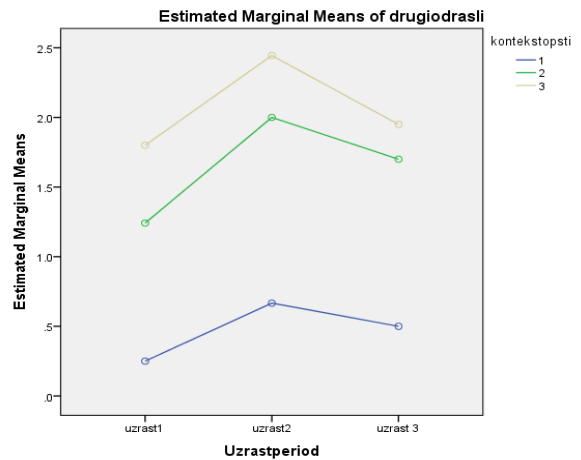
Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	7934.727	47.162	.000
Uzrasni periodi	2	1369.741	8.141	.000
Kontekst x Uzrast	4	72.123	.429	.788

Iako interakcija nije potvrđena, uočava se da je dosledno kroz uzraste razlika u broju teškoća statistički značajna između dece odrasle u povoljnom Kontekstu 1 i nepovoljnim Kontekstima 2 i 3 – dok razlike između Konteksta 2 i 3 dosledno nisu značajne.

Tabela 48 - Post hoc analiza (Šidak) uticaja konteksta unutar uzrasnih perioda

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
uzrast 1	1	2	-.991*	.242	.000
		3	-1.550*	.280	.000
	2	1	.991*	.242	.000
		3	-.559	.248	.074
	3	1	1.550*	.280	.000
		2	.559	.248	.074
uzrast 2	1	2	-1.333*	.266	.000
		3	-1.778*	.290	.000
	2	1	1.333*	.266	.000
		3	-.444	.232	.162
	3	1	1.778*	.290	.000
		2	.444	.232	.162
uzrast 3	1	2	-1.200*	.284	.000
		3	-1.450*	.301	.000
	2	1	1.200*	.284	.000
		3	-.250	.225	.607
	3	1	1.450*	.301	.000
		2	.250	.225	.607

Post hoc analiza u obrnutom smeru pokazuje da prema uzrastima nema razlika za decu odraslu unutar istog konteksta – odnos koji se razvije prema odraslima i autoritetima na ranim uzrastima, zadržava se i na kasnijim (pošto nema statističke značajnosti, tabela nije prikazana).

Grafikon 14 - Interakcija konteksta i uzrasta – Drugi odrasli i autoriteti

2.2.3 Odnos prema vršnjacima u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Deca iz nepovoljnih razvojnih okruženja 2 i 3 ispoljavaju 96% od ukupnog broja teškoća u ovom domenu, naročito se ističe *nasilnost* prema drugoj deci, koja se ispoljava kod 57% dece iz Konteksta 2 i 64% dece iz Konteksta 3.

Tabela 49.- Vrste teškoća prema kontekstu odrastanja

Teškoće u odnosu prema vršnjacima	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece		χ^2
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*	
Povlačenje od vršnjaka	2	5	13	15	7	13	22	12	/
Nekritičnost – svi su najbolji prijatelji	2	5	30	34	28	53	60	33	/
Odbačenost od vršnjaka	5	13	24	27	14	26	43	24	Neznačajno
Ravnodušnost prema vršnjacima	0	0	4	5	1	2	5	3	/
Preterana ljubomora	2	5	24	27	24	45	50	28	/
Zastrašivanje vršnjaka	2	5	31	35	19	36	52	29	/
Fizičko nasilje nad vršnjacima	7	18	51	57	34	64	92	51	Y19,Df=2,.01
Druženje sa problematičnim vršnjacima	1	3	23	26	21	40	45	25	/
Nešto drugo	5	13	12	13	17	32	34	19	Y7, Df=2, .05
Ukupno teškoća	26		212		165		403		
%**	6		53		41		100		

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (403).

Grupe dece odrasle u različitim kontekstima odlikuju se različitim prosečnim brojem ispoljenih teškoća od 0.68 za decu iz Konteksta 1 do 3.1 za decu iz Konteksta 3. Razlike su statistički značajne na nivou 0.01 (za $F=10$).

Tabela 50 - Prosečan broj teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

		Kontekst 1	Kontekst 2	Kontekst 3	UKUPNO	F
Odnos prema vršnjacima	Ukupno	26	212	165	403	10.2 .000
	Raspon	0-3	0-6	0-6	0-6	
	M	.68	2.38	3.11	2.23	
	SD	.84	1.41	1.41	1.56	

Razlike su značajne i između dece odrasle u različitim uzrasnim periodima ($K-W=33$, $p=.001$).

Tabela 51- Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne periode

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	K-W
Odnos prema vršnjacima	Ukupno	78	163	162	403	33 2 0.000
	Raspon	0-4	0-6	0-6	0-6	
	M	1.3	2.71	2.70	2.24	
	SD	1.13	1.58	1.5	1.56	

Univarijacija analiza varijanse potvrđuje pojedinačno doprinos faktora konteksta i uzrasta na formiranje razlika među grupama, ali ne i njihovu interakciju.

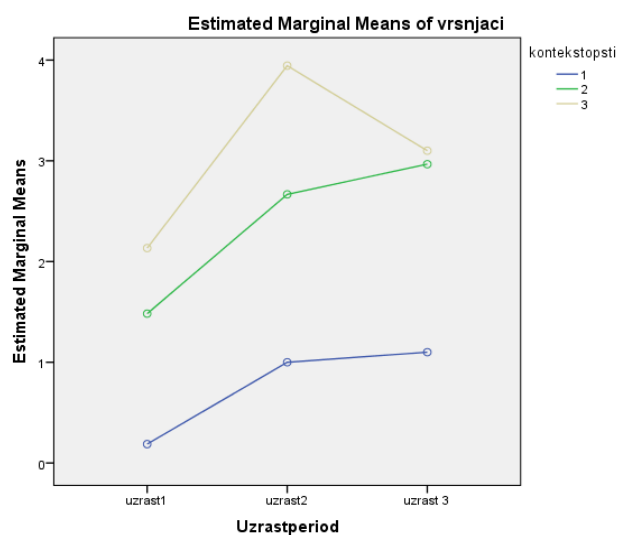
Tabela 52 - Interakcija konteksta i uzrasnih perioda

Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	7194.131	42.459	.000
Uzrasni period	2	3189.575	18.824	.000
Kontekst x Uzrast	4	296.298	1.749	.142

Iako interakcija nije dosledna uočava se trend da se na ranim uzrastima i u adolescenciji deca iz povoljnog Konteksta 1 i nepovoljnih Konteksta 2 i 3 značajno razlikuju po odnosu sa vršnjacima. U periodu od 7 do 12 godina te razlike su značajne između sve tri podgrupe. Analiza u obrnutom smeru pokazuje neznačajnost razlika, tj. teškoće kada se ispolje u jednoj podgrupi manje-više stabilno se odražavaju kroz uzraste.

Tabela 53 - Post hoc analiza uticaja konteksta unutar uzrasnih perioda

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
uzrast 1	1	2	-1.295*	.365	.001
		3	-1.946*	.421	.000
	2	1	1.295*	.365	.001
		3	-.651	.373	.228
	3	1	1.946*	.421	.000
		2	.651	.373	.228
uzrast 2	1	2	-1.667*	.400	.000
		3	-2.944*	.437	.000
	2	1	1.667*	.400	.000
		3	-1.278*	.349	.001
	3	1	2.944*	.437	.000
		2	1.278*	.349	.001
uzrast 3	1	2	-1.867*	.428	.000
		3	-2.000*	.454	.000
	2	1	1.867*	.428	.000
		3	-.133	.338	.971
	3	1	2.000*	.454	.000
		2	.133	.338	.971

Grafikon 15- Interakcija konteksta i uzrasta
– Odnos prema vršnjacima

2.2.4 Pol

Razlike između dečaka i devojčica u svim varijablama odnosa sa okruženjem jesu značajne u korist dečaka, odnosno oni značajno imaju više teškoća nego devojčice.

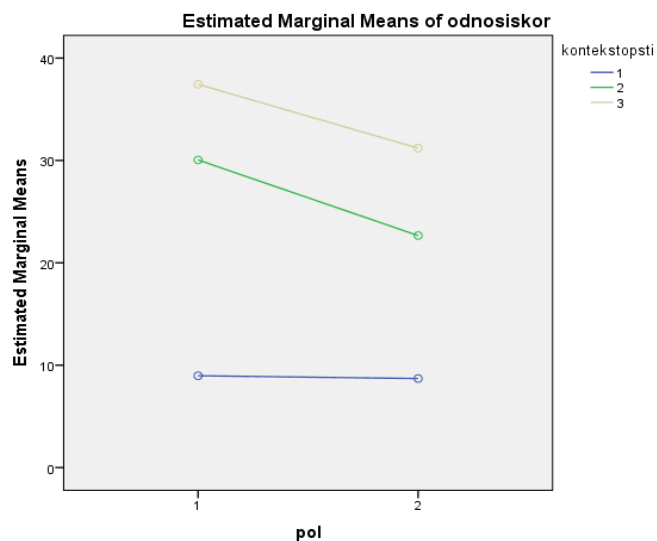
Tabela 54 - Prosečan broj teškoća u odnosima sa okruženjem u odnosu na pol

		Dečaci	Devojčice	UKUPNO	F
Odnos prema odgajateljima	Ukupno	259	132	391	8.2 .005
	Raspon	0-5	0-6	0-6	
	M	2.4	1.8	2.2	
	SD	1.3	1.3	1.3	
Odnos prema drugim odraslima	Ukupno	187	87	274	12.6 .000
	Raspon	0-4	0-3	0-4	
	M	1.7	1.2	1.5	
	SD	1.0	.9	.9	
Odnos prema vršnjacima	Ukupno	284	119	403	18.5 .000
	Raspon	0-6	0-6	0-6	
	M	2.6	1.6	2.2	
	SD	1.5	1.4	1.6	
Odnos prema okruženju - Ukupno	Ukupno	770	338	1068	18.3 0.000
	Raspon	0-14	0-12	0-14	
	M	6.8	4.7	5.9	
	SD	3.3	2.9	3.3	

Analiza interakcije konteksta i pola, za varijable odnosa sa odgajateljima, odraslima i vršnjacima, ukazuje na statističku značajnost razlika usled doprinosa ovih faktora, bez njihove interakcije.

Tabela 55. Interakcija konteksta i pola

Faktori	df	MS	F	Značajnost
Pol	1	795.403	7.040	.009
Kontekst	2	6916.198	61.210	.000
Pol x Kontekst	2	166.634	1.475	.232

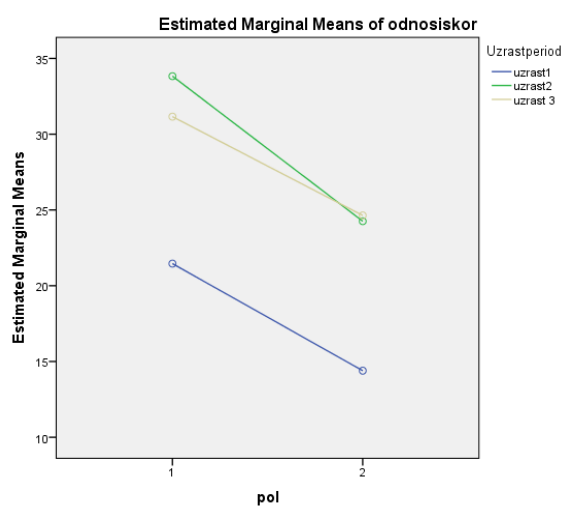

Grafikon 16 - Interakcija konteksta i pola - Odnosi ukupno (prema odgajateljima, odraslima i vršnjacima)

Univarijaciona analiza uzrasta i pola, kako za pojedinačne varijable, tako i ukupno u ovom domenu odnosa sa okruženjem potvrđuje pojedinačno doprinos ovih faktora, ali njihova interakcija nije značajna.

Tabela 56 - Interakcija uzrasta i pola

Faktori		df	MS	F	Značajnost
Uzrasni period		2	2159.407	12.856	.000
Pol		1	2515.682	14.977	.000
Uzrast x Pol	2	35.701	.213		.809

Grafikon 17 - Interakcija uzrasta i pola - Odnosi ukupno (prema odgajateljima, odraslima i vršnjacima)

2.2.5 Korelacija teškoća sa okruženjem sa faktorima: kontekst, uzrast, pol

Iz tabele 50 se uočava da teškoće u odnosima sa okruženjem jesu najviše povezane sa faktorom *konteksta* (Spearmanov koeficijent je 0.62 i značajan je na nivou 0.001).

Takođe, uočava se povezanost, nešto niža ali značajna, odnosa sa okruženjem sa polom – u korist dečaka (0.30, 0,001) i uzrastom – drugim rečima, teškoće se blago povećavaju sa uzrastom – 0.29, 0.001.

Tabela 57 - Korelacija teškoća sa faktorima konteksta, uzrasta i pola

		Odgajatelji	Odrasli	Vršnjaci	Odnosi - total
Kontekst odrastanja	Koeficijent korelacije	0.52	0.55	0.53	0,62
	Nivo značajnosti	0.001	0.001	0.001	0.001
Uzrast	Koeficijent korelacije	0.16	0.19	0.37	0.29
	Nivo značajnosti	0.05	0.01	0.001	0.001
Pol	Koeficijent korelacije	-0.23	-0.26	-0.31	-0.30
	Nivo značajnosti	0.01	0.001	0.001	0.001

2.3 TEŠKOĆE U NAVIKAMA (ISHRANA, SAN, ČISTOĆA) U ODNOSU NA KONTEKST, POL I UZRAST

2.3.1 Navike ishrane u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Preko 90% teškoća u oblasti ispoljavaju deca odrasla u nepovoljnim Kontekstima 2 i 3.

Od teškoća se izdvaja *prekomerno uzimanje hrane*. Raspodela frekvenci po ćelijama nije dozvolila izračunavanje Hi kvadrata ni za jednu teškoću

Tabela 58 - Vrste teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće u ishrani	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece	
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*
Odbija kašastu hranu	0	0	5	6	7	13	12	8
Odbija čvrstu hranu	2	5	11	12	3	6	16	11
Jede prekomerno	4	10	30	34	31	58	65	46
Odbija da jede	3	8	6	7	5	9	14	9
Skladišti hranu	0	0	1	1	5	9	6	4
Pika	0	0	0	0	1	2	1	.7
Nešto dugo	2	5	17	19	8	15	27	19
Ukupno teškoća	11		70		60		141	
%**	8		50		42		100	

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (141).

Prosečne vrednosti teškoća najviše su u poduzorku odraslom u Kontekstu 3 (1.1). Razlike između podgrupa razvrstanih po faktoru kontekst odrastanja statistički su značajne na nivou 0.001 (za $F=14.7$).

Tabela 59 - Prosečan broj teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

		Kontekst 1	Kontekst 2	Kontekst 3	UKUPNO	F
Hrana	Ukupno	11	70	60	141	14.7 .000
	Raspon	0-2	0-3	0-4	0-4	
	M	0.29	.78	1.13	0.78	
	SD	0.56	.73	.83	0.78	

Uzrast kao faktor ne pravi razliku među poduzorcima – dakle dete koje razvije teškoće u ovoj oblasti verovatno će ih i zadržavati u nekom obliku i na starijim uzrastima.

Tabela 60 - Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne periode

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
Hrana	Ukupno	50.00	54	37	141	Nije značajno
	Raspon	0-4	0-2	0-3	0-4	
	M	0.83	0.90	0.62	0.78	
	SD	0.85	0.73	0.76	0.78	

Dvofaktorska univarijaciona analiza potvrđuje prethodne nalaze o značaju faktora konteksta, i statističku neznačajnost uzrasta, na prisustvo ili odsustvo teškoća vezanih za navike ishrane.

Tabela 61 - Interakcija kontekst odrastanja i uzrasta

Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	8.163	15.742	.000
Uzrasni period	2	1.337	2.578	.079
Kontekst x Uzrast	4	.614	1.185	.319

Interakcija ova dva faktora nije potvrđena. Post hoc analiza pokazuje da su razlike između grupa odraslih u različitom okruženju najizrazitije i ujedno jednoznačno statistički značajne jedino na najnižim od 2 do 6 godina.

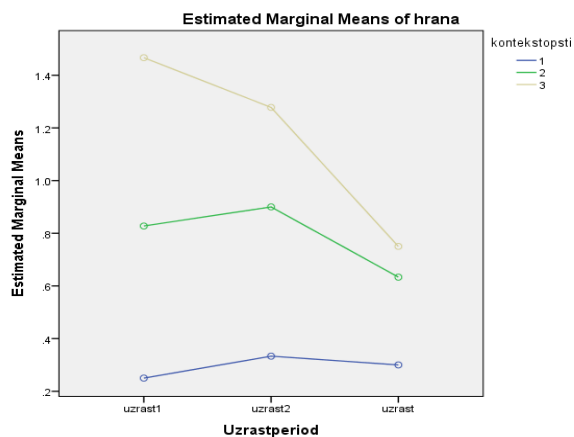
Tabela 62 - Post hoc sintaksička analiza (Šidak) uticaja konteksta unutar uzrasta

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
uzrast 1	1	2	-8.251*	3.204	.032
		3	-17.381*	3.697	.000
	2	1	8.251*	3.204	.032
		3	-9.130*	3.272	.017
	3	1	17.381*	3.697	.000
		2	9.130*	3.272	.017
uzrast 2	1	2	-8.095	3.514	.066
		3	-13.492*	3.834	.002
	2	1	8.095	3.514	.066
		3	-5.397	3.067	.222
	3	1	13.492*	3.834	.002
		2	5.397	3.067	.222

Post hoc analiza u obrnutom smeru pokazuje da značajno opada broj teškoća sa odrastanjem u oblasti navika ishrane jedino u Kontekstu 3, gde su te teškoće na ranim uzrastima bila i najbrojinije (u odnosu na druge dve podgrupe 1 i 2).

Tabela 63 - Post hoc analiza uticaja uzrasta unutar konteksta

Kontekst	Uzrasni period	Uzrasni period	MD	SD	Značajnost
3	uzrast 1	uzrast 2	.189	.252	.837
		uzrast 3	.717*	.246	.012
	uzrast 2	uzrast 1	-.189	.252	.837
		uzrast 3	.528	.234	.074
	uzrast 3	uzrast 1	-.717*	.246	.012
		uzrast 2	-.528	.234	.074

Grafikon 18 - Interakcija konteksta i uzrasta- navike ishrane

2.3.2 San u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Većina (90%) teškoća u ovoj oblasti ispoljavaju deca odrasla u nepovoljnom Kontekstu 2 i 3, a najučestalija je *loš kvalitet sna* (nesanica, noćne more/strahovi, mesečarenje, itd.).

Tabela 64 - Vrste teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće u vezi sna	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece	
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*
Teškoće pri zaspivanju	4	10	16	18	20	38	40	22
Loš kvalitet sna	3	8	34	38	27	55	64	36
Preterano spava	1	3	8	9	6	11	15	8
Poremećaj ritma	0	0	8	9	3	6	11	6
Nešto drugo	10	26	19	21	19	36	48	27
Ukupno teškoća	18		85		75		178	
%**	10		48		42		100	

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (141).

Razlike između podgrupa u pogledu prosečnog broja teškoća značajne su na nivou 0.001 (za F=13).

Tabela 65 - Prosečan broj teškoća u odnosu na kontekst

		Kontekst 1 38 dece	Kontekst 2 89 dece	Kontekst 3 53 dece	UKUPNO 180 dece	F
San	Ukupno	18	87	75	180	13.2 .000
	Raspon	0-2	0-4	0-3	0-4	
	M	0.47	0.98	1.41	1.00	
	SD	0.64	.95	.84	0.92	

Faktor uzrast ne pravi značajnu razliku među poduzorcima.

Tabela 66 - Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne periode

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
San	Ukupno	61	65	54	180	Nije značajno
	Raspon	0-4	0-3	0-3	0-4	
	M	1.0	1.1	.90	1.0	
	SD	.85	0.98	.93	.92	

Značajnost faktora konteksta, kao i neznačajnost uzrasta, za razlike među grupama potvrđuje i univarijaciona dvofaktorska analiza. Njihova međusobna interakcija nije potvrđena.

Tabela 67 - Interakcija faktora konteksta i uzrasta

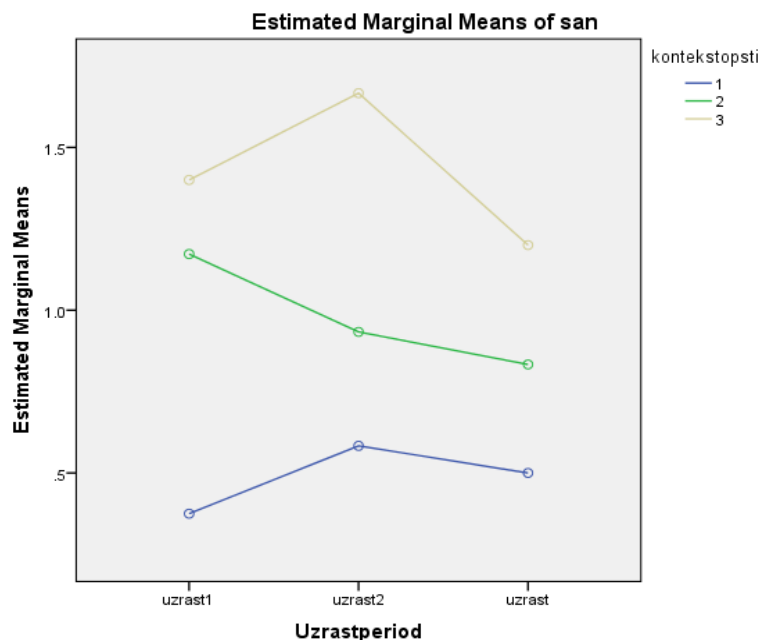
Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	1939.711	12.684	.000
Uzrasni period	2	123.771	.809	.447
Kontekst x Uzrast	4	122.138	.799	.528

Post hoc test (Šidak) ukazuje, da deca iz Konteksta 1 na ranim uzrastima značajno mirnije spavaju nego deca iz Konteksta 2 i 3. Na uzrastu 7-12 godina značajna je samo razlika između dece iz Konteksta 1 i 3 ($F=13.5$, $p=.002$), dok se na uzrastu 13-18 godina razlike među grupama odraslim u različitim kontekstima gube.

Tabela 68 - Post hoc (Šidak) analiza interakcije konteksta i uzrasta

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
uzrast 1	1	2	-.797*	.270	.011
		3	-1.025*	.311	.004
	2	1	.797*	.270	.011
		3	-.228	.275	.794
	3	1	1.025*	.311	.004
		2	.228	.275	.794
uzrast 2	1	2	-.350	.296	.558
		3	-1.083*	.323	.003
	2	1	.350	.296	.558
		3	-.733*	.258	.015
	3	1	1.083*	.323	.003
		2	.733*	.258	.015
uzrast 3	1	2	-.333	.316	.647
		3	-.700	.335	.111
	2	1	.333	.316	.647
		3	-.367	.250	.373
	3	1	.700	.335	.111
		2	.367	.250	.373

Post hoc analiza uticaja uzrasta unutar ste grupe ne pokazuje značajnost.

Grafikon 19 - Interakcija konteksta i uzrasta – navike u vezi sna

2.3.3 Navike čistoće u odnosu na kontekst odrastanja i uzrast

Samo 4% dece iz Konteksta 1 ima teškoće u navikama čistoće, dok ih ispoljava 96% iz Konteksta 2 i 3. *Enureza i odbijanje pranja, kupanja, higijene zuba...* jesu najzastupljenije teškoće.

Tabela 69 - Vrste teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

Teškoće u navikama čistoće navikama čistoće	Kontekst 1 – 38 dece		Kontekst 2 – 89 dece		Kontekst 3 – 53 dece		Total – 180 dece	
	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Broj dece	%*	Sum	%*
Odbija ili se plaši pranja...	0	0	7	8	20	38	27	15
Opsesivno se pere i kup	0	0	1	1	5	9	6	3
Enureza	3	75	19	21	19	36	41	23
Enkopreza	0	0	0	0	15	17	15	8
Zatvori	0	0	2	2	1	2	3	2
Bizarnosti	0	0	3	3	6	11	9	5
Nešto dugo	1	25	4	4	6	11	11	6
Ukupno teškoća	4		36		72		112	
%**	4		32		64		100	

*Procenat predstavlja zastupljenost određene teškoće u odnosu na broj dece unutar jednog konteksta i, u poslednjoj koloni, sumarno u odnosu na ceo uzorak.

** Procenat predstavlja zastupljenost teškoća kod dece iz svakog konteksta u odnosu na ukupan broj ispoljenih teškoća (112).

Deca iz Konteksta 1 gotovo da nemaju teškoće u ovoj oblasti (0.1 teškoća), dok ih deca iz Konteksta 3 imaju 13 puta češće (1.36). Razlike između grupa statistički su značajne na nivou 0.01 (za $F=38$).

Tabela 70 - Prosečan broj teškoća u odnosu na kontekst odrastanja

		Kontekst 1	Kontekst 2	Kontekst 3	UKUPNO	F
Higijena	Ukupno	4	36	72	112	38.5 .000
	Raspon	0-1	0-2	0-4	0-4	
	M	0.1	0.4	1.36	0.62	
	SD	0.31	.58	1.12	0.89	

Iako se iz srednjih vrednosti stiče utisak da sa uzrastom teškoće u ovoj oblasti blago opadaju, razlike nisu statistički značajne.

Tabela 71 - Prosečan broj teškoća u odnosu na uzrasne periode

		2-6	7-12	13-18	UKUPNO	F
Higijena	Ukupno	42	37	33	112	Nije značajno
	Raspon	0-4	0-4	0-4	0-4	
	M	0.70	0.62	0.55	0.62	
	SD	0.93	0.86	0.89	0.89	

Dvofaktorska univarijaciona analiza varijanse potvrđuje značaj faktora konteksta na ispoljavanje teškoća u oblasti navika higijene, kao i neznačajnost faktora uzrasta, a interakcija ovih faktora je potvrđena ($F=3.5$, za $p=.01$). Drugim rečima, unutar istog uzrasta, deca odrasla u različitom kontekstu se značajno razlikuju po prisustvu ovih teškoća.

Tabela 72 - Inetrakcija konteksta i uzrasta

Faktori	df	MS	F	Značajnost
Kontekst	2	22.591	43.007	.000
Uzrasni period	2	1.246	2.372	.096
Kontekst x Uzrast	4	1.830	3.485	.009

Interakcija, u svetlu post hoc analize (Šidak) i grafika 18 (na sledećoj strani), ukazuje da se deca iz najnepovoljnijeg Konteksta 3 po broju teškoća u domenu navika higijene značajno razlikuju na gotovo svim uzrastima i izdvajaju ne samo od Konteksta 1, već i od Konteksta 2.

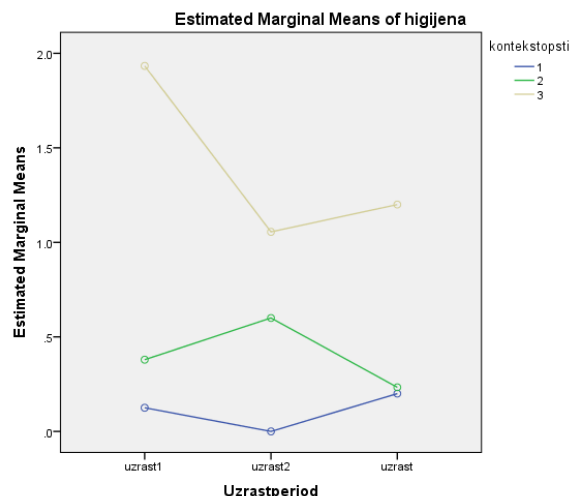
Tabela 73 - Post hoc analiza (Šidak) uticaja konteksta unutar uzrasta

Uzrasni period	Kontekst	Kontekst	MD	SD	Značajnost
Uzrast 1	1	2	-3.633	3.224	.597
		3	-25.833*	3.721	.000
	2	1	3.633	3.224	.597
		3	-22.200*	3.293	.000
	3	1	25.833*	3.721	.000
		2	22.200*	3.293	.000
Uzrast 2	1	2	-8.571*	3.536	.048
		3	-15.079*	3.859	.000
	2	1	8.571*	3.536	.048
		3	-6.508	3.087	.105
	3	1	15.079*	3.859	.000
		2	6.508	3.087	.105
Uzrast 3	1	2	-.476	3.781	.999
		3	-14.286*	4.010	.001
	2	1	.476	3.781	.999
		3	-13.810*	2.989	.000
	3	1	14.286*	4.010	.001
		2	13.810*	2.989	.000

Post hoc analiza uticaja uzrasta unutar Konteksta 3 ukazuje da se razvijene teškoće značajno redukuju u adolescenciji.

Tabela 74 - Post hoc analiza uticaja uzrasta unutar istog konteksta

Kontekst	Uzrasni period	Uzrasni period	MD	SD	Značajnost
1	uzrast1	uzrast 2	.125	.277	.958
		uzrast 3	-.075	.292	.992
	uzrast2	uzrast 1	-.125	.277	.958
		uzrast 3	-.200	.310	.889
	uzrast 3	uzrast 1	.075	.292	.992
		uzrast 2	.200	.310	.889
2	uzrast1	uzrast 2	-.221	.189	.568
		uzrast 3	.146	.189	.825
	uzrast2	uzrast 1	.221	.189	.568
		uzrast 3	.367	.187	.147
	uzrast 3	uzrast 1	-.146	.189	.825
		uzrast 2	-.367	.187	.147
3	uzrast1	uzrast 2	.878*	.253	.002
		uzrast 3	.733*	.248	.010
	uzrast2	uzrast 1	-.878*	.253	.002
		uzrast 3	-.144	.235	.903
	uzrast 3	uzrast 1	-.733*	.248	.010
		uzrast 2	.144	.235	.903

Grafikon 20 - Interakcija konteksta i uzrasta – Navike higijene

2.3.4 Pol

Razlike između dečaka i devojčica u pogledu *navika ishrane* ($F=8.1$) i *higijene* ($K-W=1.8$) značajne su na nivou 0.01, odnosno 0.05. Drugim rečima dečaci imaju više teškoća u obe oblasti, kao i sumarno u ukupnom broju u oblasti navika (Higijena-San-Čistoća Total: $K-W=5.5$, $p=0.05$). Jedino u *oblasti sna*, nije utvrđena značajna razlika među dečacima i devojčicama.

Tabela 75 - Prosečan broj teškoća u oblasti navika, prema polu

		Dečaci	Devojčice	UKUPNO	F	K-W
Hrana	Ukupno	99	42	141	8.1 0.005	6.4 1 .01
	Raspon	0-4	0-2	0-4		
	M	0.9	.58	0.78		
	SD	0.8	0.62	0.78		
San	Ukupno	116	64	180	Nije značajno	Nije značajno
	Raspon	0-3	0-4	0-4		
	M	1.1	.89	1.0		
	SD	0.9	0.89	0.92		
Higijena	Ukupno	77	35	112	/	1.8 1 .05
	Raspon	0-4	0-4	0-4		
	M	0.7	.48	0.62		
	SD	0.9	0.85	0.89		
Navike – ukupan broj teškoća	Ukupno	292	141	433	/	5.2 1 0.05
	Raspon	0-8	0-6	0-8		
	M	2.7	1.95	2.4		
	SD	2.0	1.6	1.9		

Dvofaktorska univarijaciona analiza koja ukršta faktore **kontekst** i **pol** potvrđuje dosledan uticaj **konteksta** na broj ispoljenih teškoća u oblasti navika: *ishrane, sna i higijene* (kao i prethodni rezultati), bez interakcije ovih faktora. Primena ove metode na faktore **uzrast** i **pol**, potvrđuje neznačajnost interakcije, tj. uticaja uzrasta – dakle ako se teškoće ispolje, one se zadržavaju u nekom obliku i na kasnijim uzrastima.

2.3.5 Povezanost teškoća u oblasti navika sa faktorima: kontekst, pol, uzrast

Ispitivanje povezanosti faktora **kontekst**, **uzrast** i **pol** na ispoljavanje teškoća u oblasti navika potvrđuje dominantan doprinos konteksta odrastanja – naročito kada su u pitanju navike čistoće ($S=0.52$, $p=0.001$).

Tabela 76 - Povezanost faktora kontekst, uzrast i pol sa teškoćama u oblasti navika

		Ishrana	San	Čistoća	Navike ukupno
Kontekst odrastanja	Koeficijent korelacije	0.38	0.38	0.52	0.58
	Nivo značajnosi	0.001	0.001	0.001	0.001
Uzrast	Koeficijent korelacije	0.1	0.07	0.08	1.0
	Nivo značajnosi	/	/	/	/
Pol	Koeficijent korelacije	0.2	0.10	0.16	0.17
	Nivo značajnosi	0.01	/	0.05	0.05

Faktor **pol** jeste u blagoj, ali značajnoj korelaciji sa brojem ispoljenih teškoća u oblasti ishrane i čistoće. Ukazuju da dečaci imaju nešto više problema u ovoj oblasti, kao što su sugerisali i gorenavedeni rezultati.

3. REZIME REZULTATA (1-2):

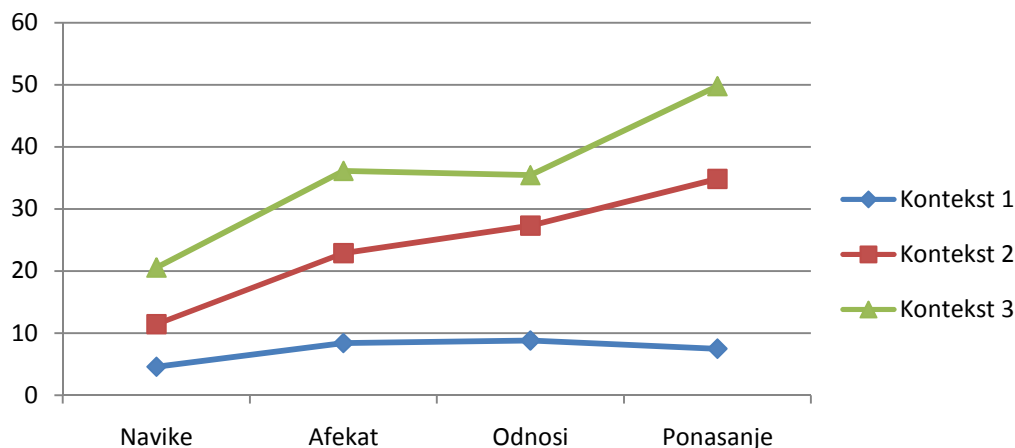
3.1 TEŠKOĆE U ODRASTANJU U ODNOSU NA KONTEKST ODRASTANJA, UZRAST I POL

3.1.1 Kontekst odrastanja

S obzirom da je *faktor kontekst odrastanja* određen kvalitativnom analizom kao kompozit: 1. *rizika* koje je dete iskusilo u porodici porekla, 2. *vremena izmeštanja* iz nepovoljnih okolnosti i 3. *broja promena sredina*, rezultati ukazuju da je upravo taj kompozitni faktor u najvišoj i značajnoj korelaciji sa ukupnim brojem ispoljenih teškoća kod dece ($S=0.75$, $p=0.01$) – što opravdava njegovo korišćenje u studiji. Analizirajući pojedinačne činioce - *rizike*, *vreme izmeštanja* i *broj promena sredine*, takođe je utvrđena značajna povezanost – najviša je za faktor *rizici u porodici porekla* ($S=0.67$, $p=0.01$), ali je za sve njih niža u poređenju sa kompozitnim faktorom.

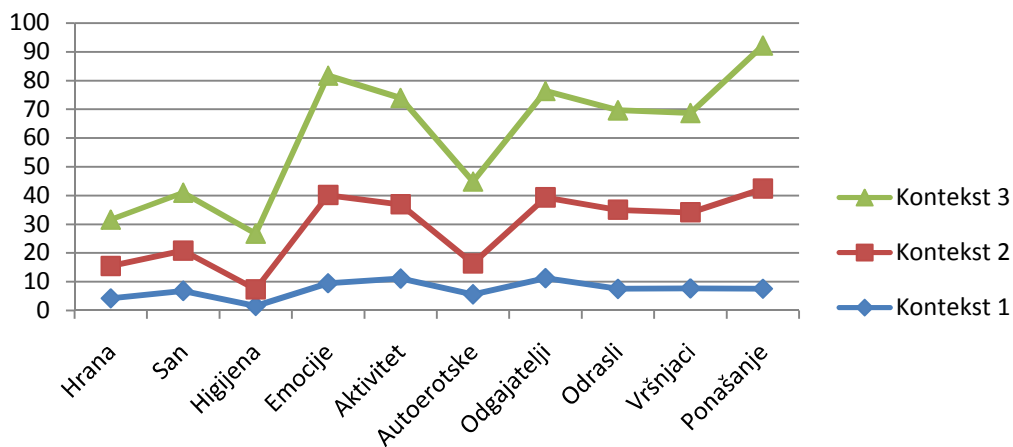
Rezultati u pogledu doprinosa *faktora konteksta odrastanja* prisustvu ili odsustvu teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju i ponašanju nedvosmisleno i dosledno dokazuju njegovu statističku značajnost na svim zavisnim varijablama:

- **Deca odrasla u tri konteksta odrastanja značajno se razlikuju**, i u *ponašanju*, kao i u **grupama varijabli**: *kontrola afekta* (regulacija afekta, aktivitet/pažnja, autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje), *odnosi sa okruženjem* (odnosi sa odgajateljima, odraslima i vršnjacima) i *navike* (ishrane, sna i higijene), na način da najmanje teškoća ispoljavaju deca iz Konteksta 1, a najviše deca odrasla u Kontekstu 3. Razlike među grupama imaju najmanju amplitutudu u *oblasti navika*, a najviše se razlikuju u broju ispoljenih teškoća u *oblasti ponašanja i kontrole afekta*.

Grafikon 21 - Odnos konteksta odrastanja i grupa teškoća u emocionalno-socijalno razvoju i ponašanju

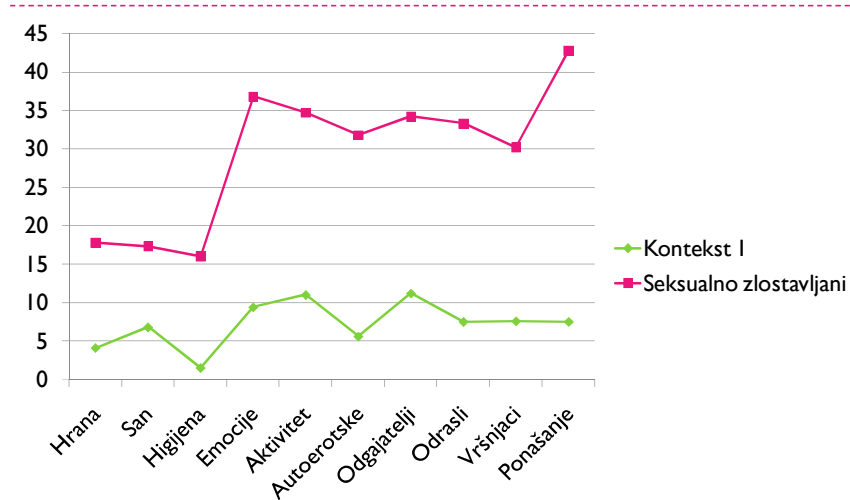
- Zaključak da su teškoće kod dece odrasle u Kontekstu 1 ređe, a kod dece iz Konteksta 2 i 3 značajno više prisutne i na **pojedinačnim varijablama** ilustruje dijagram 2 (ispod). Od pojedinačnih zavisnih varijabli, razlike među decom najizraženije su (prema rangu izraženosti razlika/značajnosti) u: **ponašanju, regulaciji emocija, odnosu prema odgajateljima, aktivitetu**, a potom prema **drugim odraslima i vršnjacima**.

Grafikon 22 - Broj teškoće po varijablama, u odnosu na kontekst odrastanja

- Najdrastičnija razlika u broju teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju i ponašanju jeste između dece odrasle u visoko rizičnom Kontekstu 3 koja su i seksualno zlostavljana (41 dete) i dece odrasle u povoljnom Kontekstu 1 (38 dece).

Seksualno zlostavljana deca i deca iz Konteksta 1

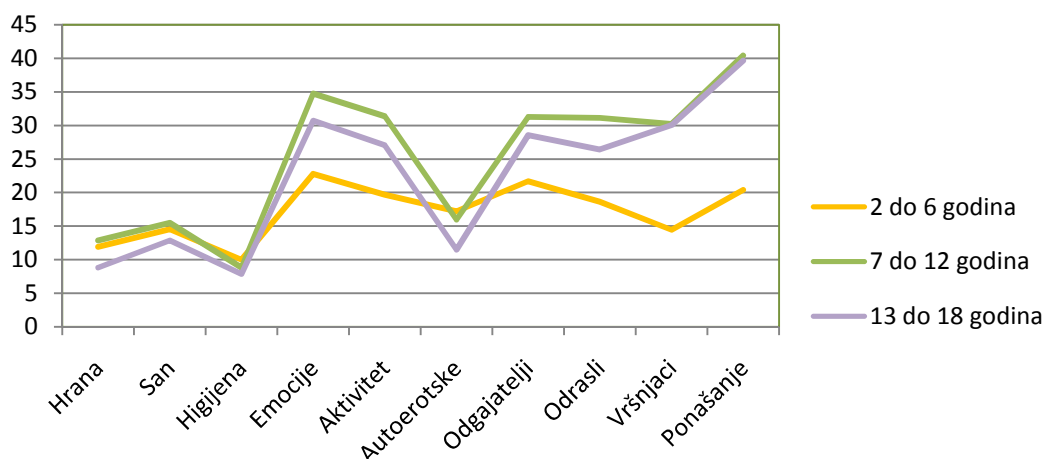

Grafikon 23 - Teškoće seksualno zlostavljane i dece odrasle u Kontekstu 1

- Značajno je istaći, kada je reč o ukupnom broju teškoća u oblasti emocionalno-socijalnog razvoja (navike, kontrola afekta, odnos sa okruženjem i ponašanje), da dvofaktorska univarijaciona analiza otkriva statističku značajnost interakcije konteksta i uzrasta. Drugim rečima, unutar istog uzrasnog perioda deca odrasla u različitim kontekstima razlikuju se po broju ispoljenih teškoća – dakle, **kontekst odrastanja značajno boji/utiče na prisustvo/odsustvo teškoća kod dece istog uzrasnog perioda.**

3.1.2 Uzrast

- Generalno, u pogledu faktora uzrasta, iz rezultata se može zaključiti da se teškoće kod dece ne povećavaju linearno sa odrastanjem. Ispoljenost teškoća na svim varijablama najniža je na uzrastu od 2 do 6 godina, najbrojnije teškoće se registruju u period od 7 do 12 godina – tj. u pred-pubertetu i pubertetu, da bi zatim nešto opale u uzrasnom rasponu od 13 do 18 godina. Nalaz je jasno dokazan post hoc testovima, koji pokazuju najveću razliku u broju ispoljenih teškoća između ranog i pubertetskog uzrasta, a uočava se i na dijagramu. Na taj, način studija posredno ukazuje na opravdanost postojanja koncepta *puberteta*.

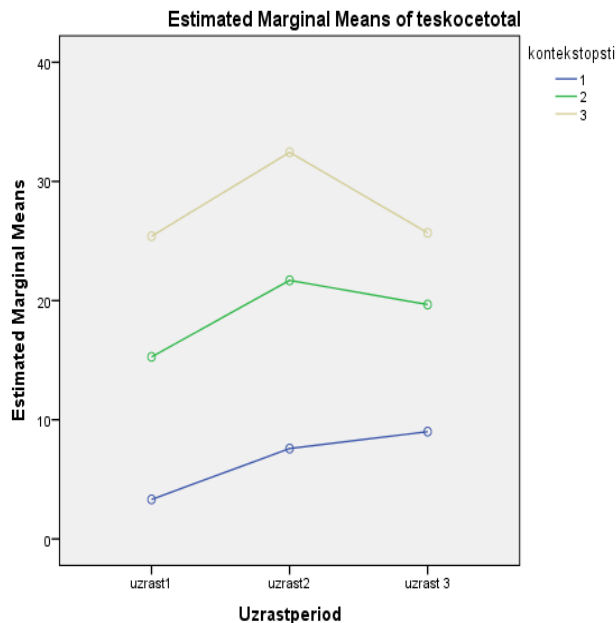

Grafikon 24 - Teškoće po varijablama u odnosu na uzrasne periode

- Kao što je gorenavedeno, statistički je dokazana interakcija konteksta i uzrasta, odnosno uticaj konteksta unutar istog uzrasnog perioda. Preciznije, **putanje teškoća u funkcionisanju dece istog uzrasta razlikuju se u zavisnosti od konteksta pod čijim uticajem su odrastala**, i to na sledeći način:

Osim što deca iz **Konteksta 1** imaju najmanji i značajno niži nivo teškoća od dece iz Konteksta 2 i 3, putanja ispoljavanja u tom poduzorku povećava se linearno kroz uzrasne periode od 2 do 6 godina i pubertet (7-12 godina), a najviši nivo dostiže u periodu 13-18 godina. Teškoće se u pubertetu u ovom poduzorku malo povećavaju (ali razlika nije statistički značajna u odnosu na rani uzrast 2 do 6 godina), a najviši nivo je u periodu 13 do 18 godina (unutar Klastera 1 statistički je značajna razlika u odnosu na period 2 do 6, ali ne i u odnosu na 7 do 14 godin). Drugim rečima – teškoće se usložnjavaju postepeno po principu *mala deca mali problem – velika deca veliki problem*, ali sve u sferi normalnog, očekivanog i nedramatičnog.

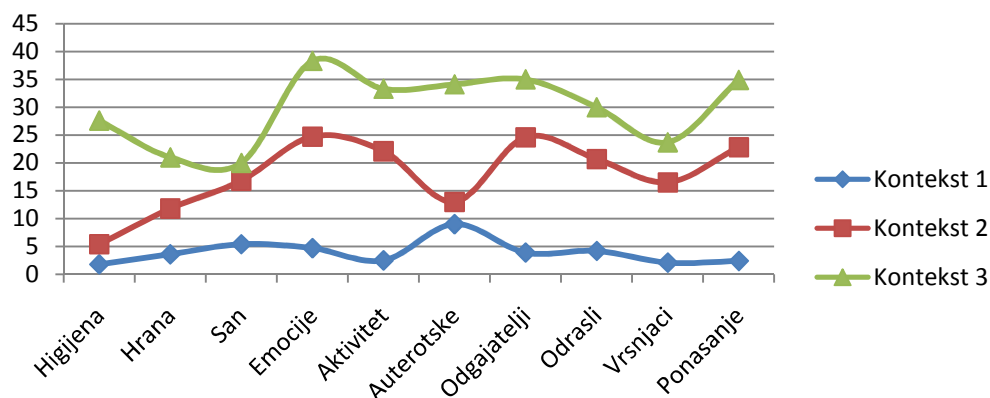
Putanja razvoja teškoća kod dece odrasle u nepovoljnom **Kontekstu 2 i 3** razlikuje se na dva načina od dece iz Konteksta 1: a. Deca iz Konteksta 2 i 3 ispoljavaju značajno više teškoća nego deca iz Konteksta 1, na svim uzrastima. b. Razlikuje se i tok usložnjavanja teškoća - pubertet je mnogo burniji kod dece odrasle u nepovoljnom okruženju, jer se broj teškoća dramatično povećava u tim podgrupama na uzrastu od 7 do 12 godina.

Grafikon 25 - Interakcija konteksta i uzrasta – Ukupne teškoće

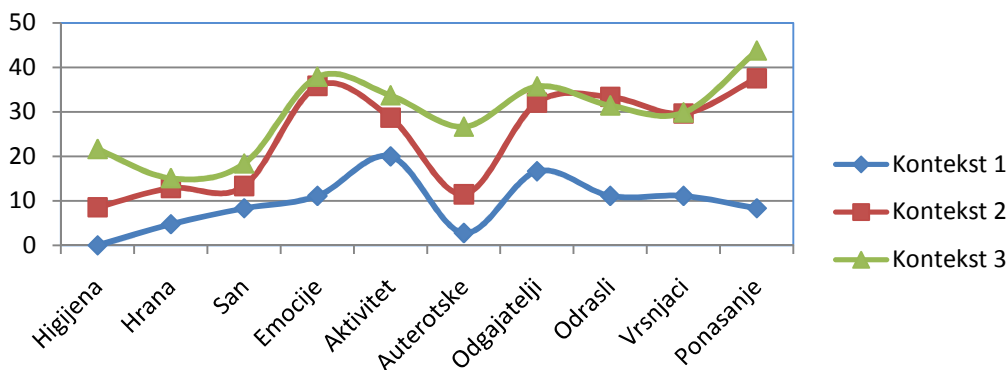
- Po uzrastima može se pretpostaviti trajektorija teškoća kod dece odrasle u povoljnom i nepovoljnom okruženju:

Predškolski uzrast (2- 6 godina): Na ranom uzrastu, deca iz Konteksta 1 imaju značajno manje teškoća na svim varijablama emocionalno-socijalnog razvoja i ponašanja, u poređenju sa decom iz Konteksta 2 i 3: *u ponašanju, regulaciji emocija, aktivitetu/pažnji*, odnosu prema okruženju (*odgajateljima, drugim odraslima i vršnjacima*), *navikama ishrane i sna*. Jedina varijacija se uočava kod *autoerotskih, autoagresivnih radnji i erotizovanog ponašanja*, kao i *navika higijene* koje specifično ispoljavaju zlostavljana deca (Kontekst 3), po čemu se ova podgrupa već na ranom uzrastu značajno izdvaja i u odnosu na Kontekst 1 i Kontekst 2. Zanimljivo je da na ovom uzrastu varijable *regulacija emocija, odnos prema odgajateljima* i *navike ishrane* dobro (statistički značajno) razlikuju sve tri podgrupe odrasle u tri različita okruženja. Suprotno, deca iz nepovoljnih Konteksta 2 i 3 u varijablama: *ponašanje, aktivitet/pažnja, odnos prema drugim odraslima/autoritetima i vršnjacima*, kao i *navike u oblasti sna*, statistički se ne razlikuju po broju teškoća na ovom uzrastu.

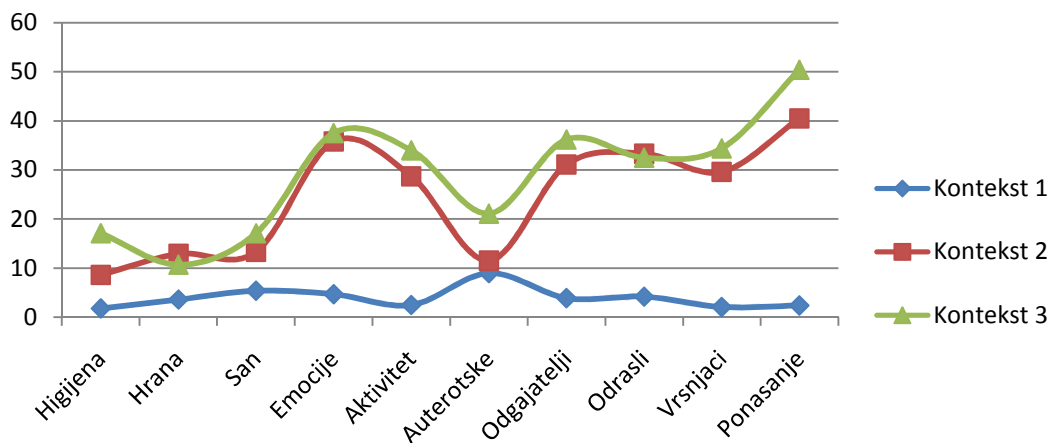
Grafikon 26 - Teškoće na uzrastu 2-6 godina u odnosu na kontekst odrastanja

Pred-pubertet i pubertet (7-12 godina): Nezavisno u kom su kontekstu odrastala, teškoće sve dece se povećavaju u pred-pubertetu i pubertetu, ali su kod dece iz Konteksta 1 značajno manje izražene na svim varijablama u odnosu na decu iz Kontekstu 2 i 3. Može se zaključiti da je pubertet turbulentniji (na osnovu prosečnog broja teškoća po svim varijablama) kod dece odrasle u nepovoljnom okruženju. Varijable *ponašanje*, *regulacija emocija* i *odnos prema vršnjacima* vrše doslednu diskriminaciju između sve tri podgrupe (razlike su statistički značajne između dece iz sva tri konteksta). Zlostavljana deca (Konteksta 3) se ponovo izdvajaju – teškoće u *oblasti aktiviteta/pažnje*, *autoerotских*, *autoagresivnih radnji* i *erotizovanog ponašanja* ih značajno razlikuju od dece iz druge dve podgrupe (Kontekst 1 i 2). U varijablama *odnos prema odgajateljima*, *drugim odraslima* i *navikama*, *ishrane*, *sna* i *higijene* nema razlika između dece odrasle u nepovoljnim kontekstima 2 i 3 (samo u odnosu na Kontekst 1).

Grafikon 27 - Teškoće u pubertetu kod dece odrasle u različitim kontekstima

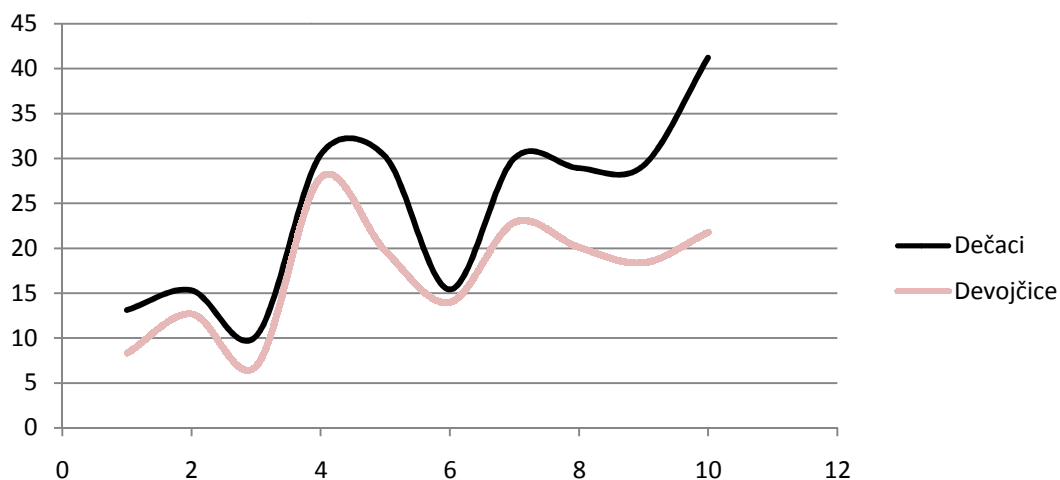
Adolescencija (13-18 godina): Deca iz Konteksta 1 se i u adolescenciji izdvajaju po niskom broju teškoća. Za razliku od njih, deca iz nepovoljnih konteksta 2 i 3 imaju značajno veći broj teškoća gotovo na svim varijablama, osim *navika ishrane* i *sna* – gde nema razlika između tri podgrupe. Zlostavljana deca (Kontekst 3) izdvajaju se i na ovom uzrastu, od podgrupa Kontekst 1 i 2, po značajno većem prisutvu teškoća u oblasti *aktiviteta/pažnje*, *autoerotskih*, *autoagresivnih radnji* i *erotizovanog ponašanja*, kao i *navika higijene*. Između dece iz Konteksta 2 i 3 nema razlika u broju teškoća u oblastima/varijablama: *ponašanje*, *regulacija emocija* i odnosa prema okruženju (prema *odgajateljima*, *drugim odraslima/autoritetima* i *vršnjacima*).

Grafikon 28 - Teškoće u adolescenciji u odnosu na kontekst odrastanja

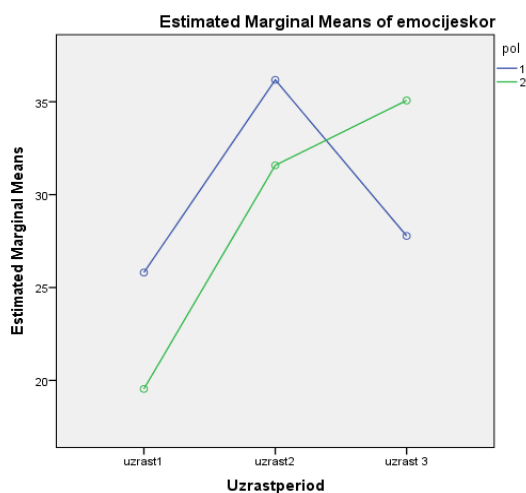
3.1.3 Varijable/teškoće u ponašanju u odnosu na pol

- Dečaci značajno više ispoljavaju teškoće, nego devojčice, i u *ponašanju*, i u ukupnom emocionalno-socijalnom razvoju (bez ponašanja). Pri tome se ne sme izgubiti iz vida da značajno više devojčica pripada povoljnom Kontekstu 1, dok je 85% dečaka odraslo u Kontekstu 2 i 3 – a jasno je da je faktor kontekst odrastanja prilično dominantan u kontribuciji razvoju teškoća.

Grafikon 29 - Teškoće u odnosu na pol

- Što se tiče posebnih klastera varijabli, u oblasti **kontrole afekta** - *regulacija afekta, aktivitet/pažnja, autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje* razlike između dečaka i devojčica nisu značajne osim u ispoljavanju teškoća u *aktivitetu & pažnji* – gde dečaci značajno više imaju problema. Posmatrajući opet celokupan klaster kontrola afekta (*regulacija afekta, aktivitet/pažnja, autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje*) nije statistički dokazana interakcija pola i uzrasta. Ipak, uočava se tendencija da u adolescenciji dečaci više potiskuju emocije, dok ih devojčice više socijalno manifestuju.

Grafikon 30 - Interakcija uzrasta i pola – Regulacija emocija

- U oblasti **odnosa sa okruženjem** – *prema odgajateljima, odraslima i vršnjacima* dečaci ispoljavaju značajno više teškoća nego devojčice.
- Kada je reč o **klasteru navika** – *navikama ishrane, sna i čistoće* dečaci ispoljavaju značajno više teškoća u ishrani i navikama čistoće od devojčica, dok teškoće u sferi sna nisu diskriminativne.

3.2 KORELACIJE NEZAVISNIH I ZAVISNIH VARIJABLI

Ispitivanje korelacije nezavisnih i zavisnih varijabli navodi na sledeće zaključke. **Kontekst odrastanja** je u značajnoj korelaciji sa teškoćama u svim zavisnim varijablama – dakle, što je kontekst nepovoljniji dete ispoljava više teškoća u svim domenima emocionalno-socijalnog razvoja i ponašanja. Najviša povezanost je sa teškoćama u *regulaciji emocija* ($S=0.62$), *ponašanja* (0.58), odnosima prema okruženju (*odraslima, vršnjacima i odgajateljima*, $S=0.52-0.55$), *navikama čistoće* (0.52), autoerotskim, autoagresivnim radnjama i erotizovanim onanizmom ($S=0.50$) i *aktivitetu i pažnji* (0.47). Najmanja povezanost je sa *navikama ishrane i sna* ($S=.38$).

Tabela 77 - Korelacija nezavisnih faktora sa zavisnim varijablama

	Emocije	Ponašanje	Odnos sa odraslima	Odnos sa vršnjacima	Odnos sa odgajateljima	Čistoća	Auto...	Aktivitet	Ishrana	Sna	Ukupno
Kontekst	0.62	0.58	0.55	0.53	0.52	0.52	0.50	0.47	0.38	0.38	0.75
Značajnost	0.001	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
Uzrast	0.17	0.35	0.19	0.37	0.16	/	0.18	0.15	/	/	0.25
Značajnost	0.05	0.01	0.01	0.01	0.05	/	0.05	0.05	/	/	0.01
Pol	/	0.39	0.26	0.31	0.23	0.16	/	0.28	0.2	/	0.32
Značajnost	/	0.01	0.01	0.01	0.01	0.05	/	0.01	0.01	/	0.01

Povezanost **uzrasta** je najmanje izražena, verovatno zbog kontaminirajućeg uticaja konteksta odrastanja. Jedno se može zaključiti da se teškoće u *odnosima prema vršnjacima* ($P=0.37$) i *ponašanju* ($P=0.35$) povećavaju sa odrastanjem, dok *autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje* ima tendenciju opadanja.

Kada je reč o faktoru **pol**, teškoće u *ponašanju* ($S=0.39$), *aktivitetu/pažnji* ($S=0.28$) i u odnosima prema okruženju (prema *vršnjacima* $S=0.31$, *odraslima* $S=0.26$ i *odgajateljima* $S=0.23$) više ispoljavaju dečaci.

3.3 ZAVISNE VARIJABLE KAO INDIKATORI NEPOVOLJNIH USLOVA RAZVOJA KROZ UZRASNE PERIODE

Generalno, rezultati su ukazali na tendenciju da je odgovor dece na nepovoljne uslove razvoja difuzan na predškolskom uzrastu 2-6 godina – što znači da se teškoće ispoljavaju na svim varijablama emocionalno-socijalnog razvoja i ponašanja. Sa odrastanjem, specifične varijable se razlikuju po svojoj sposobnosti da načine razliku između dece odrasle u povoljnim ili nepovoljnom okruženju.

- Na svim uzrastima, zaključno sa adolescencijom, teškoće u *regulaciji emocija, ponašanju i odnosima prema vršnjacima, odgajateljima i drugim odraslima* dobro diskriminišu decu odraslu u sva tri različita konteksta. U najmanju ruku, na svim ovim varijablama je dosledno dokazana bar statistička značajnost razlika između dece odrasle u povoljnom (Kontekst 1) i nepovoljnim kontestima (Konteksti 2 i 3). Na ranom uzrastu od 2 do 6 godina, tri podgrupe odrasle u različitim kontekstima se statistički značajno razlikuju u pogledu odnosa prema hrani (*navike ishrane*), ali potom teškoće u pubertetu u ovoj oblasti više ispoljavaju zlostavljana deca (Kontekst 3) u odnosu na druge dve podgrupe, da bi u adolescenciji navike ishrane izgubile svoju diskriminativnost u pogledu razlikovanja grupa odraslih u povoljnom i nepovoljnom okruženja. Gotovo identična situacija je i sa *navikama u vezi sna (i zaspivanja)*.
- Karakteristično na svim uzrastima (ne samo na ranim), prisustvo teškoća u varijablama *aktivitet/pažnja, navike higijene i autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje* pravi značajnu razliku između dece iz Konteksta 1 i 2, sa jedne strane, i zlostavljane dece (Kontekst 3), sa druge – po čemu se deca iz Konteksta 3 izdvajaju.

Tabela 78 - Pregled varijabli prema značajnosti razlika koje prave u odnosu na decu odraslu u različitim kontekstima

TEŠKOĆE	ZNAČAJNOST PREMA UZRASNIM PERIODIMA
Ponašanje	Na sva tri uzrasna perioda statistički je značajna razlika između Kontekst 1 od Konteksta 2 i 3, dok je samo u pubertetu razlika statistički značajna i između dece iz Konteksta 2 i 3.
Regulacija emocija	Na ranim uzrastima i u pubertetu razlike su statistički značajne između sve tri podgrupe, dok se jedino u adolescenciji deca iz Konteksta 1 značajno razlikuju od dece iz Konteksta 2 i 3.
Aktivitet/pažnja	Hiperaktivnost je značajno prisutnija na ranim uzrastima kod dece iz Konteksta 1 u poređenju sa Kontestima 2 i 3, dok se deca iz Konteksta 3 značajno ističu u ovim teškoćama u pubertetu i adolescenciji (u odnosu na Kontekst 1 i 2).
Autoertosse, autoagresivne erotizovano ponašanje	Na svim uzrastima, zlostavljana deca (Kontekst 3) imaju značajno više teškoća od dece iz Konteksta 1 i 2.
Odnos prema odgajateljima	Na ranim uzrastima značajno se razlikuju deca iz sve tri podgrupe. U pred-pubertetu, pubertetu i adolescenciji razlike su značajne samo između dece iz povoljnog Konteksta 1 i nepovoljnih Konteksta 2 i 3.
Odnos prema drugim odraslima/autoritetima	Na svim uzrastima, razlike su značajne samo između dece iz povoljnog Konteksta 1 i nepovoljnih Konteksta 2 i 3.
Odnos prema vršnjacima	Na svim uzrastima, osim u pubertetu, razlike su značajne samo između dece iz povoljnog Konteksta 1 i nepovoljnih Konteksta 2 i 3. U pubertetu dokazana je statistička značajnost razlika između sve tri podgrupe.
Navike ishrane	Na ranim uzrastima razlike su značajne između sve tri podgrupe, dok se u pubertetu teškoće značajno više ispoljavaju kod dece iz Konteksta 2 i 3. U adolescenciji nema razlika, odnosno teškoće u ishani su izgubile diskriminativnost u razlikovanju podgrupa.
San	Na ranim uzrastima i u pubertetu, razlike su značajne samo između dece iz povoljnog Konteksta 1 i nepovoljnih Konteksta 2 i 3. U adolescenciji nema razlika, odnosno teškoće u navikama sna izgubile su diskriminativnost u razlikovanju podgrupa.
Navike higijene	Na ranim uzrastima i u pubertetu razlike su statistički značajne između povoljnog (Kontekst 1) i nepovoljnog Konteksta (2 i 3), dok u adolescenciji značajno više dece iz Konteksta 3 (u odnosu na Kontekst 1 i 2) ispoljava teškoće u ovoj oblasti

Specifične teškoće unutar zavisnih varijabli koje se naročito ističu i prave značajnu razliku između dece iz povoljnog (Konteksta 1) i nepovoljnog (Kontekst 2 i 3) jesu: *napadi besa i promene raspoloženja, neprepoznavanje osećanja, uznemirenost &*

plačljivost, fobije (regulacija emocija); nepoštovanje naloga, verbalna agresija (ponašanje); šefovsko ponašanje i lepljivost za nepoznate (odnos prema odgajateljima i drugim odraslima); hiperaktivnost i kratka pažnja; fizičko nasilje prema vršnjacima; autoagresivne radnje – samopovređivanje. U tabeli 84 je prikaz najčešćih teškoća dece iz nepovoljnog okruženja (kontekst 2 i 3).

Tabela 79 - Pregled najčešćih teškoća dece iz Konteksta 2 i 3 po varijablama

VARIJABLE	SPECIFIČNE TEŠKOĆE
Ponašanje	Nepoštovanje naloga. Verbalna agresivnost. Manipulacija. Fizička agresivnost. Uništavanje stvari.
Regulacija emocija	Napadi besa i promene raspoloženja. Neprepoznavanje osećanja. Uznemirenost i plačljivost. Fobije. Ravnodušnost (depresivnost). Plašljivost.
Odnos prema odgajateljima	Šefovsko ponašanje. Lepljivost za nepoznate. Preterana vezanost za odgajatelje. Odbijanje kontakta očima
Aktivitet/pažnja	Hiperaktivnost. Kratka pažnja.
Odnos prema vršnjacima	Fizičko nasilje. Nekritično druženje - svi su najbolji prijatelji. Zastrašivanje. Ljubomora. Druženje sa problematičnim vršnjacima. Odbačenost.
Drugi odrasli	Lepljivost za nepoznate. Šefovsko ponašanje. Nepoverljivost.
Autoerotske, autoagresivne radnje...	Samopovređivanje. Sisanje palca. Onanija. Neprimerena znanja o seksualnosti i seksualizovana igra (kod seksualno zlostavljanih).
San	Loš kvalitet sna. Teškoće pri zaspivanju.
Ishrana	Prekomerni unos hrane.
Higijena	Enureza. Odbija ili se plaši da se kupa, upražnjava higijenu.

4. TEŠKOĆE U PONAŠANJU

4.1 TEŠKOĆE U PONAŠANJU U ODNOSU NA NEZAVISNE I ZAVISNE VARIJABLE

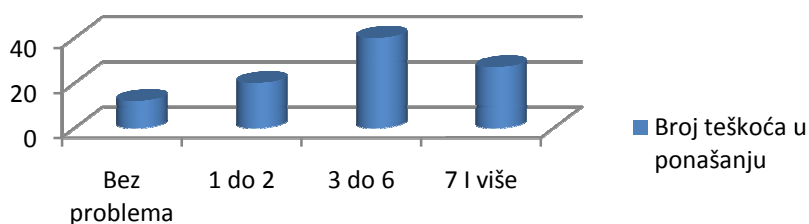
4.1.1 Broj teškoća u ponašanju u odnosu na nezavisne varijable

Ukoliko se podeli uzorak na četiri podgrupe: (1.) Grupu dece bez teškoća u ponašanju; (2.) Decu sa 1 do 2 teškoće; (3.) Grupu koja ispoljava 3 do 6 teškoća i (4.) one sa 7 i više, uočava se da skoro dve trećine (67%) dece ispoljava tri i više teškoće u ponašanju.

Tabela 80 - Kategorije teškoća u ponašanju

Broj ispoljenih teškoća u ponašanju	0	1-2	3-6	7 i više	Ukupno
Broj dece	24	36	72	48	180
%	13	20	40	27	100

Broj teškoća u ponašanju

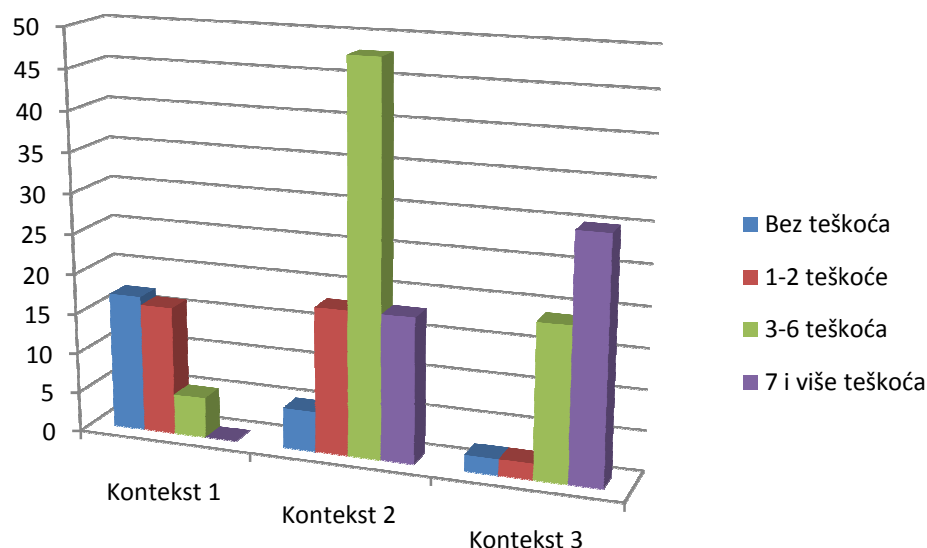

Histogram 1 - Kategorije teškoća u ponašanju u odnosu na broj

Kategorije teškoća u odnosu na kontekst odrastanja: Iz tabele 75 se registruje da dece iz Konteksta 1 nema u kategoriji **7 i više teškoća** u ponašanju, dok samo četvoro dece (8%) iz Konteksta 3 pripadaju kategorijama **bez teškoća** ili sa **1 do 2 teškoće**.

Tabela 81 - teškoća u ponašanju u odnosu na kontekst odrastanja

		Kategorije ponašanja								Total	%
		Bez teškoća	%	1-2 teškoće	%	3-6 teškoće	%	7 i više teškoća	%		
Kontekst	1	17	45	16	42	5	13	0	0	38	21
	2	5	6	18	20	48	54	18	20	89	50
	3	2	4	2	4	19	36	30	56	53	29
Total		24	13	36	20	72	40	48	27	180	100

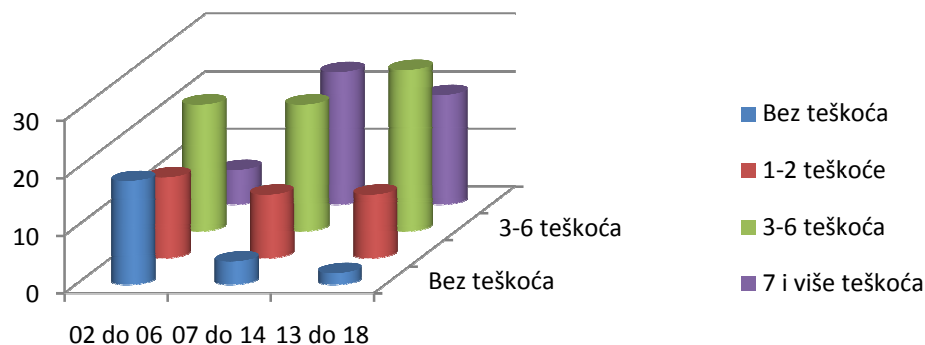

Histogram 2 - Kategorije teškoća u ponašanju u odnosu na kontekst odrastanja

Kategorije ponašanja u odnosu na uzrast: čini se Deca bez i sa minimalnim brojem teškoća u ponašanju, u adolescenciji, redukuju njihov broj na minimalan, dok deca sa 3 i više teškoća, kroz pubertet i adolescenciju teže njihovom povećavanju/usložnjavanju.

Tabela 82 - Kategorije ponašanja u odnosu na uzrasne periode

		Kategorije ponašanja								Total
		Bez teškoća	%	1-2 teškoće	%	3-6 teškoća	%	7 i više teškoća	%	
Uzrasni period	1	18	30	14	23	22	37	6	10	60
	2	4	7	11	18	22	37	23	38	60
	3	2	3	11	18	28	46	19	32	60
Total		24		36		72		48		180

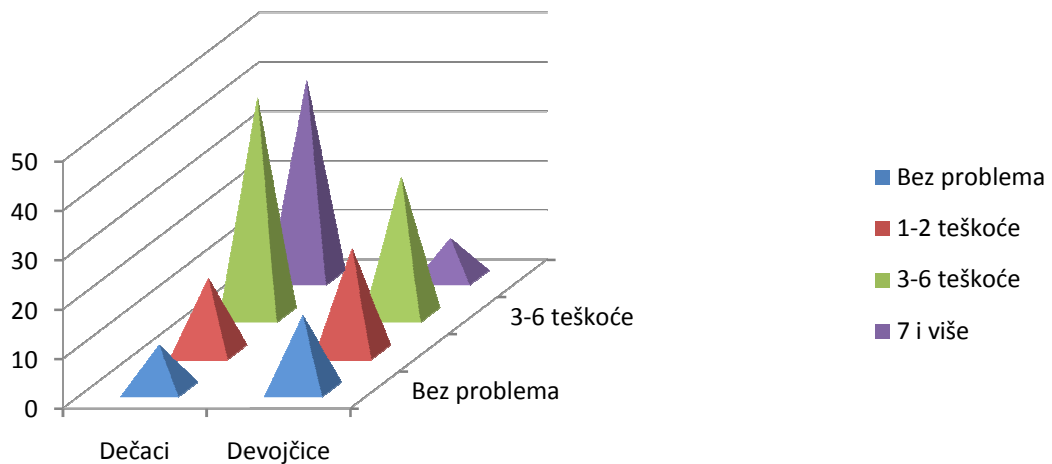

Histogram 3 - Kategorije ponašanja u odnosu na uzrasne periode

Kategorije ponašanja u odnosu na pol: Iz tabele 78 i histograma 4 može se uočiti da dečaci prednjače u kategorijama **3 do 6 i 7 i više teškoća**.

Tabela 83 - Kategorije ponašanja u odnosu na pol

		Kategorije ponašanja								Total
		Bez problema	%	1-2 teškoće	%	3-6 teškoće	%	7 i više	%	
pol	1	9	8	15	14	44	41	40	37	108
	2	15	21	21	29	28	39	8	11	72
Total		24		36		72		48		180

Histogram 4 - Kategorije ponašanja u odnosu na pol

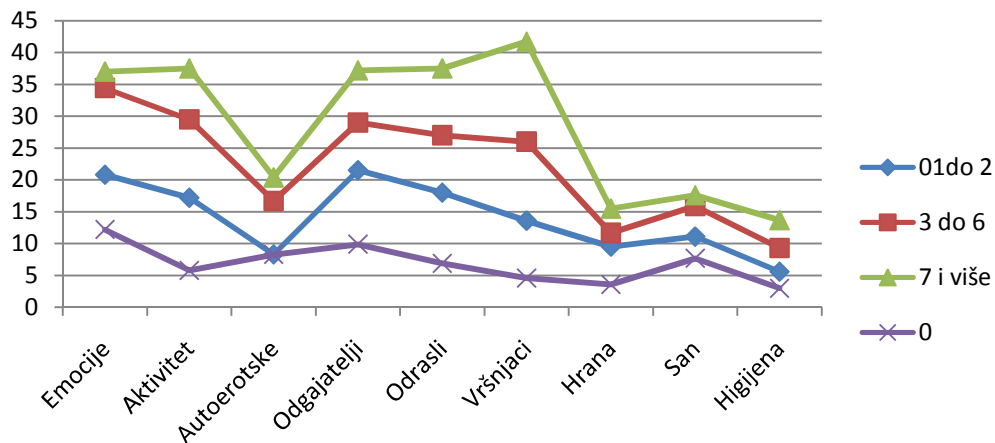
4.1.2 Kategorije ponašanja u odnosu na zavisne varijable

U tabeli 84, kao i na dijagramu 31 mogu se pratiti razlike između kategorija u pogledu ispoljenih teškoća u drugim varijablama emocionalno-socijalnog razvoja.

Tabela 84 - Prosečan broj teškoća u ponašanju po kategorijama

	Bez problema	1-2 teškoće	3 do 6 teškoća	7 i više teškoća	F	Značajnost
Sr. vrednost	M	M	M	M		
Afekat	12.2	20.8	34.4	37.0	17.99	.000
Aktivitet	5.8	17.2	29.5	37.5	26.69	.000
Autoerotske	8.3	8.3	16.7	20.4	5.87	.001
Odgajatelji	9.9	21.5	29.0	37.2	22.11	.000
Odrasli	6.9	18.0	27.0	37.5	31.46	.000
Vršnjaci	4.6	13.6	26.0	41.7	63.10	.000
Hrana	3.6	9.52	11.7	15.5	6.96	.000
San	7.7	11.1	15.9	17.6	4.23	.006
Higijena	3	5.6	9.3	13.7	5.18	.002

Uočava se da između dece različitih kategorija postoje dosledne i značajne razlike u svim varijablama, na način da deca sa najviše teškoća u ponašanju, ispoljavaju najviše teškoća u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja. Kao što sugerišu i rezultati u odeljku pod I., deca različitih kategorija ponašanja ispoljavaju najveće razlike u oblasti **regulacije emocija, aktiviteta/pažnje** i **odnosa sa okruženjem**.

Grafikon 31- Kategorije teškoća u ponašanju u odnosu na druge varijable emocionalno-socijalnog razvoja

Dijagram i grafički ilustruje zaključak da što dete ima više teškoća u ponašanju, ispoljava više teškoća i na drugim varijablama emocionalno-socijalnog razvoja.

4.2 KORELACIJA PONAŠANJA SA ZAVISNIM VARIJABLAMA

4.2.1 Korelacija ponašanja sa teškoćama u grupama varijabli: kontrola afekta, odnosi sa okruženjem i navike

Teškoće u ponašanju jesu u visokoj i značajnoj korelaciji sa *teškoćama u odnosima sa okruženjem* (0.70, $p=0.001$), ali i *kontrolom afekta* (0.54, $p=0.005$). Iako je korelacija sa teškoćama u sferi *navika* nešto niža (0.36, $p=0.001$), može se reći da je verovatnije da će deca sa izraženim teškoćama u ponašanju imati poneku teškoću i u domenu navika (posebno na ranim uzrastima, ukazuje analiza iz poglavlja I.).

Tabela 85 - Povezanost ponašanja sa teškoćama u oblasti kontrole afekta, odnosa sa okruženjem i navika

	Kontrola afekta	Odnosi sa okruženjem	Navike	Teskoće total (bez ponašanja)
Ponašanje	0.54	0.70	0.36	0.66
	.000	.000	.000	.000
Kontrola afekta		0.65	0.59	0.90
		.000	.000	.000
Odnosi sa okruženjem			0.47	0.86
			.000	.000
Navike				0.73
				.000

4.2.2 Korelacija ponašanja sa pojedinačnim varijablama: regulacijom emocija, aktivitetom i pažnjom, autoerotskim, autoagresivnim radnjama i seksualizovanim ponašanjem; odnosom prema odgajateljima, drugim odraslima i vršnjacima; navikama ishrane, sna i čistoće

Iz tabele 91 se uočava da teškoće u ponašanju visoko i značajno koreliraju sa teškoćama u *odnosima sa vršnjacima* (0.71, $p=0.001$) i *odraslima u okruženju* (0.56, $p=0.001$), kao i na planu *aktiviteta i pažnje* (0.52, $p=0.001$).

Značajno je primetiti da je broj teškoća i u ostalim varijablama emocionalno-socijalnog razvoja u manje ili više visokoj, ali svuda značajnoj korelaciji sa ispoljenim brojem teškoća u ponašanju.

Tabela 86 - Veza ponašanja i pojedinačnih varijabli emocionalno-socijalnog razvoja

	Emocije	Aktivitet	Autoerotske	Odgajatelji	Odrasli	Vršnjaci	Hrana	San	Higijena
Ponašanje	0.44	0.52	0.30	0.49	0.56	0.71	0.29	0.24	0.26
	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.001	.000
Emocije		0.38	0.33	0.47	0.51	0.50	0.33	0.32	0.25
		.000	.000	.000	.000	.000	.000	.000	.001
Aktivitet			0.30	0.40	0.43	0.52	0.38	0.31	0.24
			.000	.000	.000	.000	.000	.000	.001
Autoerotske				0.35	0.36	0.22	0.45	0.30	0.44
				.000	.000	.003	.000	.000	.000

	Emocije	Aktivitet	Auto erotske	Odgajatelji	Odrasli	Vršnjaci	Hrana	San	Higijena
Odgajatelji					0.70	0.50	0.33	0.28	0.39
					.000	.000	.000	.000	.000
Odrasli						0.62	0.30	0.31	0.27
						.000	.000	.000	.000
Vršnjaci							0.30	0.30	0.20
							.000	.000	.006
Hrana								0.40	0.29
								.000	.000
San									0.23
									.002

U odnosu na uzrasne periode, teškoće u ponašanju u najvišoj su korelaciji sa grupama varijabli: *kontrola afekta, navike i odnos sa okruženjem*, na predškolskom uzrastu i pred-pubertetskom/pubertetskom uzrastu.

Tabela 87 - Korelacija teškoća u ponašanju sa teškoćama na grupama varijabli

Uzrast	Regulacija navika	Kontrola afekta	Odnosi sa okruženjem
2 do 6 godine	0.48	0.60	0.72
	0.000	0.000	0.000
7 do 12 godina	0.58	0.60	0.65
	0.000	0.000	0.000
13 do 18 godina	0.105	0.32	0.61
	/	0.01	0.000

Zanimljivo je da je prisustvo teškoća u regulaciji *navika* u periodu od 7 do 12 godina u visokoj korelaciji (0.58, $p=0.001$) sa brojem teškoća u ponašanju.

U adolescenciji, kada teškoće u ponašanju eskaliraju, primetno je da je korelacija sa teškoćama u drugim domenima nešto niža u odnosu na pubertet za *odnose sa okruženjem* 0.61 i *kontrolu afekta* svega 0.32, do potpuno niska i neznačajna za *navike* (0.10, p =nije značajno). Ovaj poslednji rezultat je u skladu sa podacima da se enureza, enkopreza i druge teškoće iz oblasti navika čistoće gube u pubertetu i/ili menjaju manifestaciju.

4.3 IZDVAJANJE PREDIKTORA TEŠKOĆA U PONAŠANJU

U skladu sa rezultatima o značaju nezavisnih faktora, pre svih konteksta na ispoljavanje teškoća, kao i činjenice da postoji statistički značajna korelacija između

ispoljenih teškoća u ponašanju sa teškoćama u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja – *kontroli afekta, navikama i odnosu sa okruženjem*, neophodno je utvrditi značaj, tj. snagu tih faktora u odnosu na sposobnost predikcije teškoća u ponašanju.

Multipla linearna regresija otkriva da **nezavisne varijable** - *kontekst odrastanja, uzrast i pol* omogućavaju predikciju ispoljenosti teškoća u ponašanju u visokih 47 odsto (prilagođeni R kvadrat = 0.47, F=54., p=.000). U pogledu snage, uočava se da je snaga faktora *konteksta* najveća (Beta=0.49), dok doprinos *uzrasta* nije mali i neznačajan (Beta=0.26, p=0.000), ali nije jednoznačan. To može biti posledica činjenice da broj teškoća sa uzrastom raste, ali ne linearno – jer najveći pik doživljava u period od 7 do 12 godina.

Tabela 88 - Procenat predviđanja modela koji obuhavata nezavisne faktore

Model 1	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
				R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
	.480	.472	2.385	.480	54.237	3	176	.000

Tabela 89 - Snaga nezavisnih faktora u prediktivnom modelu

Model 1		Beta	Sig.	Collinearity Statistics	
				Tolerance	VIF
	Kontekst	0.49	.000	.946	1.057
	Uzrasni period	0.26	.000	.974	1.026
	Pol	-0.28	.000	.968	1.033

Zanimljivo je da regresiona analiza prediktorske snage isključivo **zavisnih varijabli** – broja teškoća u *oblasti kontrole afekta, odnosa sa okruženjem i navika*, omogućava još precizniju predikciju teškoća u ponašanju – prilagođeni R kvadrat je 0.497.

Može se zaključiti da snaga **nezavisnih varijabli** (kontekst, pol, uzrast), kao prediktora, korespondira sa snagom **zavisnih varijabli**, tj. objektivno registrovanim teškoćama kod dece - kao odraz u ogledalu, s tim što opažene teškoće pružaju izoštreniju sliku, koja sa nešto većom sigurnošću može da implicira da prisutvo određenih teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju predviđa i prisustvo teškoća u ponašanju kod deteta.

Tabela 90 - Procenat predviđanja modela koji obuhavata zavisne varijable

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Mean Square	F	Sig.
2	.711 ^a	.506	.497	324.848	60.030	.000 ^b

Prediktorska snaga teškoća u **odnosima sa okruženjem** jeste dominantna u grupi zavisnih varijabli (Beta=0.611, p=0.000), dok je doprinos *navika* mali, negativan i neznatčan. Ipak, imajući u vidu analizu u odeljku I., značaj navika se ne može tek tako odbaciti i treba ga imati u vidu zbog njegovog doprinosa na ranim uzrastima, od 2 do 6 godina.

Tabela 91 - Snaga zavisnih faktora u prediktivnom modelu

Model 2	Beta	t	Sig.	Collinearity Statistics	
				Tolerance	VIF
Kontrola afekta	.155	2.024	.045	.476	2.101
Odnosi sa okruženjem	.611	8.677	.000	.566	1.767
Navike	-.021	-.316	.752	.641	1.560

Zbog svega navedenog, razumljivo je da sinergija ove dve grupe prediktora – nezavisnih faktora: *kontekst, pol, uzrast* i zavisnih varijabli - *odnosi sa okruženjem* rezultuje sa najvećim procentom predikcije – prilagođeni R kvadrat je visokih 57%.

Tabela 92 - Procenat predviđanja modela koji obuhvata nezavisne i zavisne varijable

Model 3	R	R Square	Adjusted R Square	Change Statistics		
				df1	df2	Sig. F Change
	.761 ^a	.579	.565	6	173	.000

Tabela 93 - Snaga nezavisnih i zavisnih varijabli u prediktivnom modelu

Model 3	Beta	Sig.	Collinearity Statistics	
			Tolerance	VIF
Kontekst	0.21	.008	.408	2.450
Uzrast	0.15	.007	.769	1.300
Pol	-0.20	.000	.887	1.127
Kontrola afekta	0.10	.214	.381	2.623
Odnosi sa okruženjem	0.40	.000	.416	2.405
Navike	-.030	.660	.539	1.855

5. KLASTERI TEŠKOĆA U PONAŠANJU U SVETLU TEŠKOĆA U DRUGIM DOMENIMA EMOCIONALNO-SOCIJALNOG RAZVOJA

5.1 KLASTERI TEŠKOĆA U PONAŠANJU

Za decu koja ispoljavaju teškoće u ponašanju, hijerarhijska klaster analiza (Ward-ov metod), po kvalitetima, prepoznaje dva klastera teškoća u ponašanju, a unutar svakoga od njih, dva podklastera sledećih kvaliteta:

Klasteri Kvaliteti teškoća u ponašanju unutar klastera

Klaster I I. a. : Nepoštovanje naloga; Manipulisanje (kasnije i Laganje).

I. b. : Fizička agresija; Uništavanje stvari. Verbalna agresija;

II. a. : Nepredvidivo reagovanje; Rizično ponašanje; Krađa; Odsustvo

Klaster II kajanja.

II. b. : Bizarna ponašanja; Zavisnost; Prestupništvo.

5.2 KLASTER I U ODNOSU NA KONTEKST, UZRAST I POL

I. a. : Nepoštovanje naloga; Manipulacije (kasnije i laganje).

I. b. : Fizička agresija; Uništavanje stvari; Verbalna agresija.

Iz tabele se uočava da oko polovine (45%) dece iz povoljnog Konteksta 1 ispoljava bar jednu od teškoća iz Klastera I – *najčešće ne poštuje naloge i/ili laže* (Klaster I.a.). Međutim, svega 8% dece iz ovog konteksta ispoljava *verbalnu i fizičku agresiju*, tj teškoće iz I. b. podklastera.

Istovremeno, gotovo sva deca (preko 90%) iz Konteksta 2 i 3 imaju jednu ili više teškoća iz Klastera I, čak između 78% i 96% iz Klastera I. b.

Tabela 94 - Teškoće iz Klastera I u odnosu na kontekst odrastanja

Kontekst odrastanja	Ia	%	Ib	%	I	%	Ukupno dece po kontekstima	%
1	14	37	8	21	17	45	38	100
2	74	83	69	78	81	91	89	100
3	51	96	43	96	51	96	53	100
Total	139	77	120	67	149	83%	180	100

U odnosu na uzrast, jasno se uočava da procenat ispoljenih teškoća raste sa uzrastom i najviši nivo dostiže u periodu adolescencije (preko 90%) – naročito *nepoštovaje naloga i laganje*.

Tabela 95 - Teškoće iz Klastera I u odnosu na uzrasne periode

Uzrasni period	Ia	%	Ib	%	I	%	Ukupno dece po uzrastima	%
2 – 6 godina	38	63	31	52	40	67	60	100
7 – 12 godina	49	82	44	73	53	88	60	100
13 – 18 godina	52	87	45	75	56	93	60	100
Total	139	77	120	67	149	83%	180	100

Kao što je očekivano, dečaci ispoljavaju više teškoća iz ovog klastera nego devojčice.

Tabela 96 - Teškoće iz Klastera I u odnosu na pol

Pol	Ia	%	Ib	%	I	%	Ukupno dece po polu	%
Dečaci	92	85	84	78	96	89	108	100
Devojčice	47	65	36	50	53	74	72	100
Total	139	77	120	67	149	83%	180	100

5.3 KLASITER II U ODNOSU NA KONTEKST, UZRAST I POL

II. a. : Nepredvidivo reagovanje; Rizično ponašanje; Krađa; Odsustvo kajanja.

II. b. : Bizarna ponašanja; Zavisnost; Prestupništvo.

Svega dvoje dece iz Konteksta 1 ima teškoće iz podklastera II. a. - *nepredvidivo reagovanje, rizično ponašanje, krađa i odsustvo kajanja*, dok nijedno nije razvilo *zavisničko, prestupničko ponašanje*, niti *bizarne radnje* (mučenje životinja, piromanija...) iz podklastera II. b. Suprotno 80% dece iz Konteksta 3 ima jednu ili više teškoća iz Klastera II. Čak 42% dece iz Konteksta 3 ispoljava *bizarno, prestupničko ponašanje* ili je razvilo *zavisnost* (podkalster II. b.).

Tabela 97 - Teškoće iz Klastera II u odnosu na kontekst odrastanja

Kontekst odrastanja	IIa	%	IIb	%	II	%	Ukupno dece po kontekstima	%
1	2	5	0	0	3	8	38	100
2	53	60	19	21	57	64	89	100
3	40	75	19	36	42	80	53	100
Total	95	53	29	16	102	57	180	100

Teškoće iz Klastera II usložnjavaju se sa uzrastom – od 28% dece na predškolskom uzrastu, do čak 73% u periodu adolescencije.

Tabela 98 - Teškoće iz Klastera II u odnosu na uzrasne periode

Uzrasni period	IIa	%	IIb	%	II	%	Ukupno dece po uzrastima	%
2 – 6 godina	14	23	1	1.6	17	28	60	100
7 – 12 godina	40	67	10	16	41	68	60	100
13 – 18 godina	41	68	18	30	44	73	60	100
Total	95	53	29	16	102	57	180	100

Skoro duplo više dečaka ispoljava teškoće iz Klastera II, u odnosu na devojčice.

Tabela 99 - Teškoće iz Klastera II u odnosu na uzrasne periode

Pol	IIa	%	IIb	%	II	%	Ukupno dece po polu	%
Dečaci	67	62	23	21	74	68	108	100
Devojčice	28	39	6	8	28	39	72	100
Total	95	53	29	16	102	57	180	100

5.4 DECA SA BIZARNIM PONAŠANJIMA (PIROMANIJA, MUČENJE ŽIVOTINJA, NAROČITA SUROVOST), ZAVISNOSTIMA I PRESTUPNIŠTVOM

Fenomenološkim pregledom se uočava da podklaster “b” u Klasteru II najizraženijih teškoća u ponašanju – *bizarna ponašanja, zavisnost i prestupništvo*, nije prisutan kod dece odrasle u Kontekst 1, redak je na predškolskom uzrastu i ređi kod devojčica.

Tabela 100 - Teškoće iz Klaster II. b u odnosu na kontekst odrastanja

Klaster II. b.	Kontekst opšti			Total
	1	2	3	
Bizarna ponašanja	0	8	12	20
Zavisnosti	0	2	4	6
Prestupništvo	0	0	3	3
Total	0	10	19	29

Tabela 101 - Teškoće iz Klaster II. b u odnos na uzrasne periode

Klaster II. b.	Uzrasni periodi			Total
	2-6	7-12	13-18	
Bizarna ponašanja	1	6	13	20
Zavisnosti	0	2	4	6
Prestupništvo	0	2	1	3
Total	1	10	18	29

Tabela 102 - Teškoće iz Klaster II. b u odnos na pol

Klaster II. b.	pol		Total
	Dečaci	Devojčice	
Bizarna ponašanja	15	5	20
Zavisnosti	5	1	6
Prestupništvo	3	0	3
	23	6	29

5.5 KORELACIJA KLASTERA TEŠKOĆA U PONAŠANJU SA NEZAVISNIM I ZAVISNIM VARIJABLAMA

Iz tebele 98 se uočava da je Klaster II nešto više od Klastera I povezan sa nepovoljnim uslovima razvoja, dok je Klaster I sa polom (teškoće iz ovog klastera na ranim uzrastima kod dečaka su nešto prisutnije).

Analizirajući klaster u odnosu na uzrast, kao i u svetlu njihove međusobne korelacije, uočava se sledeće. Povezanost između dva klastera je 0.58 i značajna na nivou 0.01. Klaster II jeste u višoj povezanosti sa uzrasnim periodima (Spermanov koeficijent) - korelacija je 0.40 ($p=0.000$), dok je Klaster I povezan svega 0.21.

Tabela 103 - Korelacija Klastera I i II i uzrasnih perioda

	Klaster II	Kontekst	Uzrasni period	Pol
Klaster I	0.58	0.49	0.21	0.39
	.000	.000	.005	.000
Klaster II		0.51	.40	0.31
		.000	.000	.000

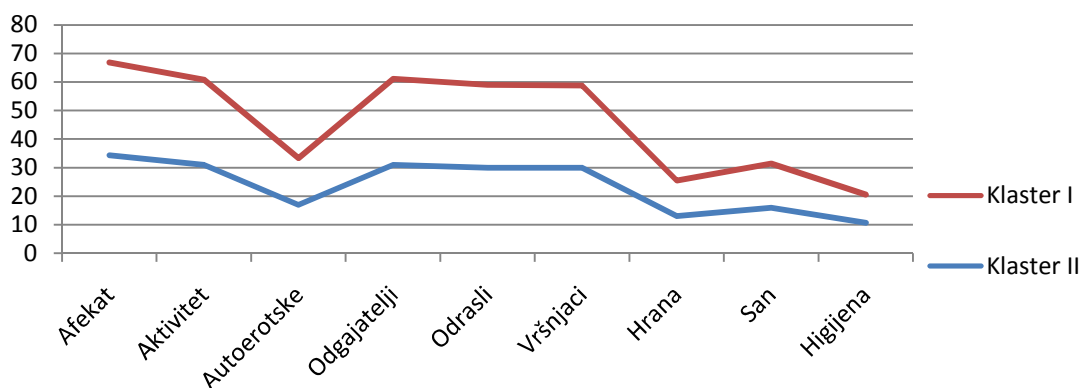
Rezultat sugerise da se Klaster II javlja na kasnijim uzrastima i da je verovatno rezultat usloznjavanja teškoća u ponašanju, tačnije Klastera I. Sa druge strane, Klaster I je prisutan i na ranim i na kasnijim uzrastima.

Klaster I je u visokoj korelaciji sa *odnosima prema okruženju – odgajateljima, odraslima i vršnjacima*, skoro 0.70, za $p=0.01$, *kontrolom afekta* (0.55, $p=0.01$), ali i sa *teškoćama u navikama* (0.33, $p=0.01$). Sličan trend se uočava i u korelaciji Klastera II, s tom razlikom što je visina korelacija niža na svim grupama varijabli.

Tabela 104 - Klasteri ponašanja I i II u odnosu na grupe varijabli (navike, okruženje i afekat)

	Navike	Odnosi sa okruženjem	Kontrola afekta
Ponašanje I klaster	0.33 .000	0.70 .000	0.55 .000
Ponašanje II klaster	0.29 .000	0.51 .000	0.38 .000
Navike		0.47 .000	0.59 .000
Odnosi sa okruženjem			0.65 .000

Dijagram ispod takođe odražava odnos klastera ponašanja sa pojedinačnim varijablama emocionalno-socijalnog funkcionisanja – Klaster I je više u korelaciji sa teškoćama u drugim domenima emocionalno socijalnog razvoja, nego Klaster II.

Grafikon 32 - Klasteri teškoća I i II u odnosu na varijable emocionalno-socijalnog razvoja

5.6 KLASITER TEŠKOĆA U EMOCIONALNO-SOCIJALNOM RAZVOJU KOJI PRATI TEŠKOĆE U PONAŠANJU

Uz pomoć hijerarhijske klaster analize (Ward-ova metoda) izdvojeni su podklasteri teškoća za sve registrovane varijable u domenu emocionalno-socijalnog razvoja. Zatim je praćena i analizirana prediktivna vrednost izdvojenih podklastera u odnosu na verovatnoću ispoljavanja teškoća u ponašanju (uz pomoć multiple regresione analize). Rezultati su prikazani u tabeli 105.

Tabela 105 - Analiza prediktorske snage klastera emocionalno-socijalnog razvoja

DOMENI	PODKLASTERI	WARD-OVA METODA	KORELACIJA SA TEŠKOĆAMA U PONAŠANJU	ADJUSTED R - ZAJEDNIČKI	BETA
Regulacija emocija	Klaster I	Suicid; Tikovi; Halucinacije; Stereotipije i perseveracije u reagovanju.	0.31, p=0.000	22%	0.196, p=0.000
		Fobije; Prisilne radnje; Plašljivost; Plačljivost.			
	Klaster II	Neprepoznavanje osećanja; Emocionalna zaravnjenost/ravnodušnost.	0.44, p=0.000		0.38, p=.000
		Napadi besa			
Aktivitet	Klaster I	Letargičnost; Teško prebacivanje sa aktivnosti.	0.16, p=0.05	28%	015, p=0.05
	Klaster II	Kratka pažnja; Hiperaktivnost.	0.51, p=0.000		0.51, p=0.000
Autoerotske, autoagresiv. i erotizovano ponašanje	Klaster I	Neadekvatno seksualno znanje; Seksualizovana igra; Onanija, masturbacija.	0.23, p=0.05	6.6%	0.21, p=0.000
		Zavodničko ponašanje; Promiskuitet.			
	Klaster II	Roking; Samopovređivanje	0.15, p=0.05		0.11, p=/
		Sisanje prsta.			
Odgajatelji	Klaster I	Odbijanje kontakta očima; Odbijanje dodira.	0.56, p=0.000	31.4%	0.56, p=0.000
		Lepljivost za nepoznate; Ravnodušnost na prisustvo odgajatelja; Šefovsko ponašanje; Agresija prema odgajateljima.			
	Klaster II	Preterana vezanost; Separaciona anksioznost.	-0.16, p=0.05		-002, p=/
Odrasli	Klaster I	Šefovsko ponašanje, suprotstavljanje autoritetima; Lepljivost za nepoznate; Agresivnost prema odraslima.	0.57, p=0.000	35.5%	0.63, p=0.000
	Klaster II	Nepoverljivost prem odraslima; Ravnodušnost.	-0.012, p=/		0.14, p=0.05
Vršnjaci	Klaster I	Pretnje, zastrašivanje vršnjaka; Nasilnost; Druženje sa problematičnim vršnjacima.	0.75, p=0.000	56.2%	0.755, p=0.000
		Nekritično druženje – svi su najbolji prijatelji. Preterana ljubomora			
	Klaster II	Povlačenje od vršnjaka; Odbačenost od vršnjaka; Ravnodušnost na prisustvo ili odsustvo vršnjaka.	0.001, p=/		0.059, p=/

Navike ishrane	Klaster I	Hording hrane; Pika; Odbijanje kašaste hrane. Anoreksija. Odbijanje čvrste hrane	0.01, p=/	10.5%	0.04, p=/
	Klaster II	Bulimija.	0.34, p=0.000		0.34, p=0.000
San	Klaster I	Preterano spavanje; Poremećaj ritma.	0.016, p=/	2%	0.03, p=/
	Klaster II	Loš kvalitet sna; Problemi pri zaspivanju.	0.17, p=0.05		0.18, p=0.05
Higijena	Klaster I	Opsesivno pranje i kupanje. Zatvori	0.2, p=0.000	3.5%	/
		Bizarnosti. Enkopreza			
	Klaster II	Enureza; Odbija ili uplašeno da se pere/kupa.	0.20, p=0.000		0.20, p=0.001

Može se zaključiti da deca koja ispoljavaju teškoće u ponašanju, ispoljavaju i teškoće u: 1. Odnosima sa okruženjem – prema vršnjacima, odraslima i i odgajateljima; 2. Aktivitetu/pažnji; 3. Regulaciji afekta; 4. Navikama ishrane i higijene, i to na način da su prisutni sledeći kvaliteti:

Tabela 106 - Klaster emocionalno-socijalnog razvoja koji prati teškoće u ponašanju

Rang		Ward-ova metoda	Beta
1	Vršnjaci	Pretnje, zastrašivanje vršnjaka; Nasilnost; Druženje sa problematičnim vršnjacima. Nekritično druženje – svi su najbolji prijatelji. Preterana ljubomora	0.76, p=0.000
2	Odrasli	Šefovsko ponašanje, suprotstavljanje autoritetima; Lepljivost za nepoznate; Agresivnost prema odraslima.	0.63, p=.000
3	Odgajatelji	Odbijanje kontakta očima; Odbijanje dodira. Lepljivost za nepoznate; Ravnodušnost na prisustvo & odsustvo odgajatelja; Šefovsko ponašanje; Agresija prema odgajateljima.	0,56, p=0.000
4	Aktivitet	Kratka pažnja; Hiperaktivnost.	0.51, p=0.000
5	Regulacija emocija	Neprepoznavanje osećanja; Emocionalna zaravnjenost. Napadi besa.	0.38, p=0.000
6	Navike ishrane	Prekomerno uzimanje hrane.	0.34, p=0.000
7	Autoerotske, autoagresiv...	Neadekvatno seksualno znanje; Seksualizovana igra; Onanija, masturbacija. Zavodničko ponašanje; Promiskuitet.	0.21, p=0.000
8	Higijena	Enureza; Odbija ili uplašeno da se pere/kupa.	0.20, p=0.000
9	San	Loš kvalitet sna; Problemi pri zaspivanju.	0.18, p=0.000

Iz tabele se može uočiti da jedan broj dece iz uzorka sa teškoćama u ponašanju ima i iskustvo seksualnog zlostavljanja, na šta ukazuje prisustvo klastera teškoća koji se sastoji

od seksualizovanog ponašanja: *navođenja mlađe dece na dodir, zavodničkog ponašanja prema odraslima i neadekvatnog seksualnog znanja.*

Multipla regresiona analiza u pogledu snage klastera u predviđanju teškoća u ponašanju, daje prednost: *klasteru odnosa sa vršnjacima i teškoćama u aktivitetu/pažnji*, koji zajednički daju predikciju u čak 57.7 % (što se vidi i iz tabela ispod).

Tabela 107 - Procenat predviđanja problema u ponašanju klastera hostilni odnosi sa vršnjacima i hiperaktivnost

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error
4	.763 ^a	.582	.577	2.133

Dakle, sa skoro 58% sigurnosti se može predvideti da će deca sa poremećajem pažnje i hiperaktivnošću (*ADHD*) koja su hostilna prema vršnjacima (*prete, zastrašuju, ljubomorna su i nasilna prema njima, druže se nekritično i sa problematičnim vršnjacima*), imati teškoće u ponašanju.

Tabela 108 - Prediktivna snaga klastera hostilni odnosi sa vršnjacima i hiperaktivnost u predviđanju problema u ponašanju

Model 4		Standardized Coefficients	t	Sig.	Collinearity Statistics	
		Beta			Tolerance	VIF
	Vršnjaci hostilnost	.665	11.601	.000	.719	1.392
	Aktivitet ADHD	.161	2.815	.005	.719	1.392

Ukoliko se u model uključe i klasteri unutar varijabli *odnosi sa odraslima/odgajateljima* (šefovsko ponašanje/suprotstavljanje autoritetima, distanciranost i hostilnost), kao i u *regulaciji emocija* (neregulisan afekat u smislu napada besa, neprepoznavanje emocija) *navika ishrane* (prekomerno uzimanje hrane) i *čistoće* (enureza), prediktivna snaga kompozita u predviđanju mogućnosti ispoljavanja problema u ponašanju se diže čak na 61%.

Tabela 109 - Procenat predviđanja problema u ponašanju klastera: hostilni odnosi sa vršnjacima/odgajateljima/odraslima, neregulisan afekat, prekomerno uzimanje hrane i enureza

Model 5	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error
1	.789 ^a	.622	.609	2.052

Može se reći da sve preko 61%, odnosno 39% varijabile u predviđanju problema u ponašanju treba tražiti u kontribuciji drugih individualnih i sredinskih faktora, biološke i socijalne prirode.

5.7 ODNOS KLASTERA TEŠKOĆA U PONAŠANJU I KLASTERA EMOCIONALNO-SOCIJALNOG RAZVOJA

Prethodni rezultati sugerišu da su klasteri teškoća u ponašanju I i II u manje-više visokoj i uglavnom značajnoj korelaciji sa klasterima teškoća unutar pojedinačnih varijabli u emocionalno-socijalnom razvoju koji prate probleme u ponašanju.

Klaster I je u relativno visokoj i dosledno značajnoj korelaciji sa klasterom teškoća unutar varijabli *odnosi prema vršnjacima, odraslima, odgajateljima*, kao i u sferi *regulacije emocija*. Takođe značajna, ali nešto niža je korelacija sa *autoagresivnim, autoerotskim radnjama i erotizovanim ponašanjem i navikama ishrane, higijene i sna*.

Tabela 110 - Specifične teškoće koje prate teškoće u ponašanju iz Klastera I i II

	Kvaliteti teškoća u domenima	Klaster I u ponašanju	Klaster II u ponašanju
Vršnjaci	Pretnje, zastrašivanje vršnjaka; Nasilnost; Druženje sa problematičnim vršnjacima. Nekritično druženje – <i>svi su najbolji prijatelji</i> . Preterana ljubomora	0.73*	0.63*
Odrasli	Šefovsko ponašanje, suprotstavljanje autoritetima; Lepljivost za nepoznate; Agresivnost prema odraslima.	0.63*	0.46*
Odgajatelji	Odbijanje kontakta očima; Odbijanje dodira. Lepljivost za nepoznate; Ravnodušnost na prisustvo & odsustvo odgajatelja; Šefovsko ponašanje; Agresija prema odgajateljima.	0.57*	0.48*
Aktivitet	Kratka pažnja; Hiperaktivnost.	0.54*	0.38*
Regulacija emocija	Neprepoznavanje osećanja; Emocionalna zaravnjenost. Napadi besa.	0.43*	0.42*
Navike ishrane	Prekomerno uzimanje hrane.	0.36*	0.24*
Autoerotske, autoagresiv...	Neadekvatno seksualno znanje; Seksualizovana igra; Onanija, masturbacija. Zavodničko ponašanje; Promiskuitet.	0.29*	0.20*
Higijena	Enureza; Odbija ili uplašeno da se pere/kupa.	0.21*	0.08, p= /
San	Loš kvalitet sna; Problemi pri zaspivanju.	0.19*	0.14, p= /

* Sve korelacije značajne na nivou 0.001.

Korelacija Klastera II u ponašanju je niža na svim varijablama emocionalno-socijalnog razvoja, posmatrajući u odnosu sa Klasterom I. Najviša je u *odnosima prema*

vršnjacima (0.63), relativno visoka u *odnosima prema odgajateljima, odraslima* i u *regulaciji emocija* (od 0.48 do 0.42), da bi u *sferi navika* bilo vrlo niska – za navike ishrane 0.24 ili sasvim neznatna i neznčajna – za *navike čistoće i sna*.

Može se zaključiti da se u adolescenciji kada se teškoće u ponašanju usložnjavaju – ne samo u broju, već u pogledu težine, tj. stepena destrukcije/maligniteta, i eksternalizuju kroz *prestupništvo, zavisnost, piromaniju*, itd., teškoće u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja smanjuju, dok se u *navikama sna* (nemiran san) i *higijene* (enureza) potpuno gube, tačnije internalizuju se (i menjaju oblik).

Analizom korelacije klastera I i II u ponašanju sa klasterima unutar varijabli emocionalno-socijalnog razvoja koji su eliminisani multiplom regresijom potvrđuje se da nema povezanosti klastera ponašanja sa specifičnim teškoćama – *preterana vezanost za odgajatelje* (postoji čak niska negativna korelacija), *nepoverljivost prema drugim odraslima & vršnjacima* i navikama čistoće: *hording hrane, pika, anoreksija...*

Tabela 111 - Specifični klasteri po varijablama koji nisu ili su nisko povezani sa teškoćama u ponašanju iz Klastera I i II

	Ward-ova metoda	Klaster I	Klaster II
Regulacija emocija	Suicid; Tikovi; Halucinacije; Stereotipije i perseveracije u reagovanju. Fobije; Prisilne radnje; Plašljivost; Plačljivost.	0.31, p=0.000	0.24, p=0.001
Higijena	Opsesivno pranje i kupanje. Zatvori. Bizarnosti. Enkopreza.	0.18, p=0.05	0.19, p=0.01
Autoerotske, autoagresiv...	Roking; Samopovređivanje. Sisanje prsta.	0.19, p=0.05	/
Aktivitet	Letargičnost; Teško prebacivanje sa aktivnosti.	/	0.18, p=0.05
Odgajatelji	Preterana vezanost; Separaciona anksioznost.	-0.16, p=0.05	-0.15, p=0.05
Odrasli	Nepoverljivost prema odraslima; Ravnodušnost.	/	/
Vršnjaci	Povlačenje od vršnjaka; Odbačenost od vršnjaka; Ravnodušnost na prisustvo ili odsustvo vršnjaka.	/	/
Navike ishrane	Hording hrane; Pika; Odbijanje kašaste hrane. Anoreksija. Odbijanje čvrste hrane.	/	/
San	Preterano spavanje; Poremećaj ritma.	/	/

Međutim klaster u oblasti regulacije emocija koji ukazuje na dublji nivo potreba na planu mentalnog zdravlja (Suicid; Tikovi; Halucinacije; Stereotipije i perseveracije u

reagovanju. Fobije; Prisilne radnje; Plašljivost; Plačljivost) jeste u blagoj povezanosti, i sa Klasterom I (0.31, $p=0.000$), i Klasterom II u ponašanju (0.24, $p=.01$).

Takođe bizarnosti u navikama higijene, koje ukazuju da su deca surovo zlostavljana, takođe pokazuju izvesni stepen korelacije sa Klasterima teškoća u ponašanju. Slično je i sa autodestruktivnim radnjama i teškim prebacivanjem sa aktivnosti na aktivnost (u sferi pažnje).

6. REZIME REZULTATA (4-5):

6.1 PROBLEMI U PONAŠANJU KAO REZULTATA TEŠKOĆA U EMOCIONALNO-SOCIJALNOM RAZVOJU DECE IZ NEPOVOLJNOG KONTEKSTA ODRASTANJA

➤ Rezultati pokazuju da što je dete imalo nepovoljnije uslove ranog razvoja, razvije više/složenije teškoće u ponašanju. Takođe izvesno je da će deca sa teškoćama u ponašanju sa odrastanjem (u pubertet i adolescenciji) povećavati njihov broj, kao i da ih dečaci češće ispoljavaju (i složenijeg tipa). Dakle, nepovoljan kontekst odrastanja, muški pol i adolescencija povećavaju verovatnoću ispoljavanja problema u ponašanju (na osnovu multiple regresione analize, procenat predviđanja teškoća u ponašanju u tom slučaju je 47%), dok je povoljan razvojni kontekst, niski uzrasti i ženski pol umanjuju.

➤ Dokazana je povezanost da deca istog uzrasta, sa više teškoća u ponašanju, ispoljavaju više teškoća i u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja. To znači da se predikcija problema u ponašanju može izvršiti i na osnovu registrovanih teškoća u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja. Teškoće u *odnosima sa okruženjem* (odgajatelji, vršnjaci, odrasli) – naročito u odnosima prema vršnjacima, u klasteru varijabli *kontrola afekta* – naročito hiperaktivnost, u visokom procentu (čak 50%) predviđaju i mogućnost pojave problema u ponašanju. Na predškolskom uzrastu, ovom klasteru se pridružuju i teškoće u *navikama* (navike ishrane i čistoće).

➤ Model predviđanja problema u ponašanju koji kombinuje obe grupe varijabli, nezavisne – nepovoljan razvojni kontekst, muški pol, adolescenciju i zavisne varijable - *odnos sa okruženjem* (prema odgajateljima odraslima i vršnjacima) ima prediktivnu vrednost od visokih 58%.

➤ Na osnovu klaster analize (Ward-ov metod) prepoznaju se dva klastera teškoća u ponašanju:

A. Klaster I - Nepoštovanje naloga, laganje, verbalna agresija, fizička agresija i uništavanje stvari.

B. Klaster II - Nepredvidivo reagovanje, rizično ponašanje, krađa, odsustvo kajanja, bizarna ponašanja, zavisnost i prestupništvo.

➤ Klaster II, tj. složenije teškoće u ponašanju karakterističnije su za decu iz nepovoljnog konteksta, kasnijih uzrasta (pubertet, adoelscencija) i muškog pola. Za ilustraciju, deca iz Klastera II.b - bizarna ponašanja, zavisnost i prestupništvo sva su odrasla u nepovoljnim Kontekstima 2 i 3 (nema dece iz povoljnog Konteksta I), starija su od 7. godina i uglavnom su dečaci.

➤ Rezultati sugerišu da se Klaster II generalno javlja na kasnijim uzrastima i da je verovatno rezultat usložnjavanja teškoća u ponašanju, tačnije Klastera I. Sa druge strane, Klaster I je prisutan na svim uzrastima.

➤ Klaster I i II teškoća u ponašanju prate specifični klasteri teškoća iz drugih domena emocionalno socijalnog razvoja, već kako je navedeno u tabeli 4:

Tabela 112 - Specifične teškoće koje prate teškoće u ponašanju iz Klastera I i II

	Kvaliteti teškoća u domenima	Klaster I u ponašanju	Klaster II u ponašanju
Vršnjaci	Pretnje, zastrašivanje vršnjaka; Nasilnost; Druženje sa problematičnim vršnjacima. Nekritično druženje – <i>svi su najbolji prijatelji</i> . Preterana ljubomora	0.73*	0.63*
Odrasli	Šefovsko ponašanje, suprotstavljanje autoritetima; Lepljivost za nepoznate; Agresivnost prema odraslima.	0.63*	0.46*
Odgajatelji	Odbijanje kontakta očima; Odbijanje dodira. Lepljivost za nepoznate; Ravnodušnost na prisustvo & odsustvo odgajatelja; Šefovsko ponašanje; Agresija prema odgajateljima.	0.57*	0.48*
Aktivitet	Kratka pažnja; Hiperaktivnost.	0.54*	0.38*
Regulacija emocija	Neprepoznavanje osećanja; Emocionalna zaravnjenost. Napadi besa.	0.43*	0.42*
Navike ishrane	Prekomerno uzimanje hrane.	0.36*	0.24*
Autoerotske, autoagresiv...	Neadekvatno seksualno znanje; Seksualizovana igra; Onanija, masturbacija. Zavodničko ponašanje; Promiskuitet.	0.29*	0.20*
Higijena	Enureza; Odbija ili uplašeno da se pere/kupa.	0.21*	0.08, p= /
San	Loš kvalitet sna; Problemi pri zaspivanju.	0.19*	0.14, p= /

* Sve korelacije značajne na nivou 0.001.

➤ Takođe, mogu se navesti i klasteri specifičnih teškoća emocionalno-socijalnog razvoja koji su takođe povezani, ali sa niskim koeficijentom, sa klasterima teškoća u ponašanju I i II:

Tabela 113 - Teškoće koje su u niskoj ili negativnoj korelaciji sa Klasterima I i II u ponašanju

	Ward-ova metoda	Klaster I	Klaster II
Regulacija emocija	Suicid; Tikovi; Halucinacije; Stereotipije i perseveracije u reagovanju. Fobije; Prisilne radnje; Plašljivost; Plačljivost.	0.31, p=0.000	0.24, p=0.001
Higijena	Opsesivno pranje i kupanje. Zatvori. Bizarnosti. Enkopreza.	0.18, p=0.05	0.19, p=0.01
Autoerotske, autoagr...	Roking; Samopovređivanje. Sisanje prsta.	0.19, p=0.05	/
Aktivitet	Letargičnost; Teško prebacivanje sa aktivnosti, preokupiranost.	/	0.18, 0=0.05
Odgajatelji	Preterana vezanost; Separaciona anksioznost.	-0.16, p=0.05	-0.15, p=0.05

Na osnovu dobijenih podataka moguće je koncipirati model razvoja teškoća u ponašanju – od ranih uzrasta do adolescencije, a za njegovo konstruisanje (prikazan je u diskusiji), korišćeni su rezultati klaster i multiple regresione analize, koji su sažeti u tabeli ispod.

Tabela 114 - Teškoće u ponašanju povezane teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju

UZRAST	PREDŠKOLSKI UZRAST – 2 DO 6 GODINA	PRED PUBERTET I PUBERTET – 7 DO 12 GODINA	ADOLESCENCIJA – 13 DO 18 GODINA
<i>Ponašanje</i>	Nepoštovanje naloga; Laganje; Verbalna i fizička agresija; Uništavanje stvari	Nepredvidivo reagovanje; Rizično ponašanje; Krađa; Odsustvo kajanja. Zavisnost; Prestupništvo; Bizarna ponašanja.	
Odnos prema odgajateljima i odraslima	Odbijanje kontakta očima; Odbijanje dodira. Lepljivost za nepoznate; Ravnodušnost na prisustvo/odsustvo odgajatelja; Šefovsko ponašanje/suprotstavljanje autoritetima.	Osim teškoća iz prethodnih perioda, javlja se i agresija prema odgajateljima i drugim odraslima.	
Odnos prema vršnjacima	Nasilnost prema vršnjacima; Preterana ljubomora.	Nekritično druženje – svi su najbolji prijatelji. Preterana ljubomora. Pretnje, zastrašivanje vršnjaka; Nasilnost; Druženje sa problematičnim vršnjacima.	
<i>Regulacija emocija</i>	Napadi besa. Neprepoznavanje bazičnih emocija.	Neprepoznavanje osećanja; Emocionalna zaravnjenost; Depresija.	
	Plašljivost; Plačljivost; Tikovi; Fobije; Stereotipije i perseveracije u reagovanju; Prisilne radnje.	Pored prethodno navedenih teškoća u ovo periodu se javljaju i suicid i halucinacije.	
<i>Aktivitet</i>	Hiperaktivnost. (Kratka pažnja, ali se to ne uočava do polaska u školu).	Kratka pažnja; Hiperaktivnost.	ADHD (kod zlostavljanih)
<i>Autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje</i>	Neadekvatno seksualno znanje; Seksualizovana igra; Onanija, masturbacija. Zavodničko ponašanje.	Uz ponašanja iz prethodnog perioda, kod seksualno zlostavljane dece na ovim uzrastima moguće da se javi i promiskuitet.	
	Roking; Samopovređivanje. Sisanje prsta.	Samopovređivanje. Sisanje prsta.	Samopovređivanje.

UZRAST	PREDŠKOLSKI UZRAST – 2 DO 6 GODINA	PRED PUBERTET I PUBERTET – 7 DO 12 GODINA	ADOLESCENCIJA – 13 DO 18 GODINA
<i>Navike ishrane</i>	Prekomerno uzimanje hrane		/
<i>San</i>	Loš kvalitet sna; Problemi pri zaspivanju.	Loš kvalitet sna;	/
<i>Higijena</i>	Enureza; Odbija ili uplašeno da se pere/kupa. Zatvori. Opsesivno pranje i kupanje. Bizarnosti. Enkopreza.		Kod seksualno zlostavljanih je moguće da se zadrže ponašanja sa ranijih uzrasta i u adolescenciji.

ZAKLJUČCI I DISKUSIJA

Istraživanja ukazuju da je prisutnost problema u ponašanju izraženija kod dece izložene rizicima (Kaiser i sar., 2002 prema Conroy, Hendrickson, Hester, 2007), a Kazdin (Kazdin, 1995) nalazi da se teškoće razvijene na ranim uzrastima nastavljaju i u odraslom dobu. Dakle bez ranog prepoznavanja i ranih intervencija nepoželjni obrasci ponašanja se usložnjavaju (Del Homme, Kasari, Forness, Bagley, 1996 prema Conroy, Hendrickson, Hester, 2007) i dovode do trajnih, hroničnih stanja i poremećaja (Patterson, Reid, Dishon, 1992).

Činjenica da se teškoće mogu uočiti kod dece još na uzrastu od dve godine, a ako se ne reaguje do osme godine one će se učvrstiti kao obrazac (Briggs-Gowen, Carter, Skuba, 2001 prema Conroy, Hendrickson, Hester, 2007) govori da postoji kritično vreme kada se može uticati na razvoj antisocijalnog ponašanja. Međutim prepoznavanje i interventni programi uglavnom su usmereni na uzraste dece kada su problemi u ponašanju već oblikovani i otporni na promenu. Preciznije, da su problemi identifikovani i tretirani na ranijim uzrastima, ta ista deca mogla su da izbegnu razvoj poremećaja i prateće dijagnoze. Nepovoljan kontekst u kome je dete zlostavljano, tzv. patogena primarna dijada i okruženje (Cicchetti, 2005), dobar je prediktor poremećaja ponašanja kod dece u rizičnim grupama (Bates i sar., 1985, 1991; Fagot, Kavanagh, 1990;), i obrnuto. Zbog toga je važno da se pažnja i resursi preusmere na decu u riziku, i to na ranim uzrastim. Na žalost, zagovornici ovog pristupa, poput Kaufmana (Kauffman, 1999, str. 448) upozoravaju da *„Iako je prevencija emocionalnih i poremećaja u ponašanju, omiljeno retoričko mesto, iznalaze se brojni načini da se ne primene koraci za primarnu i sekundarnu prevenciju... Kao rezultat, čini se da smo najuspešniji u prevenciji prevencije“*.

Jedan od faktora koji ometa rano prepoznavanje dece u riziku od teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju i ponašanju, kao i njihov pristup servisima jeste nedostatak ranih, holističkih modela procene ili bar njihove šire primene (Smith, Fox, 2003). Izvedena studija nastoji da pruži doprinos upravo u tom pravcu.

Zbog svega navedenog, **teškoće u ponašanju** kao fokus istraživanja, analizirane su iz dve perspektive. U prvoj su tretirane kao **indikacija nesigurnih obrazaca vezivanja**. Ova grupa zadataka odnosila se na rasvetljavanje uticaja neadekvatne primarne dijade *dete-odgajatelj* na ispoljenost problema u ponašanju, ali i na celokupan emocionalno-socijalni razvoj deteta unutar tri uzrasna raspona: 2-6; 7-12 i 13-18 godina. Cilj analize je bio utvrđivanje indikatora, tj. objektivnih teškoća koje ispoljavaju deca sa nesigurnim obrascima i kako se one menjaju sa uzrastom, čime bi se dobio i odgovor na pitanje šta se dešava sa konceptom afektivne vezanosti posle četvrte godine (kada se okončava Bolbijeva teorija). Implicitno se tragalo za potvrdom da se nesigurni obrasci vezanosti ne ispoljavaju izolovano u sferi odnosa već da se reflektuju na celokupan razvoj, što može da ima brojne teorijske, praktične i metodološke implikacije (npr. u smislu konstrukcije instrumenata za rano prepoznavanje dece u riziku od razvoja problema u ponašanju i drugih psihopatoloških pojava). U tom kontekstu, problemi u ponašanju su posmatrani kao jedna od indikacija (ujedno i socijalno najupadljivija) za prisustvo nesigurnih obrazaca vezivanja.

Iz drugog ugla, teškoće u ponašanju posmatrane su **kao rezultanta teškoća u ukupnom emocionalno-socijalnom razvoju, deteta sa nesigurnim obrascima vezivanja**. Ova grupa zadataka bavila se razvojem problema u ponašanju iz perspektive doprinosa neadekvatnog razvojnog konteksta. Za prediktorima problema u ponašanju tragalo se, i u nezavisnim (uslovima odgajanja, polu, uzrastu), i u zavisnim faktorima (varijable emocionalno-socijalnog razvoja). To je omogućilo da se postojeći razvojni modeli nastanka problema u ponašanju prodiskutuju i ponudi njihova dopuna u vidu novog modela, koncipiranog iz holističke perspektive.

1. PROBLEMI U DOMENU PONAŠANJA KAO INDIKACIJA NESIGURNIH OBRAZACA VEZIVANJA

Rezultati studije nedvosmisleno ukazuju na toksično dejstvo zlostavljanja i zanemarivanja na celokupan razvoj dece, s obzirom da deca odrasla u nepovoljnom razvojnem kontekstu imaju značajno više teškoća od one iz povoljnog u svi aspektima: *ponašanju, kontroli afekta, odnosima sa okruženjem i navikama*. Otkrivena je i

statistička značajnost interakcije konteksta i uzrasta, što znači da na prisustvo ili odsustvo teškoća dominantno utiče kontekst odrastanja a ne uzrast, tako da se unutar istog uzrasnog perioda deca odrasla u različitim kontekstima razlikuju po broju ispoljenih teškoća u svim domenima. U skladu sa navedenim, očekivano se razlikuje i uzrasni tok ispoljavanja teškoća za decu odraslu u povoljnom ili nepovoljnom okruženju, a pubertet je značajno opterećeniji teškoćama i turbulentniji za decu sa nepovoljnim ranim iskustvima i neadekvatnom primarnom dijadom.

Na osnovu dobijenih nalaza, može se zaključiti da su reakcije deteta na nesigurnu ili ugrožavajuću dijadu **na ranim uzrastima** difuzne i da se ispoljavaju u ponašanju i svim drugim oblastima emocionalnog razvoja: u *ponašanju, regulaciji emocija, aktivitetu/pažnji*, odnosu prema okruženju (*odgajateljima, drugim odraslima i vršnjacima*), *navikama ishrane i sna*. Sa odrastanjem, specifične varijable se razlikuju po svojoj sposobnosti da načine razliku između dece odrasle u povoljnim ili nepovoljnom okruženju. Na svim uzrastima, zaključno sa adolescencijom, varijable unutar **kontrole afekta** (regulacija emocija), **odnosa sa okruženjem** (odnosa sa odgajateljima odraslima i vršnjacima) i teškoće u **ponašanju**, prave značajnu razliku između dece odrasle u povoljnom (Kontekstu 1) i nepovoljnom okruženju (Kontekst 2 i 3), dok **navike ishrane, sna** i teškoće u **aktivitetu i pažnji** to čine samo na ranim uzrastima. Uočava se i specifičnost da je združeno prisustvo teškoća u *navikama higijene* (pre svega *noćno mokrenje*), *autoerotskim autoagresivnim radnjama i erotizovanom ponašanju* i *aktivitetu/pažnji*, i na ranim uzrastima, i kada su one razvojno neočekivane – u pubertetu i adolescenciji, karakteristično za surovo zlostavljanu decu (Konteksta 3), i to ih izdvaja u odnosu na decu iz manje nepovoljnog Konteksta 2 i povoljnog Konteksta 1.

Rezultati otkrivaju i to da što je dete imalo nepovoljnije uslove razvoja, to su teškoće u ponašanju, ali i u celokupnom emocionalno-socijalnom razvoju izraženije, a korelaciju potkrepljuje rezultat da je najdrastičnija razlika u ispoljenom broju teškoća u svim merenim segmentima između dece iz povoljnog Konteksta 1 (38 dece) i seksualno zlostavljane dece iz Konteksta 3 (njih 41).

Studija je omogućila i sačinjavanje pregleda specifičnih teškoća po varijablama, koje su karakteristične za decu sa nesigurnim obrascima vezivanja:

A. **Stabilno kroz sve uzraste** teškoće u sledećim oblastima prisutnije su kod dece odrasle u nepovoljnom kontekstu:

Varijable	Specifične teškoće
Ponašanje	Nepoštovanje naloga. Verbalna agresivnost. Maniulacija. Fizička agresivnost. Uništavanje stvari.
Regulacija emocija	Napadi besa i promene raspoloženja. Neprepoznavanje osećanja. Uznemirenost i plačljivost. Fobije. Ravnodušnost (depresivnost). Plašljivost.
Odnos prema odgajateljima	Šefovsko ponašanje. Lepljivost za nepoznate. Preterana vezanost za odgajatelje. Odbijanje kontakta očima
Odnos prema vršnjacima	Fizičko nasilje. Nekritično druženje - svi su najbolji prijatelji. Zastrašivanje. Ljubomora. Druženje sa problematičnim vršnjacima. Odbačenost.
Drugi odrasli	Šefovsko ponašanje. Lepljivost za nepoznate. Nepoverljivost.

B. Osim što na **ranim uzrastima** prave značajnu razliku između dece odrasle u povoljnom i nepovoljnom kontekstu, sledeće teškoće značajno su prisutnije kod **zlostavljane dece u pubertetu i u adolescenciji**.

Varijable	Specifične teškoće
Aktivitet/pažnja	<i>Hiperaktivnost. Kratka pažnja.</i>
Autoerotske, autoagresivne radnje...	<i>Samopovređivanje. Sisanje palca. Onanija. Neprimerena znanja o seksualnosti i seksualizovana igra (kod seksualno zlostavljanih).</i>
Higijena	<i>Enureza. Odbija ili se plaši da se kupava, upražnjava higijenu, bizarnosti.</i>

C. **Sledeće teškoće**, prave značajnu razliku među decom odraslom u povoljnom i nepovoljnom kontekstu, **samo na ranom uzrastu od 2 do 6 godina**

Varijable	Specifične teškoće
San	<i>Loš kvalitet sna. Teškoće pri zaspivanju.</i>
Ishrana	<i>Prekomerni unos hrane.</i>

U odnosu na pol, dečaci značajno više ispoljavaju teškoće, nego devojčice u *ponašanju*, ali i u ukupnom emocionalno-socijalnom razvoju. Od pojedinačnih varijabli, osim *ponašanja*, dečaci imaju značajno više teškoća u *aktivitetu & pažnji* (u okviru grupe varijabli kontrola afekta), u odnosima prema okruženju – *prema odgajateljima, odraslima i vršnjacima*, kao i u *navikama ishrane i čistoće*.

Značajno je istaći da deca sa nesigurnim obrascima vezanosti (naročito na ranim uzrastima) ne ispoljavaju pojedinačne, sporadične teškoće, samo u jednoj oblasti – reč je o teškoćama u gotovo svim oblastima. Tačnije, izolovano *noćno mokrenje, isisanje palca, grickanje noktiju* ne ukazuju na prisustvo nesigurnih obrazaca vezanosti, već je

nužno da se registruje čitav klaster teškoća iz sledećih domena: ***kontrola afekta, ponašanje, teškoće u odnosu sa okruženjem i navike.***

Imajući u vidu sve prethodno navedeno, može se zaključiti da rezultati studije potvrđuju postavljene hipoteze 3, 4 i 5:

H4: Deca koja su kasno izmeštena iz nepovoljnih uslova razvoja, imaju više promena sredine i/ili traumatična iskustva zlostavljanja ispoljavaju značajno više teškoća u svim domenima emocionalno-socijalnog razvoja (U navikama ishrane, sna, čistoće; U oblasti emocionalnog reagovanja; Aktiviteta i pažnje; Autoerotskih i autoagresivnih radnji; Odnosa sa užim i širim okruženje), a **koje impliciraju prisustvo nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti** (Bowlby, 1988; Ainsworth, 1978; Schofield, 2000; Lyons-Ruth et al., 1989; Shaw, Vondra, 1995; Shaw et al., 1996; Rutter, 2000; Brodzinsky, 1993; Kondić, Mitić, 2001; Howe, 1998, Van den Dries et al, 2009);

H5: Indikatori za nesigurne obrasce privrženosti na nižim uzrastima prisutni su u gotovo svim domenima emocionalno-socijalnog razvoja (U navikama ishrane, sna, čistoće; U oblasti emocionalnog reagovanja; Aktiviteta i pažnje; Autoerotskih i autoagresivnih radnji; Odnosa sa užim i širim okruženje), (Rohner, 1984; Hanson, Spratt, 2000; Thompson et al., 1982; Vaughn et al., 1979).

H3: Problemi u ponašanju prisutniji su kod dečaka, nego kod devojčica (Morrell, Murray, 2003; Dodge 2003; Moffitt, prema Radulović, 2014).

Dobijeni nalazi ne samo da ističu doprinos teorije afektivne vezanosti i unutrašnjeg radnog modela odnosa kao celoživotnog koncepta na formiranje teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju i ponašanju, već specifično naglašavaju značaj Šorove teorije regulacije. Naime, pošto Šor (Schor, 1994) afektivnu vezanost definiše kao *interaktivnu regulaciju sinhroniciteta između psihobiološki usklađenih organizama*, a

odgajatelja prepoznaje kao glavnog modulatora u formiranju detetovog unutrašnjeg afektivno-kognitivnog regulatornog mehanizma (koji učestvuje u oblikovanju i bioloških i psiholoških struktura), logično je za pretpostaviti (a rezultati studije to i potvrđuju) - da odgovor deteta na rano emocionalno lišavanje, posebno na niskim uzrastima, jeste difuzan i reflektuje se na sve segmente razvoja i nikako ne može biti isključivo lociran u sferi socijalne interakcije/odnosa. Drugim rečima, nema razumevanja psihopatoloških pojava i antisocijalnog ponašanja, bez razumevanja rane interakcije individue sa užim i širim kontekstom, koja je odgovorna za razvoj i oblikovanje nervnog sistema sa jedne strane i afektivno-kognitivnih šema/modela koje individua primenjuje u procesuiranju stvarnosti, sa druge.

Studija implicitno potvrđuje da je koncept afektivne vezanosti značajan i stabilan i posle četvrte godine (kada se okončava Bolbijeva poslednja faza u razvoju), otuda je *razvojno osetljiva procena afektivne vezanosti više nego važna i smislena* (Cicchetti et al., 1990). Naročito zbog detekcije poremećaja afektivne vezanosti i izbora intervencija. **Kada je o detekciji reč**, dobijeni rezultati sugerišu da se klasteri teškoća kao indikatori za prisustvo nesigurnih obrazaca mogu prepoznati i registrovati u svim domenima funkcionisanja individue – naročito u emocionalno-socijalnom razvoju i ponašanju, kroz različite uzraste, praktično celoživotno. Iako se klasifikacija na osnovu *Testa procene neobične situacije* (Ainsworth i dr., 1978) dugo smatrala "zlatnim standardom", ona ima značajna ograničenja jer se odnosi na prvu godinu života (do 18 meseci) i bazira se na registrovanju samo socijalne interakcije (majke i deteta posle perioda test-situacije razdvajanja), a drugi instrumenti poput AAI (The Adult Attachment Classification System, Main, Goldvin, 1994) dele sa njom ograničenje u pogledu uske oblasti koja je predmet merenja, a dodatni problem je izvor podataka – a to je samoprocena. Naime, iz Šorove teorije jasno je da je proces usklađivanja između deteta i odgajatelja vođen osećajnim (limbičkim) mozgom i autonomnim nervnim sistemom – znači nedostupan je svesnom, a formirane afektivno-kognitivne strategije kod deteta, takođe, deluju sa nesvesnog nivoa. Otuda je snažna implikacija ne samo Šorove teorije, već i izvedene studije da u detekciji/registrovanju nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti treba zaobići samoprocenu i verbalizaciju – kao derivate svesnog,

već se osloniti na manifestne teškoće, a za indikatorima treba tragati ne samo u sferi odnosa sa odgajateljima i okruženjem, već holistički, u celokupnom funkcionisanju. Ovaj pristup omogućava konstatovanje teškoća i kod odraslih osoba, a naročito kod dece svih uzrasta i one sa nerazvijenom verbalizacijom – samo je važno znati šta treba posmatrati i koje validne izvore o ponašanju deteta konsultovati pri prikupljanju podataka. **Sa stanovišta intervencija**, izuzetno je važno prepoznati da li je dete formiralo sigurnu vezanost, zbog izbora tipa metoda. Deca sa nesigurnim obrascima razvila su *obrnutu logiku* – bliskost je za njih opasna jer ih stavlja u stanje straha i pripravnosti na izdaju i povredu, a alogičnost njihovog ponašanja odslikava se i u činjenici da oni ne reaguju na klasične disciplinske tehnike. Otuda je pri planiranju intervencija važna procena dečje vezanosti, ali i vezanosti njihovih odgajatelja, jer od toga zavisi uspeh tretmana. Ova grupacija pod rizikom, kod koje je prekinut lanac poverenja sa odraslima, iziskuje specifične metode rada i strategije/tehnike disciplinovanja, a pošto je stanište traume u limbičkom korteksu, treba razvijati alternativne terapijske metode koje zaobilaze verbalno i obraćaju se direktno osećajnom mozgu, autonomnom nervnom sistemu i telu, i tako praviti most od nesvesnog ka svesnom, od neverbalnog ka verbalnom...

Redefinisanje paradigme u detekciji indikatora nesigurnih obrazaca afektivnog vezivanja sugerše neophodnost promene paradigme u dijagnostičkim sistemima, posebno za rane uzraste, poput klasifikacijskog sistema 0 - 3. Ovaj sistem, poremećaj afektivne vezanosti prepoznaje kao jedan od poremećaja u oblasti afekta, a definiše ga samo u sferi odnosa sa odgajateljem. Poremećaji ishrane, sna i itd. su posebne dijagnostičke kategorije. Klasifikacija ima i posebnu dimenziju, tj. osovinu II za klasifikaciju poremećaja uspostavljanja odnosa. Čini se da ovaj sistem ne odlikuje holistički i razvojni pristup (koji ističe) u formiranju psihopatoloških pojava, u kome afektivna dijava ima primarnu ulogu, već se pre uočava kategorijalnost (sistem *ladica*) koja počiva na mešovitim kriterijumima.

Dosledna primena teorije afektivne vezanosti, naročito Šorove teorije regulacije, kao i nalazi studije pružaju dokaze da nema poremećaja kod dece bez poremećaja odnosa, a da se reakcija deteta na nekvalitetnu dijavu, posebno na tim ranim uzrastima, odvija u

svim segmentima razvoja – u odnosima prema okruženju, afektu, navikama, ponašanju... i šire. Tačnije – *mala deca nemaju problema osim sa odraslima*, a klasifikacije treba da reflektuju tu genealogiju i omoguće rano prepoznavanje ugrožavajuće, neadekvatne dijade. U tom svetlu prisustvo brojnih teškoća u emocionalnom-socijalnom razvoju i ponašanju kod deteta na ranom uzrastu (bez drugih razvojnih i organskih smetnji) bio bi jasan pokazatelj neadekvatnosti okruženja u kome odrasta i alarm za reagovanje sistema i servisa podrške.

2. PROBLEMI U PONAŠANJU KAO REZULTANTA TEŠKOĆA U EMOCIONALNO-SOCIJALNOM RAZVOJU, DETETA SA NESIGURNIM OBRASCIMA VEZIVANJA:

Studija potvrđuje da što je dete imalo nepovoljnije uslove ranog razvoja, razvije više/složenije teškoće u ponašanju, a oni će se usložnjavati sa uzrastom, naročito ukoliko je dete muškog pola. Može se zaključiti da rezultati studije nedvosmisleno dokazuju doprinos faktora konteksta razvoju problema u ponašanju, njihovu tendenciju da se usložnjavaju sa odrastanjem, i sa druge strane njihovu povezanost sa teškoćama u celokupnom razvoju kod dece sa nesigurnim obrascima vezivanja. Na taj način, studija potvrđuje postavljene hipoteze 1, 2 i 6.

H1: Deca sa nepovoljnijim uslovima ranog razvoja (brojnim promenama sredine, boravkom u ustanovama i zlostavljanjem/grubim zanemarivanjem) **ispoljavaju brojne i kompleksne teškoće u domenu ponašanja** (Moffitt, 1993; Robins, 1991; Radulović, 2014; Radulović, 2006; Campbell, 1994; Kazdin, 1987;).

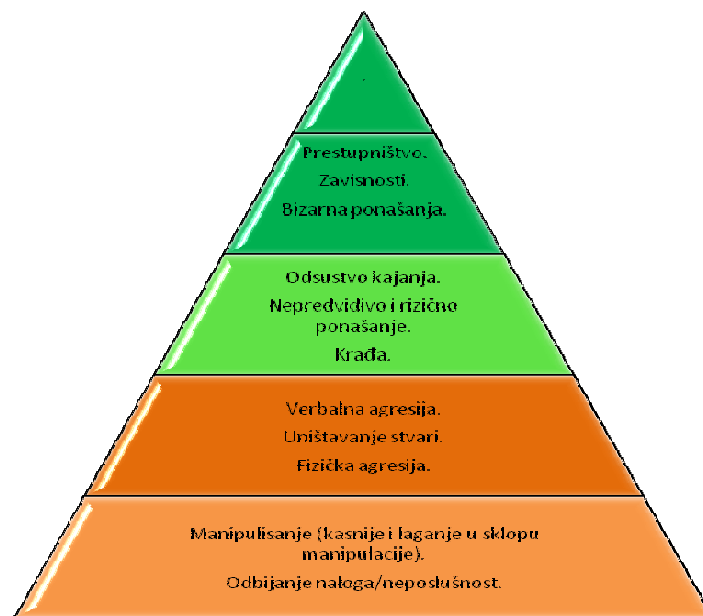
H2: Pokazatelji antisocijalnog ponašanja usložnjavaju se sa uzrastom – postaju brojniji i kompleksniji (Campbell, Ewing, 1990; Patterson, Capaldi, Bank, 1989; Patterson, Reid, Dishon, 1992).

H6: Decu sa nepovoljnim uslovima ranog razvoja koja ispoljavaju brojne teškoće u ponašanju, istovremeno prate i brojne teškoće u celokupnom emocionalno-socijalnom razvoju - što može da ukaže na doprinos nesigurnih obrazaca privrženosti u formiranju i predikciji problema u ponašanju (Bates et al., 1985, 1991; Fagot, Kavanagh, 1990; Lewis et al., 1984; Cohn, 1990; Turner, 1991; Solomon et al., 1995; Moss et al., 1996).

Mora se istaći da zadatak studije nije bio da se koncipira model prestupništva, već da se korišćenjem razvojnog, holističkog pristupa prouči razvoj problema u ponašanju i doprinos nesigurnih obrazaca vezivanja u tom procesu. U skladu sa tim, rezultati studije nude tumačenja i kontribuciju u nekoliko segmenata, uključujući i razvojni model problema u ponašanju „ranog, celoživotnog“ tipa, čijem nastanku doprinosi neadekvatna dijada:

2.1 IMPLIKACIJE ZA RAZVOJNI REDOSLED U ISPOLJAVANJU NEPOŽELJNIH PONAŠANJA

Klaster analizom izdvojena su dva klastera teškoća, od kojih se svaki sastoji od dve podgrupe nepoželjnih ponašanja - Klaster I: A. Odbijanje pravila/neposlušnost, manipulacija (kasnije laganje); B. Agresija – fizička, verbalna i uništavanje stvari. Drugi klaster obuhvata, takođe dva podklastera: A. Krađu, nepredvidivo i rizično ponašanje, odustvo kajanja; i B. Bizarna ponašanja (piromanija, mučenje životinja...), zavisnosti i prestupništvo.

II klaster: Uzrast pred-pubertet, pubertet i adolescencija

I klaster: Rani uzrasni od 2 do 6 godina

Šema 1 - Klasteri teškoća u ponašanju prema razvojnem redosledu pojavljivanja

Prvi klaster javlja se na ranim uzrastima i rezultati ukazuju na njegovu relativnu stabilnost u ispoljavanju tokom odrastanja. Klastera II je u visokoj korelaciji sa uzrastom – dakle, karakterističniji je za period puberteta i adolescencije. Instrumenti studije nisu omogućili registrovanje većeg broja problema u ponašanju, niti njihovu učestalost i intenzitet, otuda nije bilo moguće utvrditi finije putanje teškoća u ponašanju. S tim u vezi, sva ponašanja u ova dva klastera nisu nužne tačke u individualnim trajektorijama razvoja, pre govore o verovatnosti pojave određenih ponašanja po uzrasnim periodima, kao i na izvesnost da je kod deteta koje ispoljava probleme u ponašanju iz Klaster II (krade ili čini druge prestupe), verovatno prisutan celokupan ili deo korpusa nepoželjnih ponašanja iz Klastera I.

TUMAČENJE REDOSLEDA POJAVE TEŠKOĆA U PONAŠANJU U SVETLU TEORIJE AFEKTIVNE VEZANOSTI

U svetlu teorije afektivne vezanosti, dobijenih rezultata i holističkog pristupa, ovaj nalaz i usložnjavanje problema u ponašanju, kako ih definišu dva dobijena klastera, lako se može objasniti:

Klaster I:

- Zbog nepredvidive dijade, deca sa nesigurnim obrascima vezivanja, plaše se u određenom stepenu ili u potpunosti da se oslone na odrasle - da se prepuste njihovoj kontroli i nalogima. Jedino rešenje jeste da oni preuzmu kontrolu i vode računa sami o sebi i regulišu stepen bliskosti sa odgajateljima. Iz tog razloga ***odbijaju da se povinuju zahtevima i nalogima***, a često rade upravo suprotno od onoga što se od njih zahteva, tako da reč „*ne*” i „*nemoj*” umesto da ih zaustavi, na njih deluje kao mahanje crvenom maramom.
- U skladu sa tim je i svrha ***manipulativnog ponašanja i laganja*** koji često nisu povezani sa prikrivanjem greške/nedoličnog ponašanja ili sa ostvarivanjem konkretne materijalne dobiti. Cilj ovih ponašanja jeste držanje odgajatelja i okruženja *u mraku*, bez pravih informacija, čime dete pravi prostor da bude *po njegovom*. Zbog toga se čini kao da je laganje *samo sebi svrha* – dete često laže i

oko beznačajnih stvari jer ovo ponašanje prvenstveno služi preuzimanju kontrole od odraslih.

Logičan je i redosled da *manipulacija* sledi iza *oponiranja* odraslima (a razvojno pre pojave *agresije*), jer je dete na niskim uzrastima manje motorički spretno i fizički je inferiorno u odnosu na odrasle – zbog toga bira zaobilazni način suprotstavljanja. Na taj način, *neposlušnost* (odbijanje deteta da se povinuje nalogima) i *manipulacija* (radi držanja stvari pod kontrolom i kontrolisanja distance) bili bi prvi indikatori u razvoju problema u ponašanju (prvi podklaster Klastera I).

- Kako dete postaje samostalnije, fizički jače i spretnije nastupaju **različite forme agresije**. Uzimajući u obzir difuznost dečjih reakcija na ugrožavajući/nesigurnu dijadu, pojava agresije je po prilici u bliskoj vezi sa neregulisanim afektom, odnosno promenama raspoloženja i besom. Napadi besa jesu razvojno očekivano i prolazno ponašanje na ranim uzrastima za svu decu. Međutim kod dece sa problemima u ponašanju oni su stabilan i čest pratilac, o čemu svedoče i prethodni rezultati studije. Naime, odgajatelji, koji su neadekvatni regulatori funkcija deteta, utiču da ono ne ume da prepozna i proradi emocije – loša kontrola emocija dovodi do učestalih napada besa. Odgajatelji teško izlaze na kraj sa afektivnim izlivima deteta, a interakcija se odvija po principu kako je opisao Peterson (Patterson, 1992), da roditelji popuštaju i dozvoljavaju deci da iz eksternalizacije ljutnje izvuku dobit. Na taj način se agresija kao ponašajna manifestacija besa učvršćuje kao strategija za dostizanje ciljeva – jer donosi dobit. Agresivna ponašanja, bilo da je reč o otvorenoj agresiji – fizičkoj i verbalnoj, ili prikrivenoj (uništavaje stvari), kao druga podgrupa zaokružuju ovaj Klaster nepoželjnih ponašanja I.

Rezultati kažu da se teškoće iz Klastera I stabilno održavaju kao manir i strategija funkcionisanja i u adolescentnom dobu, u uzorku dece sa nesigurnim obrascima afektivne vezanosti.

Klaster II:

- **Krađa** iz perspektive teorije vezivanja nije prvenstveno motivisana materijalnom dobiti, već može biti u vezi sa poimanjem sopstva. Emocionalno neinvestirana deca misle da nisu vredna i važna davanja, otuda moraju kradom da uzimaju. Pošto imaju lošu sliku o sebi i ne osećaju se dobro *u svojoj koži*, uzimanjem predmeta od osoba kojima se dive (i zavide im) pokušavaju da budu neko drugi, bolji... Može se i pretpostaviti da su deca, koja su odustala *od ljudi* i mogućnosti da im poklone poverenje (po M. Ainsworth *deca izbegavajućeg stila vezivanja*, po Skofildovoj „*deca zatvorena knjiga*“), sklonija da visoko vrednuju stvari i otuđuju ih od drugih (što je svakako vredno proveriti nekim novim istraživanjem).
- **Nepredvidivo, atipično reagovanje**, drugo ponašanje u Klasteru II, naizgled je neobično da se pojavi u jednoj listi nepoželjnih ponašanja. Izvorno taj indkator u instrumentu bio je namenjen za registrovanje ponašanja dece sa pervazivnim poremećajima i drugim specifičnim razvojnim smetnjama. Hranitelji i usvojitelji dece sa nesigurnim obrascima vezivanja, često su navodili ovu teškoću jer ih je veoma plašila, a iz okvira teorije afektivne vezanosti ona je objašnjiva i očekivana. Deca računaju da su odgajatelji predvidivi u svojim reakcijama, ali zato smatraju i uzimaju za pravo da se oni ponašaju krajnje nepredvidivo i nedosledno- i u smislu da ne poštuju dogovor, i da na odgajateljske naloge reaguju krajnje netipično, suprotno logici i ekstremno. Funkcija ovog ponašanja je ostvarivanje premoći nad odgajateljima, jer ih strah od dečjih reakcija sputava u disciplinovanju. Naročito su ga isticali kao veliki problem na kasnijim uzrastima, kada nepredvidive reakcije idu i u visoko rizičnom pravcu (*deca prete da će skočiti sa sprata, seku se i paradoksalno reaguju*).
- Sa odrastanjem, **rizična ponašanja** eskaliraju, a iza toga je moguće da se krije sledeća logika deteta sa nesigurnim obrascima vezivanja – *nisam nikome važan, drugi nisu važni, ništa nije važno, ni život nije važan...* Nevoljena deca, izneverena od odraslih koji su o njima trebali da brinu,

često su prepuna tuge – subdepresivna i iz te perspektive rizična ponašanja se mogu tretirati i kao vid *tihog suicida*.

- Poslednje ponašanje u prvoj podgrupi Klastera II, ***odsustvo kajanja***, neki odgajatelji iznenađujuće rano prepoznaju kod dece. Primećuju da se deca ne potresaju na kritiku, ne empatišu i ravnodušna su kada povrede nekoga... Svakako ovde nije reč o jednom ponašanju, već o složenom konstruktu koji podrazumeva da dete ne prepozna svoje osećanja i ne mari za sebe - ne prepozna osećanja drugih, ne empatiše i ne mari za druge. Dodatno, sa odrastanjem i eskalacijom destrukcije, nanošenje bola i štete drugima bez kajanja u vezi je sa teškoćama u moralnom (i kognitivnom) rezonovanju, ali i sa osećanjem ispunjenosti cilja ukoliko je intencija bila upravo demonstracija moći nad drugima.
- Druga podgrupa Klastera II – ***bizarna ponašanja*** (piromanija, učenje životinja, i sl.), *zavisnosti i prestupništvo* razvojno-procesno se javljaju češće na kasnijim uzrastima. U formiranju ovih kompleksnih ponašanja učestvuju brojni bio-psiho-socijalni faktori, i nikako se ne mogu rasvetliti samo iz ugla doprinosa jedne teorije. Ipak, iz perspektive značaja ranih iskustava i toksičnog uticaja zlostavljanja i zanemarivanja, na osnovu rezultata studije stiče se utisak da za pojavu ovih ponašanja nije moguće utvrditi neku preciznu starosnu granicu, već da je pre u pitanju sadejstvo faktora gde rana iskustva, kao i dužina i težina zlostavljanja igraju veoma važnu ulogu.

Može se zaključiti da okvirni redosled javljanja ponašanja dobijen u studiji odgovara nalazima drugih istraživanja, i u opštoj i u populaciji u riziku od antisocijalnog ponašanja. Studije u generalnoj populaciji (Vaughn *et al.*, 198; Kochanska *et al.*, 2001) kažu da poslušnost počinje da se uspostavlja između od 14 do 33 meseca, što znači da i odbijanje poslušnosti započinje u tom ranom periodu. Strategije manipulacije, takođe se registruju na ranim uzrastima (Radulović, 2014). Kod dece sa problemima u ponašanju neposlušnost, odbijanje naloga, uz značajnu agresivnu komponentu, potom laganje i krađa jesu tipične teškoće u detinjstvu (Hinshaw i sar., 1993; Lahey i sar. 1998; McGee i sar. 1992; Moffit i sar., 1996). Ukratko, redosled da početni, rani klaster

čine: *neposlušnost, manipulacija/laganje i agresija*, a da zatim sledi *krađa i laganje*, jeste zaključak ove i brojnih drugih studija. U tom smislu samo neznatno odstupa Luber (Loeber 1998), koji ističe ranu pojavu *agresije* kao važnu komponentu u putanji razvoja poremećaja u ponašanju, i kod *prikrivenoga* i kod *otvorenog tipa* prestupnika (ovi potonji su u odraslom dobu skloni nasilnim deliktima), ali ne uzima u obzir *ne poštovanje naloga i manipulaciju* koji joj prethode.

U odnosu na pojedinačne faktore koji se dovode u vezu sa nastankom problema u ponašanju i prestupništvom, rezultati su u saglasnosti sa brojnim studijama, npr. Mofitove (Moffitt *et al.*., 2002) da rani tip prestupnika odlikuju rizici u porodici (pretrpela su više nasilja), teškoće u odnosima sa vršnjacima, teškoće na planu mentalnog zdravlja i zloupotreba supstanci. Slično, rezultati korespondiraju nalazima da su prediktori prestupništva za uzrast od 6 do 11 godina agresija, sitniji delikti, zloupotreba supstanci, nizak socio-ekonomski nivo porodice i antisocijalni roditelji (Lipsey, Derzon 1998). Druga istraživanja ističu i važnost primarne dijade za razvoj problema u ponašanju. Agiler (Aguilar *et al.*., 2000) je našao da rani tip češće ima iskustvo zlostavljanja, zanemarivanja, a odlikuje ih uglavnom izbegavajući stil vezivanja na uzrastu od 12 do 18 meseci. Hiperaktivnost (i poremećaj pažnje), koji su po brojnim autorima (Hinshaw i sar., 1993; Lahey i sar. 1998; McGee i sar. 1992; Moffit i sar., 1996; Lahey et. Al., 1995) izdvojeni kao dobri prediktori problema u ponašanju, potvrđeni su kao značajan faktor koji je u vezi sa problema u ponašanju i u ovoj studiji. Takođe, studija potvrđuje rezultate drugih studija u poslednjih 70 godina da su problemi češći kod dečaka nego kod devojčica i dece na starijim uzrastima.

U osvrtu na ove nalaze i napore istraživača da se utvrdi razvojni redosled nepoželjnih ponašanja mogu se uočiti dva paradoksa, koja su u prirodi problema u ponašanju, a koja otežavaju traganje:

1. Prvi je da problemi i sam poremećaj ponašanja nemaju ključnu karakteristiku, (kao npr. depresija), već se sastoje iz grupe ponašanja, od kojih ni jedno ne mora da bude centralno za razumevanje tog pojma (Angold, Costello, 2000 prema Matthys, Lochman, 2000). Da bi npr. dete dobilo dijagnozu potrebno je samo da ispoljava više teškoća u ponašanju u određenom kontinuiranom vremenu. Zbog toga, analiza u

velikoj meri zavisi od načina na koji će se definisati problem/poremećaj ponašanja i razložiti na indikatore, i koji će se uzrasti obuhvatiti. Slično, i faktorske analitičke studije zavise od itema/indikatora koji se uključuju. Rezultati ove studije nisu izuzetak i odražavaju taj problem – među njima je dobra ilustracija neočekivan nalaz da odgajatelji ističu *nepredvidivo, atipično reagovanje* dece iz uzroka kao njihovo značajno problematično ponašanje. Ovaj primer podstiče na razmišljanje da li zaista znamo šta treba da pratimo pri analizi razvoja problema/poremećaja u ponašanju? Posebno kada se uključi i razvojna perspektiva – na tom terenu se otvara opasnost od previđanja ranih znakova ili njihovog pogrešnog tumačenja. Dobar primer za to je podatak dobijen na otvoreno pitanje odgajateljima *šta ističu da je dobro u ponašanju deteta* (na žalost, odgovori na otvorena pitanja koja su uvodila u check liste indikatora nisu prikazani u rezultatima, zbog obima studije). Odgajatelji su listom odgovarali da su zadovoljni što deca teže da budu samostalna, čak i oko redovnih navika - samostalno jedu, oblači se, ne traže pomoć (neka od dece su imala tek 2 godine). Lepo je da deca osvajaju samostalnost, ali ovde je reč o zanemarivanoj i zlostavljanoj deci, i u tom kontekstu ova ponašanja su upozoravajuća da dete odbija da se oslanja na odrasle, tj. da ispoljava teškoće u oblasti afektivne vezanosti. Dakle, da bi prepoznali rane pokazatelje da detetovo ponašanje ide u antisocijalnom pravcu mora se posvetiti posebna pažnja konstrukciji indikatora, a oni se, naročito na ranim uzrastima, nalaze na neočekivanim mestima, odnosno registruju se u svim domenima razvoja.

2. Druga teškoća proizilazi iz prve, a ilustracija za nju je i prethodni pasus kao i činjenica da je suštinsko razumevanje nastanka i usložnjavanja teškoća u ponašanju nemoguće bez povezivanja sa teškoćama u drugim oblastima. Zbog toga se nameće zaključak da se putanja razvoja problema u ponašanju i prestupništva ne sme pratiti isključivo kroz manifestacije ponašanja, niti usko tragati samo za specifičnim kognitivnim i emocionalnim konstruktima koji ih prate (npr. Loeber govori o *reaktivnomi* i *proaktivnom* emocionalnom podtipu.). Proces je mnogo složeniji i zahteva sagledavanje celokupnog razvoja deteta, i to se može razrešiti koncipiranjem holističkog modela koji će objediniti saznanja o manifestacija problema u ponašanju sa ispoljenim teškoćama u drugim domenima razvoja.

2.2 KONCIPIRANJE RAZVOJNOG, HOLISTIČKOG MODELA PROBLEMA U PONAŠANJU

Rezultati studije dozvoljavaju zaključak da se teškoće u ponašanju, u značajnoj meri, razvijaju kao odgovor na nepovoljne uslove razvoja, i to ne izolovano, već kao segmenat teškoća u ukupnom razvoju. Tvrdnja se oslanja na rezultat da **nezavisne varijable**, tj. faktori: *kontekst odrastanja*, *uzrast* i *pol* omogućavaju predikciju ispoljenosti teškoća u ponašanju u visokih 47 odsto, a u pogledu prediktivne snage, uočava se da je najjači faktor *kontekst* (Beta=0.49, p=0.000), a tek potom slede *pol* (Beta=0.28, p=0.000) i *uzrast* (Beta=0.26, p=0.000). Takođe, nalazi potvrđuju da u određenoj meri na probleme u ponašanju možemo gledati kao na rezultat teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju nastalih usled nepovoljnih uslova razvoja, a prediktorska snaga **zavisnih varijabli** – teškoća u *oblasti odnosa sa okruženjem*, *kontrole afekta i navika*, u tom slučaju je čak 50%. U korpusu zavisnih varijabli *odnosi sa okruženjem* dominiraju kao prediktori (Beta=0.611, p=0.000). Sa stanovišta detekcije dece u riziku ovi podaci su veoma važni. Ukazuju da je, u situaciji kada nisu dostupne kompletne informacije iz istorije deteta, niti se detaljno poznaju prilike u porodici (što je čest slučaj u praksi socijalne zaštite) – moguće na osnovu aktuelno ispoljenih teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju rekonstruisati kvalitet detetovih ranih iskustava i predvideti rizike u budućnosti.

Šema 2 - Ponašanje kao rezultanta ukupnog razvoja u kontekstu

Primenom klaster analize na teškoće u domenima *odnosa sa okruženjem, kontrole efekta i navika* izdvojeni su klasteri (kao što je urađeno za domen teškoća u ponašanju) i multiplom regresionom analizom utvrđena njihova snaga u odnosu na predviđanje problema u ponašanju:

RANG		TEŠKOĆE
1	Vršnjaci	Pretnje, zastrašivanje vršnjaka; Nasilnost; Druženje sa problematičnim vršnjacima. Nekritično druženje – <i>svi su najbolji prijatelji</i> . Preterana ljubomora
2	Odrasli	Šefovsko ponašanje, suprotstavljanje autoritetima; Lepljivost za nepoznate; Agresivnost prema odraslima.
3	Odgajatelji	Odbijanje kontakta očima; Odbijanje dodira. Lepljivost za nepoznate; Ravnodušnost na prisustvo & odsustvo odgajatelja; Šefovsko ponašanje; Agresija prema odgajateljima.
4	Aktivitet	Kratka pažnja; Hiperaktivnost.
5	Regulacija emocija	Neprepoznavanje osećanja; Emocionalna zaravnjenost. Napadi besa.
6	Navike ishrane	Prekomerno uzimanje hrane.
7	Autoerotske, autoagresiv...	Neadekvatno seksualno znanje; Seksualizovana igra; Onanija, masturbacija. Zavodničko ponašanje; Promiskuitet.
8	Higijena	Enureza; Odbija ili uplašeno da se pere/kupa.
9	San	Loš kvalitet sna; Problemi pri zaspivanju.

Od dobijenih teškoća, probleme u ponašanju najbolje predviđaju klaster odnosa sa okruženjem - naročito *odnosi sa vršnjacima* i teškoće u *aktivitetu/pažnji*, koji zajednički daju predikciju u čak 57 %. Ukoliko se u model uključe i klasteri unutar varijabli *regulacija emocija* (neregulisan afekat u smislu napada besa, neprepoznavanje emocija) *navika ishrane* (prekomerno uzimanje hrane) i *čistoće* (enureza), prediktivna snaga kompozita u predviđanju mogućnosti ispoljavanja problema u ponašanju jeste čak 61%. Može se pretpostaviti, da je snaga iz klastera *kontrole afekta* - autoerotske, autoagresivne radnje i erotizovano ponašanje i posebno *navika* niža, jer je razvojno zavisna - njihova prediktivna snaga opada sa uzrastom. Na osnovu dobijenih podataka bilo je moguće koncipirati model razvoja teškoća u ponašanju – od ranih uzrasta do adolescencije.

Predškolski uzrast: Dete čiji odgajatelji nisu prepoznavali i izlazili u susret njegovim potrebama ima problem da prepozna svoje potrebe i osećanja, i da se uči njihovoj artikulaciji. Afekat je neregulisan, a samosmirivanje se postiže kroz autoerotske i autoagresivne radnje (roking, sisanje palca, grickanje noktiju, samopovređivanje...). Višak napetosti se odliva preko tela kroz hiperaktivnost, ali ona ima i funkciju držanja distance sa odgajateljima – ne može se zagrliti dete koje ne skrašava na jednom mestu. Moguće je da dete razvije i fobije, kao i tikove i prisilne radnje, u pokušaju da projekcijom i spoljašnjim manevrima ovladava unutrašnjim sadržajima. Seksualno zlostavljana deca ispoljavaju i seksualizovana ponašanja prema odraslima, drugoj deci i životinjama.

Teškoće iz sfere odnosa i regulacije afekta prenose se i na zadovoljavanje bazičnih potreba i navika. Pošto ne doživljava smirenje u kontaktu sa odgajateljima, dete je preplavljeno strahom, nesigurnošću i separacionom anksioznošću koje remete san i zaspivanje. San je za dete mala tranzicija koja podrazumeva odvajanje od roditelja i zbog toga može da predstavlja stres (naročito ako dete nije sigurno u odnos). Usled nedostatka ljubavi uzima prekomerne količine hrane, kao supstitut. Može da ispoljava teškoće oko uspostavljanja navika higijene – enureza je čest pratilac ove dece, kao vid pasivne agresije ili odlivanja strahova (ukoliko su odgajatelji ugrožavajući, tj.

zlostavljači). U slučaju zlostavljanja, navika čistoće mogu da idu do bizarnog – enkopreze, čudnog postupanja sa izmetom i dr.

Šema 3 - Razvojni model problema u ponašanju na predškolskom uzrastu (2 do 6 godina)

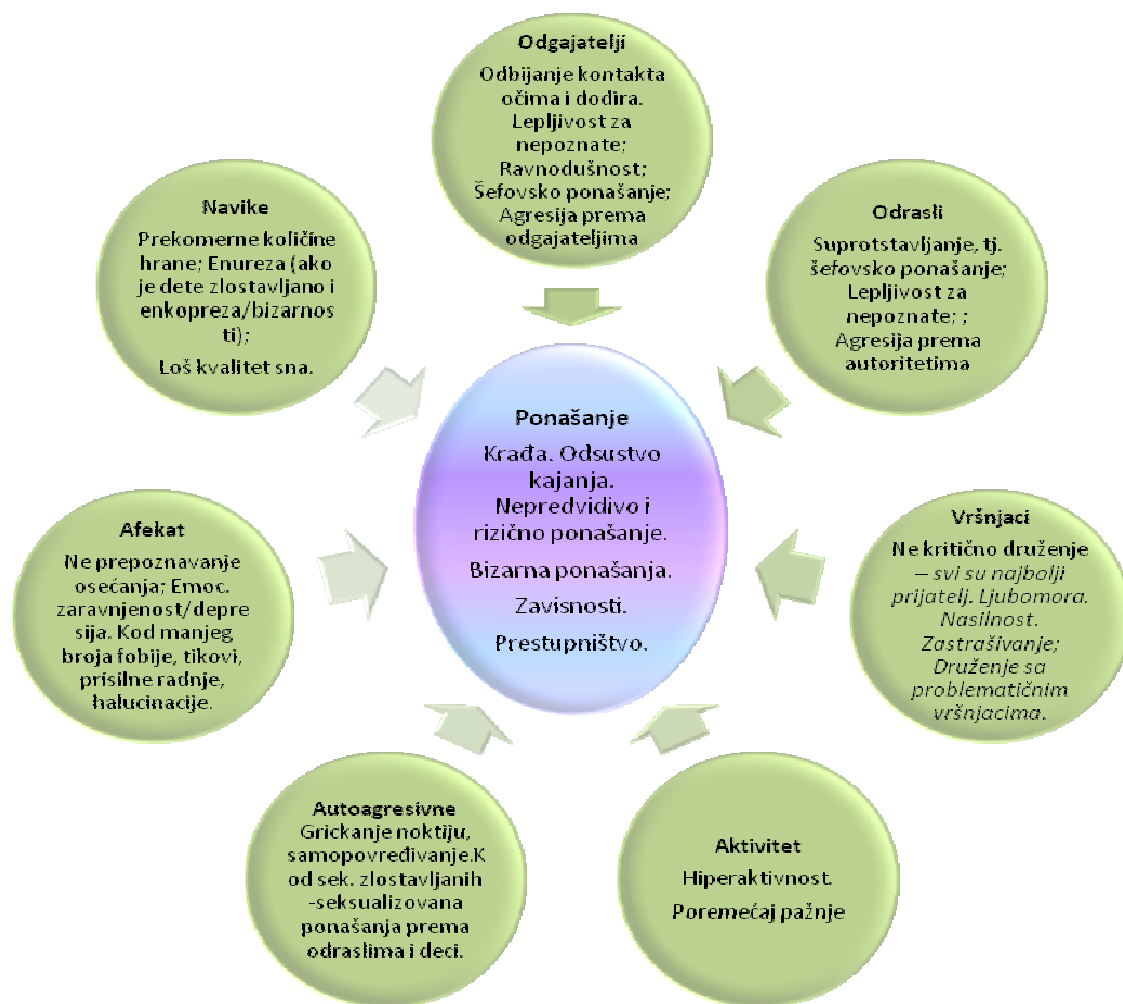
Pošto dete nije steklo poverenje u odgajatelje, teži da preuzme kontrolu od odraslih i brine se samo o sebi. Razvilo je specifičan odnos prema odgajateljskim figurama – od izbegavanja dodira, kontakta očima, do ulaska u borbu za premoć i kontrolu – šefovsko ponašanje, tj. podrivanje njihovog autoriteta. Iz tog razloga rano razvija strategije i ponašanja kojima pokušava da prinudi odrasle da bude po njegovom – osim što odbija da ispuni naloge, razvija i izrazitu upornost u sprovođenju nepoželjnog ponašanja, jer deca računaju da će se odrasli umoriti i popustiti. Laganje odgajatelja (ako nemaju istinitu informaciju, onda neće znati pravilno da postupi) je tesno u vezi sa odbijanjem kontakta očima – oči su *ogledalo duše* i deca se boje da će odrasli iz njih *pročitati* istinu. Deca reaguju nepredvidivo, manipulišu i varaju, tako da odgajatelji ne znaju kako da postupaju. Ambivalenciju, antiprotivnost i

otvorenu/prikrivenu hostilnost prema odgajateljima, sa odrastanjem, prenose i na druge odrasle i autoritete. Hostilnost okruženja u kome raste, dete prenosi i prema vršnjacima – ljubomorno je i agresivno prema drugoj deci, a ciljeve u igri postiže nasilnim putem.

Pred pubertet i pubertet: Za decu sa nepovoljnim uslovima razvoja, tj. koja rastu u kompromitovanoj dijadi, ovaj period je buran u smislu broja ispoljenih teškoća – većina starih problema se zadržala, a sa ulaskom deteta u školu i povećanim socijalnim izazovima, pojavile su se i nove teškoće.

Problemi u kontroli afekta se usložnjavaju i dostižu vrhunac – naročito u sferi pažnje i aktiviteta. Retki izuzetak jesu rane autoerotske radnje – roking, sisanje palca koje se gube, dok to nije slučaj sa erotizovanim ponašanjima seksualno zlostavljane dece. Problem u regulisanju navika iz prethodnog perioda – sa ishranom snom, navikama čišćenja, još uvek su prisutne. Teškoće u odnosu prema odgajateljima su se zadržale, a pošto se sa polaskom u školu povećava interakcija sa okruženjem, teškoće u odnosu prema autoritetima (nastavnicima, trenerima, itd.), vršnjacima postaju vidljivije i udružene sa teškoćama u ponašanju dobijaju na zamahu.

Dete ne zna da formira kvalitetne odnose sa vršnjacima - *nekritično svi su mu najbolji prijatelji*, pri čemu zadržava verbalnu i fizičku agresiju prema njima. Problematici vršnjaci postaju agensi usložnjavanja problema u ponašanju, koje se povećavaju, i u broju, i u težini – javljaju se krađe, odsustvo kajanja za počinjeno, rizično se ponašaju, ali i bizarna ponašanja (piromanija, mučenje životinja), zavisnost i prestupništvo.

Šema 4 - Razvojni model problema u ponašanju pred-pubertet i pubertet (7 do 12 godina)

Rana i srednja adolescencija: Na planu prepoznavanja i regulacije afekta, dete je i dalje analfabeta, ali se teškoće internalizuju (manje su spolja vidljive) i produbljuju do emocionalne praznine (subdepresije) ili u ozbiljnije teškoće na planu mentalnog zdravlja – halucinacije, suicidalne ideje ili pokušaje. Rane autoerotske radnje su se davno izgubile – zadržavaju se erotizovana ponašanja, ukoliko je dete seksualno zlostavljano, i dobijaju na malignosti prerastanjem u promiskuitet i/ili u seksualno predatorstvo. Hiperaktivnost je prisutna sa elementima tranzicije ka prokrastinaciji – kašnjenje, započinjanje a nezavršavanje poslova i slično. Teškoće u sferi navika se redukuju, tačnije gube u pubertetu i menjaju oblik u intrapsihičke teškoće, sa izuzetkom teškoća u navikama čistoće – surovo ili seksualno zlostavljana deca i dalje

mogu da imaju enurezu, bizarne radnje sa telesnim ekstraktima (čuvanje izmeta ili menstrualne krvi po ladicama i drugim mestima) i neobične rituale oko upražnjavanja navika. Koerzivnim stilovima ponašanja prema odraslima i vršnjacima dete je već izdejstvovalo autonomiju – odgajatelji i okruženje su *digli ruke* od ideje da mogu da kontrolišu dete/mladu osobu. Na pokušaj odgajatelja da uspostave autoritet dete odgovara i agresijom – jer se po fizičkom izgledu izjednačilo ili je već preraslo odgajatelje. Problemi u ponašanju se usložnjavaju u pravcu antisocijalnog delovanja i visoko destruktivnih oblika – bizarnih ponašanja, zavisnosti i prestupništva...

Šema 5 - Razvojni model problema u ponašanju u adolescenciji (13 do 18 godina)

U pogledu problema/poremećaja u ponašanju, ovaj model predstavlja razvoj ranog tipa problema u ponašanju – to je inače termin koji je uveo Paterson (Paterson, i sar., 1989), na engleskom *early-starters* (oni koji rano počinju), dok Moffittova i Luber (Moffitt, 1993; Loeber, Stouthamer - Loeber, 1998) koriste izraz *life-course-persistent* tip – označavajući ponašanje koje se stabilno održava tokom životnog ciklusa. U

odnosu na postojeće razvojne modele nastanka problema u ponašanju, dobijeni model je srodan, tačnije nadopunjuje Patersonov socijalno-interaktivni model, koji opisuje sekvence razvoja (strategije) nepoželjnog ponašanja, koje dete stiče prvo u odnosu sa odgajateljima, a potom ih dalje usložnjava u okruženju vršnjaka, škole, itd. Pristup koji je bio primenjen u studiji, omogućio je uvid u teškoće razvijene u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja koje prate probleme u ponašanju u prve tri sekvence – učenje kod kuće, polazak u školu i druženje sa devijantnim vršnjacima. Ovaj *brak* teorije afektivne vezanosti i socijalno-interaktivnog pristupa sklopljen u modelu, potencijalno je plodonosan ne samo sa stanovišta boljeg razumevanja posledica nesigurnih obrazaca vezivanja i nastanka problema u ponašanju, već i sa stanovišta rane detekcije problema u ponašanju (ranog tipa) i koncipiranja efikasnih i uvrštenjenih modela intervencija³².

Koncipiranje modela prestupništva i njegovih specifičnih trajektorija izvan je dometa ovog rada, i po njegovom cilju, i zbog primenjenog dizajna. Međutim, u odnosu na Luberov model (Loeber, Schmalling, 1985) i podelu putanja razvoja antisocijalnog ponašanja i prestupništva na *otvoreni, prikriveni tip i konfliktnost prema autoritetima*, studija implicira da *konflikti sa odraslima/tvrđoglavost* nije posebna putanja u razvoju antisocijalnog ponašanja - ona je zajednička za svu decu sa problemima u ponašanju, ranog tipa (što bi značilo i za decu njegovih putanja *otvorenog i prikrivenog tipa*). Potrebno je promeniti i uzrasni raspon za pojavljivanje *tvrđoglavosti* koji on smešta u period od tri do trinaest godina, i spustiti na najmanje dve godine - period kada je već uobličen poremećaj afektivne vezanosti, i produžiti posle trinaeste godine (jer rezultati pokazuju da je ova strategija ophođenja prema autoritetima prisutna i kod punoletne dece iz uzorka).

3. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

1. Antisocijalno ponašanje u celini, u velikoj meri je rezultanta celokupnog razvoja i interakcije deteta sa okruženjem, pri čemu primarna afektivna dijada ima naročito mesto, kao podloga i temelj. Na taj način studija potvrđuje generalnu

³² Program akreditovan, itd.

hipotezu da je ponašanje (rani tip poremećaja) jedna od indikacija prisustva nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti kod dece iz rizičnih grupa i združena (u međuzavisnosti) sa teškoćama u drugim domenima emocionalno-socijalnog razvoja. (Bates et al., 1985, 1991; Moffit, 1993; Fagot, Kavanagh, 1990.).

2. Problemi u ponašanju se, u najkraćem, razvijaju u sklopu čitavog klastera teškoća u emocionalno-socijalnom razvoju – u *odnosima prema okruženju, kontroli afekta i navikama*, po čemu je moguće izvršiti ranu predikciju i detekciju njegovog antisocijalnog pravca.

3. Model problema u ponašanju ranog tipa, do koga se došlo studijom, počinje od najranijeg doba i uzrasno prati teškoće u celokupnom funkcionisanju. Povezivanjem teorije afektivne vezanosti i Patersonovog socijalno-interaktivnog modela razvoja antisocijalnog ponašanja (Patterson, Reid, Dishon, 1992), što je dobijeno u novo-konstruisanom modelu, omogućava se razvojno-procesno razumevanje pojave, uvrnjenjeno prepoznavanje antisocijalnog obrasca kao osnov za kreiranje adekvatnih intervencija. Razuđenost modela je posledica razuđenosti i kompleksnosti razvoja antisocijalnog ponašanja – koji iz holističke i razvojne vizure dopunjuje simplifikovane i dimenzionalne pristupe.

4. Koncept afektivne vezanosti je celoživotni i utiče na celokupan razvoj individue – ne odražava se samo na sferu odnosa već masivno, a problemi u ponašanju ranog tipa su samo jedna od jasnih indikacija nesigurnih obrazaca vezivanja. Zbog toga je potrebno promeniti paradigmu registrovanja ovog koncepta a rezultati studije pružaju i direkciju za traganje za indikatorima nesigurnih obrazaca kroz uzraste:

- Na ranim uzrastima deca sa nesigurnim obrascima vezivanja ispoljavaju teškoće u svim oblastima razvoja: u *ponašanju, regulaciji emocija, aktivitetu/pažnji, odnosu prema okruženju (odgajateljima, drugim odraslima i vršnjacima), navikama ishrane i sna*. Sa odrastanjem *navike ishrane, sna i aktivitet/pažnje* gube na diskriminativnosti.

- Na svim uzrastima teškoće u oblastima *kontrole afekta (regulacija emocija), odnosa sa okruženjem (odnosa sa odgajateljima odraslima i vršnjacima) i teškoće u ponašanju (kod ranog tipa)* jesu dobra indikacija nesigurnih obrazaca vezivanja.

- Združeno prisustvo na ranim uzrastima, kao i razvojno neočekivano prisustvo u pubertetu i adolescenciji, teškoća u *navikama higijene* (pre svega *noćno mokrenje*), *autoerotskim autoagresivnim radnjama i erotizovanom ponašanju* i *aktivitetu/pažnji* u pubertetu i adolescenciji, češće prati zlostavljanu decu.

5. Ovi nalazi naročito bi mogli da doprinesu definisanju proaktivnih sistema rane detekcije, tj. identifikovanja dece sa nesigurnim obrascima vezivanja (sa fokusom na one koji eksternalizuju teškoće u vidu razvijanja antisocijalnog ponašanja), kao i ranim klasifikacijsko-dijagnostičkim sistemima, kao što je klasifikacija 0-3. Rana detekcija je osnova za ranu intervenciju sistema i servisa, što daje najbolje rezultate, jer su efekti podrške prvenstveno uslovljeni uzrastom na kome se ona sprovodi.

6. U odnosu na sistem socijalne zaštite preporuke su brojne. Poražavajući su rezultati iz studije da je skoro polovina dece (45%) izmeštena iz nepovoljnih uslova razvoja posle 7. godine – dakle prekasno. Od šestoro dece koja su izmeštena između 15. i 17.-te godine, dvoje zlostavljane dece je samoinicijativno otišlo u centar za socijalni rad i tražilo izmeštanje u dom. To govori da je i smeštaj u ustanovu bolje rešenje za decu koja žive u nebezbednim uslovima. Sve ukazuje da treba sniziti prag reakcije sistema i poboljšati detekciju dece sa nesigurnom, ugrožavajućom dijadom. U tome ponuđeni model i holistička baterija instrumenata koja je omogućila njegovu konstrukciju, mogu biti od koristi. Naročito je značajno primeniti ih kod multiproblemskih porodica gde postoji rizik ili sumnja na zlostavljanje, zbog njegovog razarajućeg dejstva po razvoj dece.

7. U suprotnosti sa dobijenim nalazima, u svakodnevom životu deca sa problemima u ponašanju se smatraju odgovornom za svoje teškoće, kao da je to pitanje njihovog slobodnog izbora i volje – i to je vrsta opšteg stava koji treba da se promeni.

4. DOPRINOS STUDIJE

Kroz doslednu primenu holističkog i razvojno-procesnog pristupa, rad omogućava mapiranje validnih indikatora za praćenje ispoljavanja nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti od detinjstva do odraslog doba, i razumevanje njihove

povezanosti sa problemima u ponašanju kroz razvojne stadijume. Drugim rečima, nema razumevanja psihopatoloških pojava i antisocijalnog ponašanja, bez razumevanja rane interakcije individue sa užim i širim kontekstom, koja je odgovorna za razvoj i oblikovanje nervnog sistema, sa jedne strane, i afektivno-kognitivnih modela koje individua primenjuje tokom života u procesuiranju stvarnosti, sa druge. Otuda je snažna implikacija studije da se u detekciji nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti može zaobići samoprocena i verbalizacija, u korist registrovanja manifestnih teškoća, a za indikatorima treba tragati ne samo u sferi odnosa sa odgajateljima i okruženjem, već holistički, u celokupnom funkcionisanju. Ovaj pristup omogućava konstatovanje teškoća i kod odraslih osoba, a naročito kod dece svih uzrasta i one sa nerazvijenom verbalizacijom. Upravo tom uzrasno-zavisnom identifikacijom indikatora, postignuta je potvrda celoživotne relevantnosti Bolbijeovog koncepta afektivne vezanosti i dobijen odgovor šta se sa njim dešava nakon četvrte godine starosti (kada je po Bowlby-ju završna faza).

Pored toga, rezultati nesporno obezbeđuju bolje razumevanje nastanka i usložnjavanja problema u ponašanju *ranog tipa problema* u ponašanju (koji predvidivo vodi ka delinkvenciji), dopunom četvorofaznog razvojnog, socijalno-interaktivnog modela Patersona, Rajda i Dišona (Patterson, Reid, Dishon, 1992) sa klasterima teškoća u celokupnom emocionalnom-socijalnom razvoju, koji proizilaze iz nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti. Re-definisanje paradigme u detekciji indikatora nesigurnih obrazaca afektivnog vezivanja sugerije neophodnost promene paradigme i u dijagnostičkim sistemima, posebno za rane uzraste, poput Dijagnostičkog klasifikacijskog sistema 0 - 3. Na taj način, u praktičnom smislu, rezultati mogu značajno da doprinesu konstruisanju proaktivnih sistema rane detekcije, tj. identifikovanja dece sa nesigurnim obrascima vezivanja, a koja su u opasnosti da eksternalizuju teškoće u vidu razvijanja antisocijalnog ponašanja.

Istraživanje i tumačenje rezultata u svetlu razvojno-ekološkog pristupa, te izvođenje implikacija značajnih za prevenciju problema u ponašanju kod dece koja odrastaju pod rizikom može da doprinese kako razumevanju socio-emocionalnog razvoja, tako i koncipiranju interventnih programa i kreiranju edukacija za

profesionalce u sistemu socijalne zaštite i obrazovanja koji rade sa decom pod rizikom.

Naučni doprinos ovog rada može se sagledati ne samo na gore navedenom teorijskom i empirijskom nivou, već i onom relevantnom za praksu – za konstruisanje proaktivnih sistema i instrumenata za ranu detekciju dece koja razvijaju teškoće u ponašanju, kao i za kreiranje modaliteta efikasne pomoći i podrške deci i važnim odraslima u njihovom životu – odgajateljima, vaspitačima, nastavnicima i profesionalcima u pomagačkim profesijama.

5. OGRANIČENJA I PREDLOZI ZA DALJE ISTRAŽIVANJE

Studija ima više ograničenja:

1. Prvo ograničenje jeste metodološke prirode. Studija je transversalnog tipa, što znači da su podaci za tri uzrasna raspona, prikupljeni na tri različite grupe dece. U tom smislu, nastavak istraživanja, ali primenom longitudinalne metode, na istom uzorku omogućio bi veću pouzdanost podataka koji bi preciznije osvetlili vezu nepovoljnih uslova razvoja i ispoljenih teškoća, sa ishodima, tj. vrstom i stepenom razvijenog antisocijalnog ponašanja. Ovo bi mogao biti naredni istraživački zadatak.
2. Drugo ograničenje je takođe metodološke prirode. U skladu sa holističkim pristupom, primenjena je baterija za prikupljanje podataka, koja je gruba - bez skala učestalosti/intenziteta. To je ograničilo statističku obradu na manje precizne metode i onemogućilo primenu npr. diskriminacione i kanoničke analize. Dodatno, zbog velikog obima studije, tj. mnoštva prikupljenih podataka, nisu korišćeni kontrolni instrumenti koji bi kompenzovali taj nedostatak. Poseban je problem što to nije učinjeno ni za teškoće u ponašanju i prisustvo nesigurnih obrazaca vezivanja – koji su bili fokus istraživanja. Ostaje otvoreno pitanje koliko su adekvatni primenjeni indikatori za registrovanje istraživanih pojava, a uz otklanjanje navedenih metodoloških propusta, sve treba podvrći proveru u budućem istraživačkim nacrtima.

3. Na kraju, treba pomenuti i treće metodološko ograničenje – mali uzorak (180 dece) i u narednim istraživanjima sa sličnom temom treba težiti njegovom povećanju.
4. Sve navedene metodološke prepreke onemogućile su ispitivanje finijih veza i dobijanje preciznijih odgovora kada je reč o glavnom predmetu istraživanja – problemima u ponašanju. Indikatori za prisustvo problema u ponašanju su malobrojni, opravdana je sumnja da li je izvršen njihov reprezentativan odabir (instrument u tom smislu nije validiran, a varijable su binarne). To je onemogućilo sve pokušaje da se utvrdi precizan model problema u ponašanju, njegovih različitih razvojnih trajektorija i izdvajanje onih koji sa velikom verovatnoćom vode ka kriminogenom ponašanju. Otuda je dometa studije po ovom pitanju, razočaravajući, ali upravo otklanjanje navedenih metodoloških ograničenja može da rezultira dobijanjem kvalitetnijih odgovora u nekom narednom istraživanju.
5. Takođe, nesigurni obrasci afektivne vezanosti ne ispoljavaju se samo u emocionalno-socijalnom razvoju i ponašanju – već u oblastima kognicije, u sferi konativnog sistema, npr. svega što se tiče samoaktualizacije ili posebnih konstrukata kao što je samopoimanje, moralni razvoj, itd. To otvara široko polje za neka druga istraživanja.
6. Kada je reč o tipologiji i dimenzionalnim pristupima koji su često korisni u praksi ili za potrebe forenzičke psihologije, trebalo bi ispitati vezu određenih tipova afektivne vezanosti sa postojećim modelima i tipovima prestupništva. Po tom principu treba proveriti da li, npr. *izbegavajuće-odbranbeni* stil vezanosti (Ainsworth, 1978) ili *deca zatvorena knjiga* (Schofield, 2002) koja su odustala od vezivanja za ljude i oslanjaju se na materijalna dobra, mogu biti sklonija prestupništvu prikrivenog tipa (Loweber, 1992). U istom maniru *deca otvorena knjiga* (*ambivalentno-anksiozni stil*) trebalo bi da budu zastupljenija među nasilnim zločinima, tj. prestupnicima otvorenog tipa. *Dezorganizovani* stil ili *deca na ivici* – pošto često vole da budu u tuđoj koži kao kameleoni – birali bi

prevare, ali i ekstremno i serijsko nasilje – prikrivenog ili otvorenog tipa itd.

Zanimljivo bi bilo ispitati ove hipoteze i iz perspektive pola i drugih faktora.

Može se zaključiti da studija pruža dokaze za opravdanost ispitivanja povezanosti problema u ponašanju i nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti, ali je, u smislu odgovora koje daje, više podsticaj da treba nastaviti sa traganjem za preciznim indikatorima kroz (uzraste) ovih fenomena, kao i za modelima njihovog razvoja i međuzavisnosti.

LITERATURA

- Achenbach, T.M. (1982). *Developmental psychopathology* (drugo izdanje). New York: Wiley.
- Aguilar, B., Sroufe, L. A., Egeland, B., Carlson, E. (2000). Distinguishing the early - onset/persistent and adolescence - onset antisocial behavior types: From birth to 16 years. *Development and Psychopathology*, 12, 109 – 132.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., Wall, S. (1978). *Patterns of Attachment*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- American Psychiatric Association (1968). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (2nd edition) (DSM-II). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th edn) (DSM-IV). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, Fifth Edition: www.dsm5.org/Documents/changes%20from%20dsm-iv-tr%20to%20dsm-5.pdf.
- Angold, A., Costello, E. J. (1993). Depressive comorbidity in children and adolescents: Empirical, theoretical and methodological issues. *American Journal of Psychiatry*, 150, 1779–1791.
- Armsden, G.C., Greenberg, M.T. (1987). The Inventory of Parent and Peer Attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16, 427–546.
- Bailey, S. (1997). Sadistic and violent acts in the young. *Child Psychology and Psychiatry Review* 2, 92–102.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Barlow, J. (1999). *Systematic Review of the Effectiveness of Parent-Training Programmes in Improving Behaviour Problems in Children Aged 3–10 Years*, second edition. Oxford: Health Services Research Unit.
- Barnett D, Ganiban J, Cicchetti D. (1999). Maltreatment, negative expressivity, and the development of Type D attachments from 12 to 24 months of age. *Soc. Res. Child Dev. Monogr.*, 97–118.
- Barth, R., Berry, M. (1988). *Adoption and Disruption; rates, risks and responses*, New York: Aldine de Gruyther.
- Bates, J.E., Bayles, K., Bennett, D.S., Ridge, B., Brown, M.M. (1991). Origins of externalizing behavior problems at eight years of age. U: D.J. Pepler, K.H. Rubin (ured.), *The Development and Treatment of Childhood Aggression*, 93–120. Hillsdale, NJ: Lawrence.

- Bates, J.E., Maslin, C.A., Frankel, K.A. (1985). Attachment security, mother-child interaction, and temperament as predictors of behavior-problem ratings at age three years. U: I. Bretherton, E.Waters (ured.), *Growing Points of Attachment Theory and Research. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 167–93.
- Berridge, D., Cleaver, H. (1987). *Foster Home Breakdown*. Oxford: Blackwell.
- Biehal, N., Ellison, S., Baker, C., Sinclaisir, I. (2010). *Belonging and permanence - Outcomes in long-term foster care and adoption*. London: BAAF.
- BMA - Board of Science (2006). *Child and Adolescent Mental Health. A Guide for Healthcare Professionals*. London: British Medical Association.
- Bojanin, S., (1985). *Psihologija razvojnog doba i opšti reedukativni metod*. Beograd: ZUNS.
- Bouchard, T. J. (2004). Genetic influence on human psychological traits: A survey. *Current Directions in Psychological Science*, 13, 148-151.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment* (2nd Edn). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss: Vol. 2. Separation*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Clinical Applications of Attachment Theory*. London: Routledge.
- Brennan, P. A., Grekin, E. R., Mednick, S. A. (2003). Prenatal and perinatal influences on conduct disorder and serious delinquency. U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt and A. Caspi (ured.), *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*, 319–341. New York: The Guilford Press.
- Brodzinsky, D.M. (1993). Long-term outcomes in adoption. *The Future of Children*, 3:1, Spring 1993, str. 154-166.
- Bronfenbrenner, U. (1995). Developmental ecology through space and time: A future perspective. U: Moen, P., Elder, G. H., Luescher, K. (ured.), *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development*, 619 – 647. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Bronferbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brumfield, B. D., Roberts, M. W. (1998). A comparison of two measurements of child compliance with normal preschool children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 27, 109–116.
- Burge D., Hammen C., Davila J., Daley S.E. (1997). The relationship between attachment cognitions and psychological adjustment in late adolescent women. *Development Psychopathology*, 9, 151–167.

- Burke, J. D., Loeber, R., Birmaher, B. (2003). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: a review of the past 10 years, part II. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 41, 1275–1293.
- Campbell, S.B. (1990). *Behavior Problems in Preschool Children: Clinical and Developmental Issues*. New York: Guilford Press.
- Campbell, S.B. (1995). Behavior problems in preschool children: A review of recent research. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36, 113–49.
- Cassidy, J., Marvin, R.S., the MacArthur Working Group on Attachment (1989). *Preschool Attachment Assessment System*. Narellan, NSW, Australia: Coding Manual, MacArthur Working Group.
- Center, D., Kemp, D. (2003). Temperament and Personality as Potential Factors in the Development and Treatment of Conduct Disorders. *Education and Treatment of Children*, Vol 3, http://muse.jhu.edu/journals/education_and_treatment_of_children/.
- Chamberlain, P. (1998). *Family Connections: A Treatment Foster Care Model for Adolescents with Delinquency*. Oregon: Northwest Media Inc.
- Cicchetti, D. (1999). Developmental psychopathology: Historical underpinnings, conceptual and methodological issues, and prevention and intervention implications. U: R. Earthier, C. von Hagon, G. Roper, G. Noam (ured.), *Klinische Entwicklungspsychologie*, 11-44. Weinheim: Psychologie Verlags Union.
- Cicchetti, D., Barnett, D. (1991). Attachment organization in maltreated preschoolers. *Development and Psychopathology*, 3, 397–411.
- Cicchetti, D., Cummings, M., Greenberg, M., Marvin, R.S. (1990). An organizational perspective on attachment beyond infancy: implications for theory, measurement, and research. U: M.T. Greenberg, D. Cicchetti, E.M. Cummings (ured.), *Attachment in the Preschool Years: Theory, Research, and Intervention*, 3–49. Chicago: University of Chicago Press.
- Cicchetti, D., Rogosch, F. A. (2001). Diverse patterns of neuroendocrine activity in maltreated children. *Development and Psychopathology*, 13, 677-694.
- Cicchetti, D., Toth, S. (1995). Developmental psychopathology and disorders of affect. U: D. Cicchetti, D. Cohen (ured.), *Developmental psychopathology and disorders of affect*, 369–420. New York: Wiley.
- Cicchetti, D., Toth, S. L. (2005). Child Malteratment. *Annu. Rev. Clin. Psychol.* 2005, 409-438. www.annualreviews.org
- Cillesen, A.H.N., Rose, A.J. (2005). Understanding popularity in the peer system. *Current Directions in Psychological Science*, 14, 102-105.
- Conroy, M. A, Hendrickson, J. M., Hester, P. P. (2007). Early Identification and Prevention of Emotional and behavioral Disorders. U: R. B. Ruterford, M. M.

- Quinn, S. R. Mathur (ured.), *Handbook Of Research in Emotional and Bihavioral Disorders*, 199-216. New York: Guilford Press.
- Costello, E. J., Angold, A. (2004). Bad behaviour: an historical perspective on disorders of conduct. U Hill, J., Maughan, B. (ured.), *Conduct disorders in childhood and adolescence*. Cambridge: University Press.
- Crittenden, P.M. (1992). Quality of attachment in the preschool years. *Development and Psychopathology*, 4, 209-419.
- Damon, W., Lerner, R.M. (ured.), (2008). *Child and Adolescent Development – An Advance Course*. Hoboken, N Jersey: Wiley.
- DeKlyen, M., Speltz, M. L. (2004). Attachment and conduct disorder. U: J. Hill, B. Maughan (ured.), *Conduct Disorder in Childhood and Adolescence*, 320-345. Cambridge: Cambridge University press.
- Denham, S. A. , Caverly, S., Schmidt, M. (2002). Preschool understanding of emotions: Contributions to classroom anger and aggression. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 901 – 916.
- Department of Health (2004). *National Service Framework for Children, Young People and Maternity Services. The Mental Health and Psychological Well-being of Children and Young People*. London: Department of Health.
- Diagnostic Clasiffication of Mental Health and Developmental Disorders of Infancy and Early Childhood (1994). Washington: ZERO TO THREE/National Center for Infancy, Toddlers and Families.
- Dick, D.M., Todd, R.D. (2006). Genetic contributions. U: R.T. Amerman (ured.), *Comprehnensive handbook of personality and psychopathology: Child psychopathology, Vol 3*, 16-28. Hoboken, NJ: Wiley.
- Dishon, T.J., Andrews, D.W. (1995). Preventing escalation in problem behaviours with high risk young adolescents: Immediate and 1-year outcomes. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 63, 538-548.
- Dodge, K. A. (2003). Do social information-processing patterns mediate aggressive behavior? U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt, A. Caspi (ured.), *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*. New York: The Guilford Press.
- Eaves, L., Eysenck, H., Martin, N. (1988). *Genes, culture and personality: An empirical approach*. New York: Academic Press.
- Eysenck, H. J. (1977). *Crime and personality*. London: Routledge, Kegan Paul.
- Eysenck, H. J. (1981). *A model for personality*. New York: Springer.
- Eysenck, H. J. (1995). *Genius: The natural history of creativity*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Eysenck, H. J., Eysenck, M. W. (1985). *Personality and individual differences*. New York: Plenum Press.

- Fagot, B.I., Kavanagh, K. (1990). The prediction of antisocial behavior from avoidant attachment classifications. *Child Development*, 61, 864–73.
- Farrington, D.P., Loeber, R. (1998). Transatlantic replicability of risk factors in the development of delinquency. U: P. Cohen, C. Slomkowski, L.N. Robins (ured.), *Where and When: The Influence of History and Geography on Aspects of Psychopathology*, 299–329. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Filipek, P. A., (1999). Neurimaging in the developmental disorders: The state of science. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 113-128.
- Fisher, P., Chamberlain, P. (2000). MTFC - A Programme for Intensive Parenting, Family Support and Skill Building. *Journal of Emotional and Bihevioral Disorders, Fall 2000, Vol 8, No.3*, 155-164.
- Fonagy, P., Target, M., Steele, M. (1997). Morality, disruptive behavior, borderline personality disorder, crime, and their relationship to security of attachment. U: L. Atkinson, K.J. Zucker (ured.), *Attachment and Psychopathology*. New York: Guilford Press.
- Fox, C., Hawton, K. (2004). *Deliberate Self-harm in Adolescence*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Frick, P.J., Van Horn, Y., Lahey, B.B. (1993). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: a meta-analytic review of factor analyses and cross-validation in a clinic sample. *Clinical Psychology Review*, 13, 319–408.
- Gilmour, J., Hill, B., Place, M., Skuse, D. H. (2004). Social communication deficits in conduct disorder: a clinical and community survey. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 45, 967–978.
- Gottfredson, D., Wilson, D. B., Skroban Najaka, S. (2002). School-based crime prevention. U: L. W. Sherman, D. Farrington, B. C. Welsh, D. Layton MacKenzie (ured.) *Evidence-based Crime Prevention*, 56–164. London: Routledge.
- Greenberg, M.T., Speltz, M.L., DeKlyen, M. (1993). The role of attachment in the early development of disruptive behavior problems. *Development and Psychopathology*, 5, 191–213.
- Guerra, N. G., Huesmann, L. R., Spindler, A. (2003). Community violence exposure, social cognition, and aggression among urban elementary school children. *Child Development*, 74, 1561 – 1576.
- Hagell, A. (2002). *The Mental Health of Young Offenders. Bright Futures: Working with Vulnerable Young People*. London: The Mental Health Foundation.
- Hall, G.C.N., Barongan, C. (2002). *Multicultrual Psychology*. Upper Sadle River, NJ: Prentice Hall.
- Hanak, N., Dimitrijević, A. (ured.) (2007). *Afektivno vezivanje: teorija, istraživanja, psihoterapija*, 149-166. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, CIDD.

- Hanson F. R., Sprat, G.E. (2000). Reactive Attachment Disorder: What We Know About the Disorder and Implications for Treatment. *Child Maltreatment*, Vol. 5, No. 2, May 2000, 141.
- Health Organization (1992). *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders: Clinical Description and Diagnostic Guidelines*. Geneva: WHO.
- Henggeler, W.S. (1998). *Multisystemic Treatment of Antisocial Behaviour in Children and adolescents*. New York: Guilford Press.
- Hill, J., Maughan, B. (2004). *Conduct Disorder in Childhood and Adolescence*. Cambridge: Cambridge University press.
- Hinshaw, S.P., Lahey, B.B., Hart, E.L. (1993). Issues of taxonomy and comorbidity in the development of conduct disorder. Special Issue: Toward a developmental perspective on conduct disorder. *Development and Psychopathology*, 5, 31–49.
- Hjern A, Lindblad F., Vinnerljung, B. (2002). Suicide, psychiatric illness, and social maladjustment in intercountry adoptees in Sweden: a cohort study. August, 2002; 360(9331):443-8. NCBI US.
- Horwath, J. (Ured.) 2009. *The Child's World: The Comprehensive Guide to Assessing Children in Need*, II edition. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Howe, D. (1998). *Patterns of Adoption*. Oxford: Blackwell Science.
- Howes, C., Hamilton, C.E. (1992). Children's relationships with child care teachers: Stability and concordance with parental attachments. *Child Development*, 63, 867–878.
- Hrnjica, S. (2014). Ko su deca sa teškoćama u razvoju. U: Radojević (ured.), *Deca sa teškoćama: preporuke za procenu i podršku*, 13-15. Beograd: FAMILIA.
- Hudziak, J. J. (2002). Importance of phenotype definition in genetic studies of child psychopathology. U: J. E. Helzer, J. J. Hudziak (ured.), *Defining Psychopathology in the 21st century: DSM-V and beyond*, 211-230. Washington, D.C: American Psychiatric Publishing.
- Huesmann, R.,L. (1997). *Journal of Personality and Social Psychology*, 1997, Vol 72, No. 2, 408-419.
- Hughes, T. L., Crothers, L. M., Jimerson, S., R. (2008). *Identifying, Assessing and Treating Conduct Disorder at School*. NJ: Springer Science+Business Media, Inc.
- ICD-10 Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja. Klinički opisi i dijagnostička uputstva (1992). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- International Classification of Functioning, Disability and Health Children & Youth Version (ICF-CY, 2007). World Health Organization – WHO.

- Ishikawa, S. S., Raine, A. (2003). Prefrontal deficits and antisocial behavior. A causal model. U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt, A. Caspi (ured.) *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*, 277–304. New York: The Guilford Press.
- Johnson, J. G., Cohen, P., Brown, J., Smailes, E. M., Bernstein, D. P. (1999). Childhood maltreatment increases risk for personality disorders during early adulthood. *Arch. Gen. Psychiatry* 56, 600–628.
- Kauffman, J. M. (1999). How we prevent the prevention of emotional and behavioral disorders. *Exceptional Children*, 65, 448–468.
- Kaufman, J. M., (1991). Depressive disorders in maltreated children. *J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry* 30, 257–655.
- Kazdin, A. E. (1995). *Conduct Disorder in Childhood and Adolescence*, second edition. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kelley, B.T., Loeber, R., Keenan, K., DeLamatre, M. (1997). *Developmental Pathways in Boys' Disruptive and Delinquent Behavior*. Washington, DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, U.S. Department of Justice.
- Kelly, G. (2000). Outcome Studies of Foster Care. U: G. Kelly, R. Gilligan (ured.), *Issues in Foster Care: Policy, Practice and Research*, 59–85. London: Jessica Kingsly Publishers.
- Kim-Spoon, J., Cicchetti, D., Rogosch, F. A. (2013). A Longitudinal Study of Emotion Regulation, Emotion Lability/Negativity, and Internalizing Symptomatology in Maltreated and Nonmaltreated Children. *Child Dev.* 2013, 84, 512–527.
- Kingston, L., Prior, M. (1995). The development of patterns of stable, transient, and school age aggressive behaviour in young children. *Journal of Archives of Academic Child and Adolescent Psychiatry* 34, 348–358.
- Kochanska, G., Coy, K.C., Murray, K.T. (2001). The development of self- regulation in the first four years of life. *Child Development*, 72, 1091 – 1111.
- Kondić, K., Mitić, M. (2001). *Deca na ranom uzrastu u hraniteljskim porodicama*. Beograd: Save the Children UK.
- Krstić, K. (2007). Afektivno vezivanje: Razvojno-psihološka perspektiva. U: Hanak, N. i Dimitrijević, A. (ur.), *Afektivno vezivanje: teorija, istraživanja, psihoterapija*, 149–166. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, CIDD.
- Lahey, B. B., Waldman, I. D. (2003). A developmental propensity model of the origins of conduct problems during childhood and adolescence. U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt, A. Caspi (ured.), *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*, 76–117. New York: The Guilford Press.
- Lahey, B., Loeber, R., Quay, H. (1998). Validity of DSM–IV subtypes of Conduct Disorder based on age of onset. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 37, 435–452.

- Lahey, B.B., Loeber, R., Hart, E.L. (1995). Four-year longitudinal study of conduct disorder in boys: patterns and predictors of persistence. *Journal of Abnormal Psychology*, 104, 83–93.
- Larsson, J. O., Larsson, H., Lichtenstein, P. (2004). Genetic and enviromental contributions to stability and change of ADHD symptoms between 8 and 13 years of age: A longitudinal twin study. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 43, 1267-1275.
- Lee, C. L., Bates, J. E. (1985). Mother–child interaction at two years and perceived difficult temperament. *Child Development* 50, 134–325.
- Lerner, R. M. (1991). Changing organism-context relations as the basic process of development: A developmental contextual perspective. *Developmental Psychology*, 27, 27-32.
- Liabø, K., Richardson, J. (2007). *Conduct Disorder and Offending Behaviour in Young People Findings from Research*. London: Jessica Kingsley.
- Liddle, M. (1999). *Wasted Lives-Counting the Cost of Juvenile Offending*. London: National Association for the Care and Resettlement of Offenders.
- Lipsey, M.W., Derzon, J.H. (1998). Predictors of violent or serious delinquency in adolescence and early adulthood: A synthesis of longitudinal research. U: R. Loeber, D.P. Farrington (ured.), *Serious and Violent Juvenile Offenders: Risk Factors and Successful Interventions*, 86–105. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Loeber, R., Coie, J. (2004). Continuities and discontinuities of development, with particular emphasis on emotional and cognitive components of disruptive behavior. U: J. Hill, B. Maughan (ured.), *Conduct Disorder in Childhood and Adolescence*, 379-407. Cambridge: Cambridge University press.
- Loeber, R., Burke, J. D. (2011). Developmental Pathways in Juvenile Externalizing and Internalizing Problems. Author manuscript; available in PMC 2012 March 28. Published in final edited form as: *J Res Adolesc.* 21(1): 34–46. doi:10.1111/j.1532-7795.2010.00713.x. NIH Public Access: *J Res Adolesc.*
- Loeber, R., Farrington, D. P. (2000). Young children who commit crime: Epidemiology, developmental origins, risk factors, early interventions, and policy implications. *Development and Psychopathology*, 12, 737 – 762.
- Loeber, R., Schmalting, K.B. (1985). Empirical evidence for overt and covert patterns of antisocial conduct problems: a metaanalysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 13, 337–52.
- Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. (1986). Family factors as correlates and predictors of juvenile conduct problems and delinquency. U: M. Tonry, N. Morris (ured.), *Crime and Justice*, vol. 7, 29–149. Chicago: University of Chicago Press.
- Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. (1998). Development of juvenile aggression and violence: Some common misconceptions and controversies. *American Psychology*, 28, 322-332.

- Luntz, B., Widom, C.S. (1994). Antisocial personality disorder in abused and neglected children grown up. *Am. J. Psychiatry* 151, 670–741.
- Luthar, S.S. (1999). *Poverty and Children's Adjustment*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Luthar, S.S., Burack, J.A., Cicchetti, D., Weisz, J.R. (1997). *Developmental psychopathology: Perspectives on adjustment, risk, and disorder*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynam, D. R., Henry, B. (2004). The role of neuropsychological deficits in conduct disorders. U: J. Hill, B. Maughan (ured.), *Conduct Disorder in Childhood and Adolescence*, 235-263. Cambridge: Cambridge University press,.
- Lynam, D.R. (1997). Pursuing the psychopath: Capturing the fledgling psychopath in a nomological net. *Journal of Abnormal Psychology*, 106, 425–438.
- Lyons-Ruth, K. (1996). Attachment relationships among children with aggressive behavior problems: The role of disorganized early attachment patterns. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 64–73.
- Lyons-Ruth, K., Zoll, D., Connell, D., Grunebaum, H.V. (1989). Family deviance and family disruption in childhood: Associations with maternal behavior and infant maltreatment during the first years of life. *Development and Psychopathology*, 1, 219–236.
- Maccoby, E. E. (2000). Parenting and its effects on children: On reading and misreading behaviour genetics. *Annual Review of Psychology*, 51, 1-27.
- MacDonald, V. M., Achenbach, T. M. (1999). Attention problems as 6-year predictors of signs of disturbance in a national sample. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 38, 1254–1261.
- Main, M. (1999). Epilogue. Attachment theory: Eighteen points with suggestions for future studies. U: J. Cassidy, P. R. Shaver (ured.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, 845–887. New York: Guilford Press.
- Main, M., Cassidy, J. (1988). Categories of response to reunion with the parent at age 6: Predictable from infant attachment classifications and stable over a 1-month period. *Developmental Psychology*, 24, 415–424.
- Main, M., Goldwyn, R. (1994). *Adult Attachment Interview Classification System*. University of California at Berkeley.
- Malinosky-Rummell, R., Hansen, D. (1993). Long-term consequences of childhood physical abuse. *Psychol. Bull.* 114, 68–79.
- Marshall, J., Watt, P. (1999). *Child Behaviour Problems: A Literature Review of the Size and Nature of the Problem and Prevention Interventions in Childhood*. Perth, Australia: The Interagency Committee on Children's Futures.
- Matas, L., Arend, R., Sroufe, L.A. (1978). Continuity of adaptation in the second year: The relationship between quality of attachment and later competence. *Child Development*, 49, 547–56.

- Matthys, W., Lochman, J. E. (2010). *Oppositional Defiant Disorder and Conduct Disorder in Childhood*. HK: Wiley-Blackwell.
- McCann, J.B., James, A., Wilson, S., Dunn, G. (1996). Prevalence of psychiatric disorders in young people in the care system. *British Medical Journal*, 313, 1529-1530.
- McCoy, M, Keen, S.M. (2014). *Child Abuse and Neglect*. NY: Psychological Press.
- McGee, R., Feehan, M., Williams, S., Anderson, J. (1992). DSM-III disorders from age 11 to age 15 years. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 51-59.
- McGee, R., Freehan, M., Williams, S., Partridge, F., Silva, P. A., Kelly, J. (1990). DSM III disorders in a large sample of adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 29, 611-619.
- Miller-Johnson, S., Coie, J. D., Maumary-Gremaud, A., Bierman, K., The Conduct Problems Prevention Research Group (2002). Peer rejection and aggression and early starter models of conduct disorder. *Journal of Abnormal Child Psychology* 30, 3, 217-230.
- Mirić, J., Dimitrijević, A. (ur.) 2006. *Afektivno vezivanje: eksperimentalni i klinički pristupi*, 61-80. Beograd: CPP.
- Mitić, M., Kondić, K. (2000). *Deca na ranom uzrastu u hraniteljskim porodicama*. Beograd: Save the Children UK.
- Moffitt, T. E. (2003). Life-course persistent and adolescence-limited antisocial behavior. U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt, A. Caspi (ured.), *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*, 49-75. New York: The Guilford Press.
- Moffitt, T. E., Caspi, A. (2001). Childhood predictors differentiate life-course persistent and adolescence - limited antisocial pathways among males and females. *Development and Psychopathology*, 13, 355 - 375.
- Moffitt, T. E., Caspi, A., Dickson, N., Silva P., Stanton, W. (1996). Childhood-onset versus adolescent antisocial conduct problems in males: natural history from ages 3 to 18 years. *Development and Psychopathology* 8, 399-424.
- Moffitt, T. E., Caspi, A., Harrington, H., Milne, B. J. (2002). Males on the life-course persistent and adolescence - limited antisocial pathways: Follow - up at age 26 years. *Development and Psychopathology*, 14, 179 - 207.
- Moffitt, T.E. (1993). Life-course persistent and adolescence-limited antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674-701.
- Montagu, A. (1976). *The Nature of Human Aggression*. New York: Oxford University Press.
- Morrell, J., Murray, L. (2003). Parenting and the development of conduct disorder and hyperactive symptoms in childhood: a prospective longitudinal study from 2 months to 8 years. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 44, 489-508.

- Moss, A.H., Hess, R., Swift, C. (ur.) (1982). *Early Intervention Programs for Infants*. NY: Haworth Press, Inc.
- Moss, E., Parent, S., Gosselin, C., Rousseau, D., St-Laurent, D. (1996). Attachment and teacher-reported behavior problems during the preschool and early school-age period. *Development and Psychopathology*, 8, 511–526.
- NFCA (1999). Setting New National Standards for Foster Care. *Sage Journals: Adoption & Fostering*, July 1999, 23, 48-56.
- Parker, J. G., Herrera, C. (1996). Interpersonal processes in friendship: a comparison of maltreated and nonmaltreated children's experiences. *Dev. Psychol.* 32, 1025–38.
- Patterson, G. R., DeBaryshe, D. and Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behaviour. *American Psychologist* 44, 329–335.
- Patterson, G. R., Reid, J., Dishion, T. J. (1992). *A Social Interactional Approach, V. 4: Antisocial Boys*. Eugen, OR: Castalia Publishing Company.
- Patterson, G.R. (1995). Coercion as a basis for early age of onset for arrest. U: J. McCord (ured.), *Coercion and Punishment in Long-term Perspectives*, 81–105. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perry, B. D. (1999). The memories of states: How the brain stores and retrieves traumatic experience. U J. M. Goodwin, R. Attias (ured.), *Splintered Reflections: Images of the Body In Trauma*, 9–38. New York: Basic Books.
- Perry, B. D. (2001). The neurodevelopmental impact of violence in childhood. U: D. Schetky, E. Benedek (ured.), *Textbook of Child and Adolescent Forensic Psychiatry*, 221-238. Washington, D. C.: American Psychiatric Press, Inc. <http://www.childtrauma.org/ctamaterials/Neuroarcheology.asp>
- Petras, H., Schaeffer, C. M., Ialongo, N., Hubbard, S., Muthen, B., Lambert, S. F., Poduska, J., Kellam, S. (2004). When the course of aggressive behavior in childhood does not predict antisocial outcomes in adolescence and young adulthood: an examination of potential explanatory variables. *Development and Psychopathology* 16, 919–941.
- Phares, V., (2008). *Understanding Abnormal Child Psychology*. Hoboken, NY: Wiley.
- Pinkerton, J. (2000). Leaving Care and fostering. U: G. Kelly, R. Gilligan (ured.), *Issues in Foster Care: Policy, Practice and Research*, 85-107. London: Jessica Kingsly Publishers.
- Plut, D. (2002). Problemi prirodnih roditelja dece koja su na smeštaju. U: B. Kuzmanović i sar., *Deca bez roditeljskog staranja*, 79-137. Beograd: Save the Children UK i Institut za psihologiju.
- Plut, D., Popadić, D. (2007). *U lavirintu nasilja – Istraživanje nasilja u ustanovama za decu bez roditeljskog staranja u Srbiji*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Pollak, S. D., Cicchetti, D., Hornung, K., Reed, A. (2000). Recognizing emotion in faces: developmental effects of child abuse and neglect. *Dev. Psychol.* 36, 679–88.

- Quay, H. C. (1993). The psychobiology of undersocialized aggressive conduct disorder: A theoretical perspective. *Development and Psychopathology*, 5, 165–180.
- Radojević, B. (ur.) (2005). *Svako ima nekoga koga nema*. Beograd: FAMILIA.
- Radojević, B. (ur.), (2014). *Deca sa teškoćama – preporuke za procenu i podršku*. Beograd: FAMILIA.
- Radojević, B. (ur.), Mitić, M. (ur.) (2011). *ROD - Model procene potreba dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu Srbije.
- Radulović, D. (2006). *Psihologija kriminala – Psihopatija i prestupništvo*. Beograd: FASPER i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Radulović, D. (2014). *Psihološke osnove poremećaja u ponašanju*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, FASPER i Izdavački centar fakulteta (ICF).
- Rajović, V. (2004). *Psiho – socijalne determinante razvoja i učenja mentalno retardirane dece*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Rajović, V., Stanimirović, D. (2006). Odgovornost prema profesiji i klijentu (u oblasti rada sa osobama sa posebnim potrebama). *Primenjena psihologija*, Univerziteta u Nišu, 205-217.
- Renaud, J., Brent, D., Birmaher, B., Chiappetta, L., Bridge, J. (1999). Suicide in adolescents with disruptive disorder. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 38, 846–851.
- Rhee, S. H., Waldman, I. D. (2003). Testing alternative hypotheses regarding the role of development on genetic and environmental influences underlying antisocial behavior, 305–318. U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt and A. Caspi (ured.), *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*. New York: The Guilford Press,.
- Richman, N., Stevenson, J., Graham, P. J. (1982). *Pre-school to School: A Behavioural Study*. London: Academic Press.
- Robins, L. N., McEvoy, L. (1990). Conduct problems as predictors of substance abuse. U: L. N. Robins, M. Rutter (ured.), *Straight and Devious Pathways from Childhood to Adulthood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robins, L.N. (1991). Conduct disorder. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32, 193–212.
- Rohner, R. (1984). *Foundations of parental acceptance-rejection theory*. Mimeographed.
- Rutter, M. (1999). Psychosocial adversity and child psychopathology. *British Journal of Psychiatry* 174, 6, 480–493.
- Rutter, M. (2000). Children in substitute care: some conceptual considerations and research implications. *Children and Youth Services Review*, 22:9/10, 685-703.

- Rutter, M. (2003). Crucial paths from risk indicator to causal mechanism. U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt, A. Caspi (ured.), *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*, 3–24. New York: The Guilford Press,.
- Rutter, M. (2005). How the environment affects mental health. *British Journal of Psychiatry* 186, 4–6.
- Sameroff, A. J., Peck, S. C., Eccles, J. S. (2004). Changing ecological determinants of conduct problems from early adolescence to early adulthood. *Development and Psychopathology* 16, 873–896.
- Schofield, G., Beek, M., Sargent, K. (2000). *Growing up in foster care*. London: BAAF.
- Schore, A. N. (2000). Attachment and the regulation of the right brain. *Attachment & Human Development*, ISSN 1461-6734 print/1469-2988 online © 2000 Taylor, Francis Ltd. <http://www.tandf.co.uk/journals>.
- Schore, A. N. (2001). The effects of early relational trauma on right brain development, affect regulation, and infant mental health. *Infant Mental Health Journal*, 22, 1–2, 201–269.
- Schore, A.N. (1996). The experience-dependent maturation of a regulatory system in the orbital prefrontal cortex and the origin of developmental psychopathology, *Development and Psychopathology* 8, 59–87.
- Servan-Schreiber, D. (2005). *Ozdraviti*. Hedone: Beograd.
- Shaw, D.S., Vondra, J.I. (1995). Infant attachment security and maternal predictors of early behavior problems: A longitudinal study of low-income families. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 23, 335–57.
- Shields, A., Cicchetti, D. (2001). Parental maltreatment and emotion dysregulation as risk factors for bullying and victimization in middle childhood. *J. Clin. Child Psychol.* 30, 349–63.
- Shonk, S. M., Cicchetti, D. (2001). Maltreatment, competency deficits, and risk for academic and behavioral maladjustment. *Developmental Psychology*, 37, 3–14.
- Smith, B. J., Fox, L. (2003). *Systems of service delivery: A synthesis of evidence relevant to young children at risk of or who have challenging behavior*. Denver, CO: Center for Evidence Based Practice: Young Children with Challenging Behaviour.
- Smith, C. A., Thornberry, T. (1995). The relationship between child maltreatment and adolescent involvement in delinquency. *Criminology* 33, 451–81
- Snyder, J., Reid, J., Patterson, G. (2003). A social learning model of child and adolescent antisocial behavior. U: B. B. Lahey, T. E. Moffitt, A. Caspi (ured.), *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*, 27–48. New York: The Guilford Press.

- Solomon, J., George, C., De Jong, A. (1995). Children classified as controlling at age 6: Evidence of disorganized representational strategies and aggression at home and at school. *Development and Psychopathology*, 7, 447–463.
- Speltz, M.L., DeKlyen, M., Greenberg, M.T. (1999). Attachment in boys with early onset conduct problems. *Development and Psychopathology*, 11, 269–289.
- Spitzer, R. L., Davies, M., Barclay, R. (1991). The DSM-III-R field trials for the disruptive behavior disorders. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 29, 1089–1102.
- Sroufe, L.A. (1988). The role of infant-caregiver attachment in development. U: J. Belsky, T. Nezworski (ured.), *Clinical Implications of Attachment*, 18–39. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Sroufe, L.A., Egeland, B., Kreutzer, T. (1990). The fate of early experience following developmental change: Longitudinal approaches to individual adaptation in childhood. *Child Development*, 61, 1363–1373.
- Stefanović, M. (2011). Značaj emocionalnog vezivanja za procenu zdravog razvoja deteta. U: Mitić, M. (ured.), *Deca sa smetnjama u razvoju – potrebe i podrška*, 24-31. Beograd Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Stefanović, M. (2014). Deca sa poremećajima privrženosti. U: B. Radojević (ur.), *Deca sa teškoćama: preporuke za procenu i podršku*, 35-43. Beograd: FAMILIA.
- Stenberg, C., Campos, J. (1990). The development of anger expression in infancy. In N. Stein, T. Trabasso, B., Leventhal (ured.), *Concepts in Emotions*, 75-79. Hillside, NJ: Erlbaum.
- Taplin, P S., Reid, J. B. (1977). Changes in parent consequence as a function of family intervention. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 4, 973-981.
- Thomas, D. E., Bierman, K. L., the Conduct Problems Prevention Research Group (2006). The impact of classroom aggression on the development of aggressive behavior problems in children. *Development and Psychopathology*, 18, 471 – 487.
- Tolan, P.H., Gorman-Smith, D. (1998). Development of serious and violent offending careers. U: R. Loeber, D. Farrington (ured.) *Serious and Violent Juvenile Offenders: Risk Factors and Successful Intervention*, 68–87. Thousands Oaks, CA: Sage.
- Utting, W., Baines, C., Stuart, M, Rowlands, J., Vialva, R. (1997). *People like us: The report of the review of the safeguards for children living away from home*. London: The Stationery Office.
- van IJzendoorn, M.H. (1995). Associations between adult attachment representations and parent–child attachment, parental responsiveness, and clinical status: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin*, 117, 387–403.

- van IJzendoorn, M.H., Kroonenberg, P.M. (1988). Cross-cultural patterns of attachment. A meta-analysis of the Strange Situation. *Child Development*, 59, 147–56.
- Vaughn, B., Stevenson-Hinde, J., Waters, E. (1992). Attachment security and temperament in infancy and early childhood: Some conceptual clarifications. *Developmental Psychology*, 28, 463–73.
- Walker, J. L., Lahey, B. B., Russo, M. F., Frick, P. J. (1991). Anxiety, inhibition, and conduct disorder in children: I. Relations to social impairment. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 30, 187–191.
- Warren SL, Huston L, Egeland B, Sroufe, L.A. (1997). Child and adolescent anxiety disorders and early attachment. *J. Am. Acad. Child. Adolesc. Psychiatry*, 36, 637–644.
- White, J. L., Moffitt, T. E., Earls, F., Robins, L., Silva, P. A. (1990). How early can we tell? Predictors of childhood conduct disorder and adolescent delinquency. *Criminology* 28, 4, 507–533.
- World Health Organization (1993). *The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders: Diagnostic criteria for research*. Geneva: Author.

BIOGRAFIJA

Branka Radojević rođena je 02.03.1967. god. u Zemunu. Osnovnu školu i V beogradsku gimnaziju završila je u Beogradu, gde je i diplomirala na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1995. godine. Magistarsku tezu pod nazivom *Ispoljenost problema u ponašanju kod dece sa smetnjama u institucionalnom i porodičnom kontekstu* odbranila je na Odeljenju za psihologiju istog fakulteta 2014. godine.

Pored psihoterapijskih i obuka iz kliničke procene - *Roršahova projektivna tehnika* (1992), *Sistemska porodična terapija* (1993-1995) i *Osnove grupne analize* (2006), završila je više specijalizovanih edukacija. Master trener (trener trenera) je međunarodnog *PRIDE program za obuku hranitelja i usvojitelja* (2007-2009). Regionalni trener je za *Tehnike pozitivnog disciplinovanja dece* (2013.) Iz oblasti forenzičke psihologije pohađala je edukaciju *Osnovi bihejvioralne analize počinilaca seksualne zloupotrebe dece* (2010), kao i edukaciju za *Pripremu i vođenje intervjua sa decom žrtvama i svedocima nasilja u sudskom postupku* (2015).

Od 1999. godine u okviru Asocijacije za alternativno porodično staranje o deci - *FAMILIA*, bavi se emocionalno-socijalnim razvojem dece sa nepovoljnim uslovima odrastanja (bez rod. staranja, zlostavljanom/zanemarenom....) i kreiranjem inovativnih usluga u njihovoj zaštiti, kao i edukacijom stručnjaka, istraživanjem i objavljivanjem publikacija iz te oblasti.

Kao nezavisni konsultant učestovala je u reformskim i drugim projektima namenjenim unapređenju zaštite dece osetljivih grupa i sprovođenju procesa de-intitucionalizacije (UNICEF, 2015; Ministarstvo za socijalna pitanja, RS, 2004, 2001 i 2001. godine).

Autor je akreditovanih programa za obuku profesionalaca u socijalnoj zaštiti: 1. *PODRŠKA DECI SA PROBLEMIMA U PONAŠANJU I NJIHOVIM PORODICAMA*; i 2. *PROCENA POTREBA RADI EFIKASNE PODRŠKE – Obuka za primenu modela i baterija instrumenata procene potreba dece sa smetnjama u razvoju i njihovih porodica (ROD)*. Urednik je i jedan od autora *ROD BATERIJE ZA PROCENU POTREBA DECE I NJIHOVIH PORODICA* (2011) koja se koristi u svim centrima za socijalni rad i inter-resornim komisijama u Srbiji (preko 500 obučanih stručnjaka). Urednik je dve stručne publikacije namenjene profesionalcima socijalne zaštite vezano za procenu i rad sa decom sa teškoćama, autor više članaka/poglavlja u 8 stručnih publikacija i izlagač na više domaćih i inostranih konferencija/kongresa.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписана

Мр Бранка Т. Радојевић

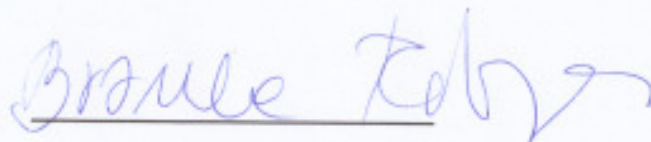
Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом **ПРОБЛЕМИ У ПОНАШАЊУ И РАЗВОЈ НЕСИГУРНИХ ОБРАЗАЦА ВЕЗИВАЊА: УЛОГА КОНТЕСТА ОДРАСТАЊА ДЕЦЕ ПОД РИЗИКОМ** резултат сопственог истраживачког рада,

- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 09.03.2016.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора **Мр Бранка Т. Радојевић**

Студијски програм **Психологија**

Наслов рада **ПРОБЛЕМИ У ПОНАШАЊУ И РАЗВОЈ НЕСИГУРНИХ ОБРАЗАЦА
ВЕЗИВАЊА: УЛОГА КОНТЕСТА ОДРАСТАЊА ДЕЦЕ ПОД РИЗИКОМ**

Ментор **Проф, др Вера Рајовић**

Потписани **Бранка Т. Радојевић**

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 09.03.2016.

Потпис докторанда

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**ПРОБЛЕМИ У ПОНАШАЊУ И РАЗВОЈ НЕСИГУРНИХ ОБРАЗАЦА ВЕЗИВАЊА:
УЛОГА КОНТЕСТА ОДРАСТАЊА ДЕЦЕ ПОД РИЗИКОМ**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 09.03.2106.

